

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

1900-1960

Δημογραφία

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ

Μυρτώ Δημοτροπούλου
Ιστορικός

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑ

Σταύρος Σπυρέλλης
Γεωγράφος

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
1900–1960

Η δημογραφία

Συνεργάτες

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ
Μυρτώ Δημητροπούλου
ιστορικός

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑ
Στάυρος Σπυρέλλης
γεωγράφος

ePublishing

Επιστημονικός εκδότης: Τμήμα Οικονομικών Επιστημών Ε.Κ.Π.Α

Ηλεκτρονικός εκδότης: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης/ Τμήμα
Οικονομικών Επιστημών του Ε.Κ.Π.Α.

Copyright © 2016 Ευγενία Μπουρνόβα

Η χρήση του περιεχομένου καθορίζεται από την άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού–Μη Εμπορική Χρήση–Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές.

Προκειμένου να δείτε αντίγραφο της άδειας επισκεφθείτε την ακόλουθη σελίδα: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Εξώφυλλο: Γάμοι των ετών 1933, 1955 και 1958, σχεδιασμός Φωτόλιο & Τύπικον Α.Ε.

Η έκδοση διατίθεται online στη διεύθυνση <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/>

ISBN: 978-960-466-152-7 (pdf)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
Μεθοδολογία και πηγές	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο ΧΩΡΟΣ	23
1.1 Ο Δήμος Αθηναίων στον εθνικό αστικό χώρο	26
1.2 Έκταση και πληθυσμιακή πυκνότητα της πρωτεύουσας, μιας πολύ απλωμένης πόλης	29
1.3 Οι άνθρωποι στον χώρο	32
1.4 Διοικητική διαίρεση του Δήμου Αθηναίων	50
1.5 Σύνοψη	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	63
2.1 Η εξέλιξη και η δομή του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων	63
Τα συνολικά μεγέθη μέσα από τις απογραφές	64
Η σύνθεση κατά φύλο και ηλικία	66
Γεννητικότητα-θνησιμότητα: σε αναζήτηση του φυσικού πλεονάσματος	72
Η αστική σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού	81
Ξένοι κάτοικοι, θρησκευόμενα και γλώσσες στην Αθήνα	85
Αλφαριθμητισμός	89
Μετανάστευση από την πρωτεύουσα προς το εξωτερικό	93
2.2 Η μετανάστευση προς την πρωτεύουσα: η διαδικασία συγκρότησης του αθηναϊκού πληθυσμού	95
Η προέλευση των κατοίκων με βάση την περιφέρεια και τις διαφορετικές πηγές	96
Ο τόπος καταγωγής για γαμπρούς και νύφες	103
Και η προηγούμενη γενιά	116
2.3 Σύνοψη	126
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΓΑΜΗΛΙΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	129
3.1 Η δήλωση του συμβάντος	130
3.2 Δίσεκτα έτη και η περιοδικότητα των γάμων	134
3.3 Η γαμηλιότητα	136
3.4 Επιλογή της ημερομηνίας γάμου	141
3.5 Ο χώρος τέλεσης του γάμου	142
Τέλεση γάμου σε ενοριακούς ναούς	145

Τέλεση γάμου εν τη κατοικία.....	153
Τέλεση γάμου σε δημόσια κτήρια και ξενοδοχεία.....	154
Τέλεση γάμου σε μη ενοριακούς ναούς.....	164
3.6 Πρώτοι και επαναληπτικοί γάμοι.....	169
3.7 Διαζύγια / διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων.....	174
3.8 Επιλογή συζύγου: ηλικία και τόπος καταγωγής.....	179
3.9 Επιλογή συζύγου και γεωγραφική ενδογαμία.....	188
3.10 Επαγγελματική σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού.....	215
Οι δημοσιευμένες πηγές.....	215
Η πρωτογενής έρευνα.....	221
3.11 Επάγγελμα και ηλικία κατά τον πρώτο γάμο.....	227
3.12 Επιλογή συζύγου και επάγγελμα.....	230
3.13. Επάγγελμα και καταγωγή των γαμπρών.....	233
3.14 Σύνοψη.....	238
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ.....	241
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	245
1. Πηγές.....	245
Δημοσιευμένες.....	245
Πρωτογενείς πηγές.....	246
2. Διδακτορικές διατριβές.....	246
3. Βιβλιογραφία ελληνόγλωσση.....	247
4. Βιβλιογραφία ξενόγλωσση.....	251

ΛΙΣΤΑ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διάγραμμα 1 Η πληθυσμιακή εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων, 1834-2011.....	66
Διάγραμμα 2 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1907.....	70
Διάγραμμα 3 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1920.....	70
Διάγραμμα 4 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1928.....	71
Διάγραμμα 5 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1961.....	71
Διάγραμμα 6 Εξέλιξη της γεννητικότητας και της θνησιμότητας στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1961.....	75
Διάγραμμα 7 Θνησιμότητα στον Δήμο της Αθήνας, 1860-1960.....	80
Διάγραμμα 8 Μετανάστες από τον Δήμο Αθηναίων, τον Νομό Αττικής και Βοιωτίας και την Ελλάδα συνολικά από το 1931 έως το 1940.....	95
Διάγραμμα 9 Γεωγραφική προέλευση των κατοίκων της πρωτεύουσας, 1859-1960, σε % ανά γεωγραφικό διαμέρισμα.....	97
Διάγραμμα 10 Αριθμός ληξιαρχικών πράξεων γάμου στον Δήμο Αθηναίων, 1910-1960.....	134
Διάγραμμα 11 Εξέλιξη του αριθμού γάμων στον Δήμο Αθηναίων και στην περιφέρεια Αρχιεπισκοπής Αθηνών, σύμφωνα με τις διαφορετικές πηγές* από το 1910 έως το 1960.....	138
Διάγραμμα 12 Μηνιαία κατανομή των γάμων.....	142

ΛΙΣΤΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1 Πόλεις και αστικός πληθυσμός, 1907-1960.....	26
Πίνακας 2 Πληθυσμός του Δήμου της Αθήνας επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού και επί του αστικού πληθυσμού, 1896-1961.....	27
Πίνακας 3 Πληθυσμιακή εξέλιξη των 12 σημαντικότερων ελληνικών πόλεων, 1896-1961 (άνω των 50.000 κατοίκων το 1961).....	28
Πίνακας 4 Αναλογία του πληθυσμού των Αθηνών.....	32
Πίνακας 5 Πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων, 1907.....	36
Πίνακας 6 Πληθυσμός και συνοικισμοί του Δήμου Αθηναίων, 1920.....	42
Πίνακας 7 1921. Προάστια Αθηνών και ο πληθυσμός τους, σύμφωνα με τον Οδηγό του Ν. Ιγγλέση.....	45
Πίνακας 9 Κατανομή πληθυσμού (%) στο πολεοδομικό συγκρότημα πρωτεύουσας, μεταξύ 1907 και 1961.....	47
Πίνακας 8 Τα προάστια της πρωτεύουσας το 1930.....	47
Πίνακας 10 Η πυκνότητα στις 59 συνοικίες του Δήμου Αθηναίων. Απογραφή πληθυσμού 1920.....	52
Πίνακας 11 Πυκνότητα πληθυσμού στα 7 Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου Αθηναίων, 1920, 1991, 2001.....	53
Πίνακας 12 Κατανομή του πληθυσμού στα 7 Δημοτικά Διαμερίσματα.....	54
Πίνακας 13 Η πληθυσμιακή εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων, 1896-2011.....	65
Πίνακας 14 Σύνθεση πληθυσμού Δήμου Αθηναίων ανά φύλο και δείκτης αναλογίας των φύλων από 1907 έως 1961.....	67
Πίνακας 15 Κατανομή του αθηναϊκού πληθυσμού σε μεγάλες ηλικιακές ομάδες, 1907-1961.....	69
Πίνακας 16 1920-1960. Γεννητικότητα και θνησιμότητα στην Ελλάδα.....	73
Πίνακας 17 Δημογραφική εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων τον 20ό αιώνα.....	77
Πίνακας 18 Γεννητικότητα στον Δήμο Αθηναίων, 1912-1923.....	78
Πίνακας 19 Γεννήσεις στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας και παρασταθέν πρόσωπο κατά τον τοκετό, 1958.....	79
Πίνακας 20 Γεννήσεις και θάνατοι στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας και στον Δήμο Αθηναίων ανάλογα με τον τόπο μόνιμης κατοικίας, 1958.....	79
Πίνακας 21 Φυσική κίνηση του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων και βρεφική θνησιμότητα, 1914-1923.....	80
Πίνακας 22 Αστική κατάσταση του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων, 1920-1961.....	82
Πίνακας 23 Αστική κατάσταση του πληθυσμού της Ελλάδας, 1907-1961.....	82
Πίνακας 24 1961. Δήμος Αθηναίων – Κατανομή των μελών των νοικοκυριών ανά φύλο και ομάδες ηλικιών, σύμφωνα με την απογραφή.....	83
Πίνακας 25 Ελληνική και ξένες γλώσσες στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1928.....	85

Πίνακας 26 Θρησκείες στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1928.....	86
Πίνακας 27 Δημότες, ετεροδημότες και αλλοδαποί στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1920.....	88
Πίνακας 28 Δημότες του Δήμου Αθηναίων και τόπος απογραφής τους, 1907-1920.....	88
Πίνακας 29 Αλφαριθμητισμός στον Δήμο Αθηναίων και στην Ελλάδα, 1907-1961 (Πληθυσμός άνω των 10 ετών).....	89
Πίνακας 30 Αριθμός συζύγων που υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη γάμου, 1910-1924.....	90
Πίνακας 31 Άνδρες που υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη του γάμου τους, 1925-1960.....	91
Πίνακας 32 Χαρακτηριστικά του πληθυσμού, Δήμος Αθηναίων, 1961.....	92
Πίνακας 33 Μετανάστες από τον Δήμο Αθηναίων, τον Νομό Αττικής και Βοιωτίας και την Ελλάδα συνολικά από το 1931 έως το 1940.....	94
Πίνακας 34 Γεωγραφική προέλευση των κατοίκων της πρωτεύουσας 1859-1960, με βάση τα ληξιαρχικά έγγραφα (1859-1902: ληξιαρχικές πράξεις θανάτου και 1910-1960: ληξιαρχικές πράξεις γάμου) σε % ανά γεωγραφικό διαμέρισμα.....	98
Πίνακας 35 Τόπος γέννησης του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα, 1920-1928.....	100
Πίνακας 36 Τόπος γέννησης του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα και κατά φύλο σε %, 1910-1940.....	101
Πίνακας 37 Σύλλογοι, σύνδεσμοι και αδελφότητες μεταναστών, σύμφωνα με τον Οδηγό του Ν. Ιγγλέση του 1910.....	102
Πίνακας 38 Περιοχή καταγωγής των γαμπρών που παντρεύονται στην Αθήνα, 1910-1960.....	104
Πίνακας 39 Περιοχή καταγωγής των γυναικών που παντρεύονται στην Αθήνα, 1910-1960.....	105
Πίνακας 40 Γαμπροί και νύφες από τις Κυκλάδες, 1910-1924.....	106
Πίνακας 41 Άνδρες και γυναίκες από τις Κυκλάδες, απόλυτοι αριθμοί, 1910-1960.....	107
Πίνακας 42 Ποσοστό έλλειψης στοιχείων για τον πατέρα των νεόνυμφων, 1925-1960.....	116
Πίνακας 43 Τόπος κατοικίας του πατέρα του γαμπρού (%).....	118
Πίνακας 44 Τόπος κατοικίας του πατέρα της νύφης (%).....	119
Πίνακας 45 Παρουσία του γονέα και περιφέρεια κατοικίας αυτού τη στιγμή του γάμου του γιού, 1925-1960, %.....	120
Πίνακας 46 Παρουσία του γονέα και περιφέρεια κατοικίας του τη στιγμή του γάμου της κόρης, 1925-1960 (%).....	121
Πίνακας 47 Εξέλιξη του αριθμού των γάμων στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών και στην Ελλάδα, 1930-1958.....	134
Πίνακας 48 Εξέλιξη του αριθμού των γάμων και της γαμηλιότητας.....	137
Πίνακας 49 Αριθμός των γάμων στον Δήμο Αθηναίων και την περιφέρεια Αρχιεπισκοπής Αθηνών σύμφωνα με τις διαφορετικές πηγές, από το 1910 έως το 1960.....	139
Πίνακας 50 Γαμηλιότητα στον Δήμο Αθηναίων %, 1912-1961.....	141
Πίνακας 51 Κατανομή των γάμων, ανάλογα με τον τόπο τέλεσης και τη χρονική περίοδο, 1910-1960.....	143

Πίνακας 52 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων, ανάλογα με τον τόπο τέλεσης και τη χρονική περίοδο, 1910-1960.....	144
Πίνακας 53 Κατανομή των γάμων στα 7 δημοτικά διαμερίσματα του 1980, με βάση την ενορία τέλεσης του γάμου, Δ. Αθηναίων, 1910-1960 (%).....	146
Πίνακας 54 Τόπος τέλεσης γάμου, Δ. Αθηναίων, 1910-1924.....	147
Πίνακας 55 Κατανομή των γάμων που τελέστηκαν σε μη ενοριακούς ναούς 1910-1960.....	166
Πίνακας 56 Ναοί άλλων δογμάτων πλην των ορθόδοξων, στην Αθήνα το 1930.....	169
Πίνακας 57 Σειρά γάμου, Δ. Αθηναίων, 1910-1960.....	170
Πίνακας 58 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων στην Ελλάδα, σύμφωνα με την προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση του γαμπρού, 1926-1958.....	171
Πίνακας 59 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων στην Ελλάδα σύμφωνα με την προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση της νύφης, 1926-1958.....	172
Πίνακας 60 Σειρά γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1910-1960.....	173
Πίνακας 61 Γάμοι και διαζύγια στον Δήμο Αθηναίων, 1912-1923.....	177
Πίνακας 62 Διαζύγια στον Δήμο Αθηναίων και στην Ελλάδα, 1926-1960.....	178
Πίνακας 63 Διαφορά ηλικίας μεταξύ των δύο συζύγων κατά τον πρώτο γάμο, 1910-1960.....	180
Πίνακας 64 Μέση ηλικία κατά τον γάμο ανά φύλο και χρονική περίοδο.....	182
Πίνακας 65 Προσδοκώμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση, Ελλάδα, 1907-1960.....	183
Πίνακας 66 Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο και τόπος καταγωγής.....	185
Πίνακας 67 Μέση ηλικία των ανδρών κατά τον πρώτο γάμο.....	186
Πίνακας 68 Μέση ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο, με βάση την περιφέρεια καταγωγής, Δ. Αθηναίων, 1910-1960.....	187
Πίνακας 69 Ποσοστό ενδογαμίας βάσει του τόπου καταγωγής, 1910-1924.....	188
Πίνακας 70 Τα 4 μεγαλύτερα ποσοστά ενδογαμίας: καταγωγή από ελληνικούς νομούς εκτός Αττικής, 1910-1924.....	189
Πίνακας 71 Η γεωγραφική ενδογαμία στους αθηναϊκούς γάμους, 1925-1960.....	190
Πίνακας 72 Γεωγραφική ενδογαμία, 1925-1940.....	191
Πίνακας 73 Γεωγραφική ενδογαμία στην Κατοχή, 1941-1944.....	192
Πίνακας 74 Γεωγραφική ενδογαμία 1945-1950.....	194
Πίνακας 75 Γεωγραφική ενδογαμία 1951-1960.....	195
Πίνακας 76 Κατανομή του ανδρικού ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920 και 1928, Δήμος Αθηναίων.....	216
Πίνακας 77 Κατανομή του γυναικείου ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920	

και 1928, Δήμος Αθηναίων.....	217
Πίνακας 78 Κατανομή του ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920 και 1928, Δήμος Αθηναίων.....	219
Πίνακας 79 Κατανομή του ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1961, Δήμος Αθηναίων.....	220
Πίνακας 80 Κοινωνικές-επαγγελματικές ομάδες των νυμφευμένων Αρρένων στον Δήμο Αθηναίων το 1928.....	222
Πίνακας 81 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες με βάση τις ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων, άνδρες, 1910-1960.....	225
Πίνακας 82 Κατανομή της γυναικείας απασχόλησης, 1925-1960, στον Δήμο Αθηναίων.....	226
Πίνακας 83 Μέση ηλικία ανδρών κατά τον πρώτο γάμο ανά κοινωνική-επαγγελματική ομάδα, Δήμος Αθηναίων, 1910-1960.....	228
Πίνακας 84 Ποσοστιαία κατανομή των κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών των γαμπρών και των πεθερών, Δήμος Αθηναίων, 1925-1940 (4.521 παρατηρήσεις).....	229
Πίνακας 85 Ποσοστιαία κατανομή των κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών των γαμπρών και των πεθερών, 1941-1960, Δήμος Αθηναίων (6.898 παρατηρήσεις).....	231
Πίνακας 86 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών, σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1910-1924.....	235
Πίνακας 87 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1925-1940.....	236
Πίνακας 88 Κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1941-1960.....	237

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία πόλεων ως αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής ιστορίας είναι ένα γνωστικό πεδίο που αναπτύχθηκε πολύ δυναμικά σε διεθνές επίπεδο ήδη από τη δεκαετία του 1970¹. Στην Ελλάδα η ιστορία πόλεων εμφανίστηκε την δεκαετία του 1980: ήδη πριν το τέλος του 20ού αιώνα είχαν πραγματοποιηθεί δυο διεθνή συνέδρια από την *Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού*, ένα το 1984 και ένα δεύτερο το 1997². Στις αρχές του 21ού αιώνα, το 2004 έγινε στην Αθήνα και το πρώτο συνέδριο υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Ιστορία Πόλεων (European Association for Urban History)³. Μέχρι τότε η μελέτη του αστικού χώρου στην Ελλάδα ήταν κυρίως αντικείμενο κατά σειρά των πολεοδομών⁴, και εν

1 Βλέπε Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 2000, Jean-Luc Pinol & Francois Walter, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, τόμ. 1: Έως τον Β Παγκόσμιο πόλεμο, Πλέθρον, Αθήνα 2007, Guy Burgel, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, τόμ. 2: Από τον Β Παγκόσμιο πόλεμο έως σήμερα, Πλέθρον, Αθήνα 2007.

2 Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμοι Α & Β, Αθήνα 1985 και Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2000. Οι εκδηλώσεις για την Αθήνα πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης έδωσαν μια συλλογική έκδοση του Υπουργείου Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων: *Αθήνα πρωτεύουσα πόλη*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, Αθήνα 1985. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ο τόμος *Ελληνικός αστικός χώρος*, στη σειρά «πρακτικά επιστημονικών συμποσίων» / Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχ. Μωραΐτη), Αθήνα 2004 και Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη & Μαριάνθη Κοτέα (επιμ.), *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία. τάσεις και προοπτικές*, Διόνικος, Αθήνα 2004.

3 Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, European Association for Urban History και εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2005..

4 Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι. Από τον 19ο εις τον 20ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, (Α' έκδοση 1966) Αθήνα 1999, Ιωάννης Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, (Α' έκδοση 1960), ΚΑΠΙΟΝ 2005, Γιώργος Πρεβελάκης, «Η ελληνική πρωτεύουσα, γεωγραφική θέση και αστική ανάπτυξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, β' και γ' τετράμηνο, 1977, σ.344-354, <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/6859/6579> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016), Θωμάς Μαλούτας, Δημήτρης Οικονόμου, *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, εκδ. Παρατηρητής 1992

συνεχία των γεωγράφων (κυρίως ξένων)⁵, των αρχιτεκτόνων⁶, των κοινωνιολόγων⁷ και των δημογράφων⁸, οι οποίοι προσπαθώντας να απαντήσουν στα έντονα περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα της περιφέρειας πρωτεύουσας περιορίζονταν κυρίως στην πρόσφατη περίοδο δηλαδή μετά την δεκαετία του 1960. Σήμερα όμως η ελληνική ιστορική παραγωγή έχει μεγαλώσει με μελέτες⁹ και διδακτορικές διατριβές¹⁰ οι οποίες εμπλουτίζουν σημαντικά το συγκεκριμένο πεδίο. Έτσι, λοιπόν, είμαστε πλέον σε θέση να πούμε πως η δημιουργία της πρωτεύουσας και η εξέλιξή της μέσα στον 19^ο αιώνα έχουν μάλλον ικανοποιητικά μελετηθεί, αλλά η περίοδος 1900-1960 παραμένει σχετικά άγνωστη παρά τις αποσπασματικές προσπάθειες¹¹. Η Αθήνα τον 20^ο αιώνα δεν έχει ακόμα αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής συνολικής μελέτης και δεν υπάρχει μελέτη αντίστοιχη της *Θεσσαλονίκης* του Mark Mazower¹². Η κοινωνική

- 5 Ενδεικτικά βλέπε Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, 1976 αλλά και Θωμάς Μαλούτας (επιμέλεια), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, Ε.Κ.Κ.Ε.- Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα- Βόλος 2000, αλλά και οι πρόσφατες διδακτορικές διατριβές της Γεωργίας Αλεξανδρή, *Χωρικές και κοινωνικές μεταβολές στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση στον Μεταξουργείο*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2013 <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7685/7403> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και του Stavros-Nikiforos Spyrellis, *Division sociale de l'espace métropolitain d'Athènes : facteurs économiques et enjeux scolaires*, Thèse de doctorat en géographie, Université Paris Diderot-Paris 7, 2013 <http://www.sudoc.fr/175929807> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- 6 Μανώλης Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 1991
- 7 Η συμβολή του Ε.Κ.Κ.Ε. σε μελέτες σχετικά με τα προβλήματα στον αστικό χώρο είναι πολύ σημαντική και δημοσιεύτηκαν και συνεχίζουν να δημοσιεύονται πολλές ενδιαφέρουσες μελέτες. Από τις παλαιότερες, ενδεικτικά: Σάκης Καράγιωργας, Κούλα. Κασμάτη & Νίκος Πανατζίδης, *Ερευνα για την σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα*, Μέρος Α: *Αποτελέσματα για τη περιοχή της πρωτεύουσας*, 1988, Θωμάς Μαλούτας, *Αθήνα, κατοικία, οικογένεια*, Ε.Κ.Κ.Ε. & Εξάντας, 1990 και αυτή των Αναστασία Κωστάκη, Χρήστου Παπαθεοδώρου, Χρύσας Καππή & Διονύση Μπαλούρδου, «Διαστάσεις της φτώχειας στην περιοχή της πρωτεύουσας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 88 (1995), σελ. 60-84. <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7268/6988> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Η πιο πρόσφατη κοινωνιολογική παραγωγή είναι πολύ εκτενής και ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε Ελίζαμπετ Χαϊντνράϊχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίπεν, *Αθήνα, η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, εκδ. Κριτική 2007
- 8 Βύρων Κοτσαμάνης, «Αθήνα 1848-1991, Η δημογραφική ανάπτυξη μιας Μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (92), 1997:σελ. 3-30 <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7291/7011> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- 9 Στο πεδίο της ιστορικής δημογραφίας και της ιστορίας του πληθυσμού ας σημειωθούν οι μελέτες του Κωνσταντίνου Κόμμε με τα βιβλία του *Ιστοριοδημογραφικά, Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Παπαζήσης 1999, *Ιστορική Δημογραφία του Νεοελληνικού Χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002 και *Σύναμμα, Κοινωνικές δομές και όψεις του νεοελληνικού χώρου: πόλεις, πληθυσμιακές μετακινήσεις, μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά θέματα*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2007. Ας σημειωθούν επίσης τα πολυάριθμα άρθρα του Ευάγγελου Χεκίμογλου για την ιστορία της Θεσσαλονίκης και ιδίως η μελέτη Ε. Ρούπα και Ε. Χεκίμογλου, "Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940: Μεγάλες επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες", τ. Γ', στο Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, 5 τόμοι, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 2004.
- 10 Ενδεικτικά βλέπε Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά: Η διαμόρφωση της αστικής τάξης (1860-1910)*. Αθήνα: Νεφέλη 2006, Παναγιώτης Ηλιόπουλος, *Οικονομικές και κοινωνικές δομές μιας περιφερειακής μητρόπολης. Πάτρα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή Τ.Ο.Ε.-Ε.Κ.Π.Α., 2011 <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26869> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και Ντίνα Μουστάνη, *Οι δημογραφικές εξελίξεις σ' ένα βιομηχανικό κέντρο: Βόλος 1881-1922*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2014
- 11 Για παράδειγμα η μελέτη μιας συνοικίας: Χριστίνα Αγριαντώνη & Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1995, ή η μελέτη ελεύθερων χώρων όπως η διδακτορική διατριβή της Μελαμπιανάκη Ευγενίας, *Οι πλατείες της Αθήνας. 1834-1945*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 2006 <http://hdl.handle.net/10442/hedi/16853> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και της Ζέτα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας, υπαίθρια γλυπτική 1834-2004*, Ποταμός, Αθήνα, 2003. Η διδακτορική διατριβή της Μαυρογόνατου Γεωργίας, *Η υδροδότηση της Αθήνας, από τα δίκτυα στο δίκτυο: 1880-1930*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009 που μελετά τις υποδομές της πόλης. <http://users.ntua.gr/gmavr/02.Mavrogonatou%202009.pdf> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Τα παραδείγματα επί μέρους μελετών των δομών, λειτουργιών και κοινωνικών ομάδων της πόλης είναι συνεχώς αυξανόμενα.
- 12 Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων*, εκδ. Αλεξάνδρεια Αθήνα 2004

και οικονομική ιστορία της πρωτεύουσας έτσι τουλάχιστον όπως η γαλλική ιστορική σχολή¹³ μελέτησε τις πόλεις χρειάζεται να αρχίσει με την μελέτη της ιστορίας του πληθυσμού και της δημόσιας υγείας για να προχωρήσει μετά στην κοινωνική σύνθεση και τις επαγγελματικές κατηγορίες, φτάνοντας με τέτοιο τρόπο στην οικοδόμηση και την επέκταση της πόλης. Αυτά τα στοιχεία και στη συγκεκριμένη ακολουθία συγκροτούν κατά την γνώμη μου, τα βασικά ζητήματα πάνω στα οποία πρέπει να αρθρώνονται όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά μιας πόλης, ώστε να οδεύσουμε προς μια συνολική κοινωνική ιστορία.

Στόχος της παρούσας έρευνας¹⁴ είναι να αναδείξει τις δημογραφικές, κοινωνικές-επαγγελματικές και χωρικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην ελληνική πρωτεύουσα κατά τις δεκαετίες 1900-1960, δηλαδή σε μια περίοδο που έμελλε να σφραγίσει τον χαρακτήρα του αθηναϊκού δήμου μέχρι σήμερα.

Εξάλλου, ο 19ος αιώνας έχει ήδη γίνει αντικείμενο μελέτης αναφορικά με τη φυσική κίνηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, μελέτη που δημοσιεύσαμε από κοινού με τον Maurice Garden¹⁵, ενώ η Μυρτώ Δημητροπούλου ερεύνησε την πληθυσμιακή συγκρότηση και την κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση των Αθηναίων με βάση τα ληξιαρχικά αρχεία του Δήμου για την περίοδο 1860-1910¹⁶. Άρα ήταν αναγκαίο να υπάρξει συνέχεια, αλλά όχι και πέρα από το 1960, οπότε και άρχισε να σημειώνεται το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα των 250.000 ατόμων που εισέρρευσαν στην πρωτεύουσα μέσα στη δεκαετία του 1960. Η περίοδος μετά το 1960 ξεπερνάει τις δυνατότητες ενός μόνο ερευνητή λόγω του τεράστιου όγκου του υλικού, έγινε ήδη αντικείμενο περισσότερων μελετητών από διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, αλλά και μετατοπίζει το πληθυσμιακό βάρος εκτός του Δήμου Αθηναίων, στην Περιφέρεια Πρωτευούσης. Εδώ, επομένως, θα επιχειρηθεί η παρουσίαση των βασικών δημογραφικών και κοινωνικών-επαγγελματικών χαρακτηριστικών των Αθηναίων, όταν η πόλη είχε περί τις 175.000 κατοίκους (απογραφή πληθυσμού του 1907), μέχρι του χρονικού σημείου που η Αθήνα έχει πλέον συγκεντρώσει 630.000 περίπου κατοίκους (απογραφή πληθυσμού του 1961).

13 Βλέπε Maurice Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIème siècle*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1970 [επανεκδοση Flammarion, 1984], *Maurice Garden, un historien dans la ville*, επιμ. René Favier & Laurence Fontaine, éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 2008.

14 Η μελέτη αυτή χρηματοδοτήθηκε ως μέρος του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Οικονομική και κοινωνική ιστορία της σύγχρονης Αθήνας, 1834-1950», από το πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ II, στο πλαίσιο του έργου «Πυθαγόρας: ενίσχυση ερευνητικών ομάδων στα Πανεπιστήμια», 2004-2007.

15 Maurice Garden-Ευγενία Μπουρνόβα, «Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το 2ο μισό του 19ου αιώνα», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 43, Δεκέμβριος 2005, σ. 373-396.

16 Myrto Dimitropoulou, *Athènes au XIXe siècle: de la bourgade à la capitale*, Thèse de doctorat en Histoire, Université Lumière Lyon 2, 2008 http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2008/dimitropoulou_m/info (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Το βιβλίο αποτελεί μια μελέτη της συγκρότησης του πληθυσμού, των δημογραφικών συμπεριφορών και της κοινωνικοεπαγγελματικής σύνθεσης της Αθήνας την περίοδο 1900-1960. Για τον σκοπό αυτό, θα αξιοποιείται μια κλασική πηγή της ιστορικής δημογραφίας, οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων.

Καταρχάς, πρόκειται για πρωτογενή έρευνα και εργασία υποδομής, που η αναλυτική και συστηματική της παρουσίαση επιχειρεί να απαντήσει, έως ένα βαθμό, στις μέχρι τώρα ελλείψεις της ελληνικής ιστοριογραφίας για την ιστορία του ελληνικού αστικού πληθυσμού και, κατ' επέκταση, στην απουσία συγκριτικών προσεγγίσεων ανάμεσα στην ελληνική και τις άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Τα αποτελέσματα που κομίζει είναι προϊόν συστηματικής αποδελτίωσης ογκωδών αρχείων, που σε άλλες χώρες έχουν υποστεί επεξεργασία και μελέτη εδώ και χρόνια, για πάρα πολλές πόλεις. Βεβαίως, στις περισσότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες τα αρχεία των δήμων είναι οργανωμένα, ταξινομημένα και πολύ συχνά ψηφιοποιημένα, ενώ αρκετές φορές είναι ακόμη και προσβάσιμα διαδικτυακά. Η φάση, δηλαδή, της αποδελτίωσης του αρχειακού υλικού μιας αντίστοιχης μελέτης που σε άλλες πρωτεύουσες θα διαρκούσε έναν χρόνο και θα πραγματοποιούνταν μέσα σε βιβλιοθήκες ή και διαδικτυακά, στην Ελλάδα διαρκεί οπωσδήποτε δυο τρία χρόνια σε χώρους δημόσιων υπηρεσιών.¹⁷

Η επαφή μου και οι εμπειρίες μου από τα δημοτικά αρχεία άλλων ευρωπαϊκών πόλεων με οδήγησαν να επισκέπτομαι και να αναδιψώ επί χρόνια τα δημοτικά αρχεία πολλών ελληνικών πόλεων, κουβαλώντας όμως πάντα την πικρία της ερευνήτριας που ζει σε μια χώρα όπου τα αρχεία και όσοι ασχολούνται μαζί τους θεωρούνται απαξιωμένοι. Συγχρόνως, η ανάγκη να μπορώ να συγκρίνω με άλλες πρωτεύουσες με όπλιζε με επιμονή για να καταφέρω να συλλέξω το απαραίτητο υλικό, παρά τα εμπόδια που έβαζαν οι υπεύθυνοι στις διάφορες υπηρεσίες και παρά την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για την έρευνα. Στόχος μου ήταν και είναι να ερμηνεύσω μέσα από το παρελθόν το σήμερα ως κάτοικος της Αθήνας – και όχι ως Αθηναία, αφού ούτε γεννήθηκα ούτε μεγάλωσα στην πρωτεύουσα. Εκείνο που φιλοδοξώ να επιτύχω, λοιπόν, είναι να προσφέρω μια όσο το δυνατόν ακριβέστερη και πληρέστερη κατανόηση της κοινωνικής εξέλιξης της πόλης στην οποία μετοίκησα ενήλικη.

17 Στην Αθήνα πρέπει, έπειτα από πολλές αιτήσεις και αντίστοιχες αδειοδοτήσεις, να επισκεφθεί κανείς τα υπόγεια της πλατείας Κοτζιά, να ταξινομήσει το πρωτότυπο υλικό ο ίδιος ώστε να μπορέσει να δουλέψει – όρθιος ή καθιστός σε μια γωνιά, ανάλογα με την κίνηση που έχει η υπηρεσία, καθώς τίποτα δεν προβλέπεται για τον ερευνητή. Έτσι στην Ελλάδα καμιά ερευνητική ομάδα μέχρι τώρα δεν προσπάθησε να καλύψει το κενό αυτό, ώστε να γνωρίζουμε τα βασικά μεγέθη για την κοινωνική ιστορία της Αθήνας, και στη συνέχεια οι μεμονωμένοι ερευνητές να μελετήσουν τα επιμέρους ζητήματα. Αντ' αυτού, παρότι η ιστορική κοινότητα είναι αριθμητικά πολύ μικρή, κάθε ερευνητής συνεχίζει να εργάζεται μόνος και αναγκαστικά να διαπραγματεύεται μια προσφορότερη και μικρότερη χρονική περίοδο ή ένα επιμέρους θέμα. Ελπίζουμε ότι σύντομα ο Δήμος Αθηναίων θα αρχίσει να καταγράφει και να ταξινομεί τα αρχεία του, ώστε η πόλη να αποκτήσει πραγματικά ένα Ιστορικό Αρχείο αντάξιο της πρωτεύουσας.

Μελετώντας λοιπόν την κοινωνική ιστορία της πρωτεύουσας, αρχίζω από τους πρωταγωνιστές της: τους κατοίκους της Αθήνας από το 1900 έως το 1960, αφού μέχρι τώρα ήταν άγνωστοι. Δεν γνωρίζαμε ούτε από πού ήρθαν ούτε σε ποια ηλικία, ούτε αν ήρθαν μόνοι τους ή με την οικογένειά τους, ούτε σε ποια ηλικία παντρεύονταν, ούτε πού έμεναν, ούτε τι δουλειές έκαναν.

Στη γνωριμιάς μαζί τους θα μπορούσε κάποιος να διαλέξει διαφορετικό δρόμο, δηλαδή διαφορετικό τρόπο προσέγγισης: η παρούσα προσέγγιση είναι πολλές φορές αυστηρή, με πολλαπλές ταξινομήσεις του υλικού που έχει συλλεγεί, αλλά αυτός ο τρόπος επιτρέπει να αναδειχθούν με σαφήνεια και πιθανόν να ερμηνευτούν κάποια φαινόμενα.

Επιλέγοντας, μια συγκεκριμένη ταξινόμηση -που όμως μπορεί και να αμφισβητηθεί- για την κοινωνικο-επαγγελματική κατανομή του πληθυσμού της Αθήνας, επιχειρήθηκε να αναδειχθούν λειτουργίες που την χαρακτηρίζουν ως μια μικρή πρωτεύουσα των αρχών του 20ού αιώνα, που καταλήγει να γίνει μητρόπολη τη δεκαετία του 1960. Προφανώς καμιά ταξινόμηση δεν είναι τέλεια και, από μόνη της, η κοινωνική-επαγγελματική διάκριση χωρίς εισοδηματικά δεδομένα αποτελεί μια διαρκή πρόκληση για τον ιστορικό, αφού αυτός εργάζεται ουσιαστικά με τις προσλαμβάνουσες που ο ίδιος έχει για την πραγματικότητα των επαγγελματιών της εποχής την οποία μελετά. Έτσι τα ερμηνευτικά συμπεράσματα που εξάγονται από το αρχειακό υλικό στην παρούσα προσπάθεια, επιδιώκουν αφενός να αποτυπώσουν την πραγματικότητα της εποχής, και, αφετέρου να προσφέρουν τα βασικά εργαλεία συγκριτικής έρευνας με άλλες πρωτεύουσες χωρών της Μεσογείου.

Μεθοδολογία και πηγές

Όπως μόλις αναφέρθηκε, η παρούσα μελέτη της ιστορίας του αθηναϊκού πληθυσμού είναι αποτέλεσμα πρωτογενούς έρευνας: στηρίζεται στην συστηματική αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων γάμου του Δήμου Αθηναίων της περιόδου 1910-1960, που φυλάσσονται στο ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων και αποτελούν εδώ για πρώτη φορά αντικείμενο ιστορικής εξέτασης. Η μελέτη βεβαίως χρησιμοποιεί και δημοσιευμένες πηγές, ιδίως τα αποτελέσματα των απογραφών του πληθυσμού της περιόδου 1907-1961 και της φυσικής κίνησης του πληθυσμού από το 1921 έως το 1960, καθώς και τους *Οδηγούς της Ελλάδος*

του Νικολάου Γ. Ιγγλέση, κυρίως του 1910 και του 1921¹⁸.

Μέχρι την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τα κατά τόπους ληξιαρχεία δεν φαίνεται να λειτουργούν κανονικά, να καταγράφουν δηλαδή το σύνολο των δημογραφικών συμβάντων που λάμβαναν χώρα στους δήμους. Πράγματι, παρά την ύπαρξη του νομοθετικού πλαισίου που προέβλεπε, ήδη από το 1836¹⁹ και κατόπιν το 1856²⁰, την υποχρεωτική δήλωση από τους πολίτες και την τήρηση από τους δήμους όλων των δημογραφικών συμβάντων, τούτο στην πράξη δεν συνέβαινε, ενώ η καταγραφή των βαφτίσεων, των γάμων και των ενταφιασμών γινόταν στα ληξιαρχικά βιβλία των ενοριών²¹. Το αρχείο του ληξιαρχείου του Δήμου Αθηναίων, όπως και άλλων ελληνικών πόλεων, διαθέτει, από τα μέσα του 19ου αιώνα, μια σχεδόν πλήρη σειρά ληξιαρχικών πράξεων θανάτου, αλλά οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου που καταγράφονταν πριν από το 1925 αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό των γάμων που τελέστηκαν. Στο ληξιαρχείο της Αθήνας ο ετήσιος αριθμός γάμων που δηλώνεται αυξάνεται σημαντικά μόνο μετά το 1910: από τις 100 περίπου δηλώσεις ετησίως, φτάνει στις αρχές της δεκαετίας του 1920 τις 500. Την ελλιπή δήλωση των συμβάντων στα ληξιαρχεία προσπαθεί να ερμηνεύσει ο διευθυντής της ΕΣΥΕ το 1924:

Δέον να σημειωθεί ότι ο παλαιός περί ληξιαρχικών πράξεων νόμος είχε περιπέσει σχεδόν εις αχρησίαν και πολλοί υπόχρεοι προς δήλωσιν γεννήσεως ημέλουν να πράξωσι τούτο κυρίως εις τα μεγαλυτέρας πόλεις, του κατά το έτος 1920 ψηφισθέντος νέου νόμου 2430 περί ληξιαρχικών πράξεων του καθιστώντος υποχρεωτικήν την δήλωσιν, μη τεθέντος και τούτο το έτος τούτο εις εφαρμογήν, ενώ δεν συμβαίνει το αυτό διά τους γάμους (διά την τέλεσιν γάμου προαπαιτείται άδεια της εκκλησιαστικής αρχής, ο πολιτικός γάμος δεν ισχύει εν Ελλάδι) και διά τους θανάτους (ουδεμία προς ενταφιασμόν άδεια χορηγείται προ της συντάξεως της περί αποβιώσεως ληξιαρχικής πράξεως).

Η βούληση της κυβέρνησης Ελευθερίου Βενιζέλου να ελέγξει τον πληθυσμό της χώρας εκφράστηκε με

18 Ο *Οδηγός της Ελλάδος* του Νικολάου Γ. Ιγγλέση εκδιδόταν από το 1905 έως το 1957. Οι *Οδηγοί* αυτοί φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

19 Β.Δ. της 20ής Οκτωβρίου 1836 «Περί Ληξιαρχικών Βιβλίων», *ΦΕΚ* αριθ. 59, 28 Οκτωβρίου 1836, σελ. 300-303.

20 Νόμος της 29ης Οκτωβρίου 1856, *ΦΕΚ* αριθ. 75, 15 Νοεμβρίου 1856, σελ. 399-405.

21 Σε επιστολή της Δημαρχίας προς τον Τύπο το 1881 μπορούμε να διαβάσουμε τα παρακάτω που επιβεβαιώνουν την πλημμελέστατη τήρηση των ληξιαρχικών πράξεων, πλην εκείνων των αποβιώσεων: «Κρατούνται εν τω δημοτικώ γραφείω βιβλία ληξιαρχικά, εν οίς είναι μεν δυνατόν να μη σημειώνται ακριβώς οι γάμοι και αι γεννήσεις, αδύνατον όμως είναι να μη σημειώνται ακριβώς και οι θάνατοι. Διότι άνευ της βεβαιώσεως ταύτης, η Αστυνομία δεν επιτρέπει τον ενταφιασμόν, ουδ' έχει είσοδο ο νεκρός εις τα νεκροταφεία». *Εφημερίδα ΑΙΩΝ*, 5 Αυγούστου 1881, σελ. 2. Για το θεσμικό πλαίσιο και τη μη εφαρμογή του στα δημοτικά αρχεία βλέπε: Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ληξιαρχείον Αθηνών (1836-2006), Ιστορικά στοιχεία και σωζόμενα αρχεία*, Αναπτυξιακή Εταιρεία Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2005. Ευγενία Μπουρνόβα, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας*, εκδόσεις Πιθέτρον, Αθήνα 1995, σελ. 15. Leonidas Kallivretakis, «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», *Histoire & Mesure*, x-1/2, 1995, σελ. 9-23. DOI: [10.3406/hism.1995.1455](https://doi.org/10.3406/hism.1995.1455) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Sébastien Marre, «Le dimotologion: une source originale en Grèce», *Histoire & mesure* [En ligne], XIX-1.2.2004, mis en ligne le 15 juin 2007, consulté le 01 février 2016. URL: <http://histoiremesure.revues.org/814> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) & Sébastien Marre, *Les enfants du Pirée. Mobilités, trajectoires individuelles et identité nationale dans un dème de la Grèce du 19e siècle*, Atelier National de Reproduction des Thèses, Lille 2007. Myrto Dimitropoulou, *ό.π.*

τον νόμο 2430 της 29.6.1920 περί ληξιαρχικών πράξεων, που καθιστούσε υποχρεωτική τη δήλωση των δημογραφικών συμβάντων. Και αυτός ο νόμος όμως άργησε αρκετά χρόνια για να εφαρμοστεί. Τέθηκε σε μερική εφαρμογή μόνο το 1925 και η ισχύς του, συν τω χρόνω, επεκτεινόταν τμηματικά σε διάφορες άλλες περιφέρειες του κράτους, μέχρι τη γενική του εφαρμογή από την 1η Ιανουαρίου 1933. Από το 1925 και μετά, λοιπόν, διαθέτουμε για την Αθήνα το σύνολο των ληξιαρχικών πράξεων, και επομένως οι δηλωθέντες γάμοι αντιπροσωπεύουν το σύνολο των τελεσθέντων στην πρωτεύουσα²².

Έχει επιλεγεί η συστηματική αποδελτίωση όλων των ληξιαρχικών πράξεων της περιόδου 1910-1924 όχι μόνο λόγω του μικρού τους όγκου (4.352 γάμοι συνολικά), αλλά και προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα σχετικά με τα αίτια που οδηγούσαν ορισμένους να εφαρμόζουν τις διατάξεις περί δήλωσης του γάμου, ενώ οι περισσότεροι τις αγνοούσαν. Εξάλλου, οι ληξιαρχικές πράξεις της περιόδου 1910-1924 αποτελούν μια πολύτιμη πηγή για την κοινωνική ιστορία της Αθήνας, εφόσον η περίοδος αυτή ανήκει στην πρώιμη εμφάνιση της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, και κατά συνέπεια η ένδεια των στοιχείων είναι πολύ μεγάλη.

Για την περίοδο 1925-1960, που ο όγκος είναι τεράστιος, με συνολικά 179.310 δηλωμένους γάμους, προτιμήθηκε η δειγματοληπτική μέθοδος. Επιλέχθηκε το γράμμα «Β» ως εκείνο που επιτρέπει τη συγκρότηση ενός δείγματος ίσου με το 10% περίπου του συνολικού αριθμού των πράξεων, και με αυτό πλέον το κριτήριο, αποδελτιώθηκαν όσοι γάμοι είχαν το επίθετο του ενός τουλάχιστον εκ των δυο συζύγων να αρχίζει από το συγκεκριμένο γράμμα. Το δείγμα που συγκροτήθηκε αποτελείται τελικά από 17.604 γάμους. Η αποδελτίωση των στοιχείων κάθε πράξης έγινε κατόπιν σχετικής άδειας από το ληξιαρχείο, με την προϋπόθεση ότι δεν θα καταγραφόταν κανένα ονοματεπώνυμο.

Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων γίνεται κυρίως σε τρεις υποπεριόδους: 1910-1924, 1925-1940, 1941-1960²³. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη στατιστική επεξεργασία της αποδελτίωσης του συνόλου των ληξιαρχικών πράξεων γάμου μάς επιτρέπουν να μελετήσουμε τη μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο,

22 Στον *Οδηγό της Ελλάδος* του Ν. Ιγγλέση του 1930, στη σελίδα 147, διαβάζουμε την οργάνωση της υπηρεσίας αυτής: «Ειδικόν Ληξιαρχείον Αθηνών (οδ. Κακουργιοδικείου 4). Η υπηρεσία αυτή, υπαγομένη εις το Υπουργείον Δικαιοσύνης, μεριμνά περί της εις τα οικεία βιβλία εγγραφής των πράξεων γεννήσεως, βαπτίσεως, γάμου, θανάτου, διαζυγίου και πάσης άλλης δικαστικής αποφάσεως αφορώσης την αστικήν κατάστασιν του ατόμου. Τηρεί δε αρχείον ληξιαρχείου από το 1859 και εντεύθεν, προς έκδοσιν αντιγράφων και πιστοποιητικών. Ληξίαρχος: Ιωάν. Σηληβριώτης (τμηματ. Α'). Γραμματεύς: Ν. Τσέγκος (γραμμ. Α'). Γραφείον Στατιστικής (υπουργ. Εθν. Οικονομίας): Ν. Γεωργιάδης και Ν. Γραμματικόπουλος (γραμμ. Α'). Το γραφείον τούτο καταρτίζει τα δελτία κινήσεως πληθυσμού».

23 Όποτε κρίνεται χρήσιμο τα αποτελέσματα της υποπεριόδου 1941-1960 παρουσιάζονται σε μικρότερες περιόδους, δηλαδή 1941-1945, 1946-1950, 1950-1960.

τη σχέση ανάμεσα στη γαμηλιότητα και την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του ζευγαριού, τις γαμήλιες στρατηγικές αλλά και τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος προς την πρωτεύουσα. Τελικός στόχος είναι η ποιοτική ανάλυση όλων των δεδομένων που αποτυπώνονται στα έγγραφα, ώστε να μελετηθούν ζητήματα όπως εκείνο της γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας του πληθυσμού της πρωτεύουσας από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το 1960.

Για την πληρέστερη εξέταση της κοινωνικής και επαγγελματικής εξέλιξης των κατοίκων της πρωτεύουσας της κατά την υπό έρευνα περίοδο, θα χρειαστεί να γίνει ειδική μελέτη για να αξιοποιηθούν και άλλες πηγές, ώστε να ολοκληρωθεί η κοινωνική ιστορία της πόλης της Αθήνας, για την οποία οι διάφορες στατιστικές σε επίπεδο δήμου είναι απύσες. Ας σημειωθεί εδώ ότι τα αποτελέσματα της απογραφής του 1907 δημοσιεύτηκαν σε επίπεδο επαρχίας, σχετικά με τα επαγγέλματα του πληθυσμού, οπότε πρέπει να περιμένουμε την απογραφή του 1920 και του 1928 (των οποίων τα δημοσιευμένα αποτελέσματα δίνονται σε επίπεδο δήμου) ώστε να αποκτήσουμε συνολική εικόνα της κοινωνικοεπαγγελματικής σύνθεσης του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Στη συνέχεια, και πάλι τα αποτελέσματα των απογραφών δεν επιτρέπουν καμία προσέγγιση σε επίπεδο δήμου: τα αποτελέσματα της απογραφής του 1940, λόγω του πολέμου, δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ και το υλικό της απογραφής δεν έχει εντοπιστεί πουθενά, ενώ τα αποτελέσματα των απογραφών του 1951 και του 1961 εκδόθηκαν με βάση την Περιφέρεια Πρωτευούσης. Βεβαίως, οι επιμέρους μελέτες που έχουμε πραγματοποιήσει μέχρι τώρα για την κοινωνική και οικονομική ιστορία της σύγχρονης Αθήνας, (για τις οποίες έχουμε αποδελτιώσει και χρησιμοποιήσει διαφορετικά αρχεία, όπως ληξιαρχικές πράξεις θανάτου ή αρχεία νοσοκομείου), μας επιτρέπουν έως ένα βαθμό να συμπληρώσουμε την εικόνα εκεί όπου το υπό διαπραγμάτευση υλικό δεν δίνει τη δυνατότητα για σχετικά στέρεες υποθέσεις. Η μορφή της μελέτης, με την αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων μέσω πολυάριθμων πινάκων και γραφημάτων αλλά και χαρτών, υπηρετεί την σκόπιμη επιλογή να αποτελέσει αυτό το βιβλίο εργαλείο για όποιον ερευνητή επιθυμεί να συγκρίνει τα δεδομένα αυτά με άλλα αντίστοιχα, να προχωρήσει την έρευνα με διαφορετικά ερωτήματα, να ελέγξει την ορθότητα των υποθέσεων που διατυπώνονται εδώ ή ακόμη και να τις ανατρέψει, αλλά χωρίς να χρειαστεί να επαναλάβει ολόκληρη την προεργασία υποδομής από την αρχή.

Η μελέτη αποτελείται από τρία ξεχωριστά μέρη. Το πρώτο αφορά την ένταξη του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο αλλά και στο χώρο. Στο δεύτερο παρουσιάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά της δομής και της σύνθεσης του πληθυσμού, η εξέλιξη των βασικών δημογραφικών μεγεθών

και αναδεικνύεται ο ρόλος της μετανάστευσης στην πληθυσμιακή συγκρότηση της πρωτεύουσας. Το τρίτο μέρος ερευνά τις δημογραφικές συμπεριφορές των κατοίκων της πρωτεύουσας: με επίκεντρο τον γάμο, έγινε προσπάθεια να καταδειχθούν οι κανόνες και οι κοινωνικές πρακτικές που τον διέπουν, καθώς και η κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα των διάφορων κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων. Η συστηματική χαρτογράφηση των δεδομένων στοχεύει να εμφανίσει εύληπτα την κοινωνική κινητικότητα και την κινητικότητα στον χώρο σε μια συγκριτική προοπτική, που θα επιτρέψει την ανάδειξη ενδεχόμενων ομοιοτήτων και αποκλίσεων με τις άλλες χώρες της μεσογειακής Ευρώπης. Τέλος, η διεθνής βιβλιογραφία είναι τεράστια και επομένως εδώ πρυτάνευσε ο αυτοπεριορισμός σε άκρως ενδεικτικές αναφορές. Η αθηναϊκή βιβλιογραφία έχει επίσης αρχίσει να συγκεντρώνει πολλούς τίτλους, γι' αυτό εδώ οι αναφορές θα περιοριστούν μόνο σε ζητήματα που ρητά αφορούν το υπό μελέτη θέμα.

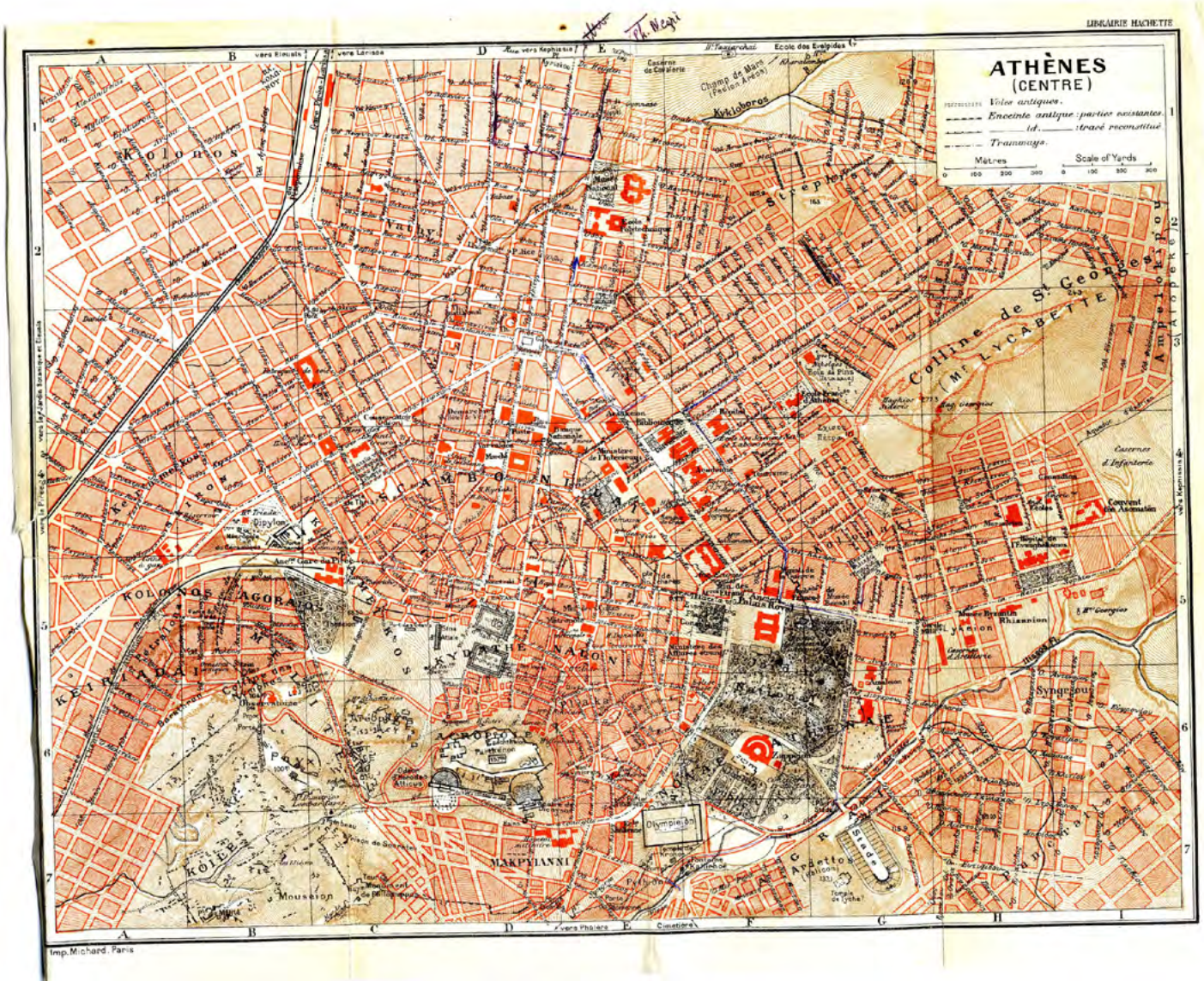
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο ΧΩΡΟΣ

Η εξωτερική μετανάστευση κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, συνέπεια της σταφιδικής κρίσης και της πτώχευσης, του διεθνούς οικονομικού ελέγχου και της ήττας του 1897, οδήγησε σε σχετική στασιμότητα τον πληθυσμό των πόλεων ανάμεσα στις απογραφές του 1896 και του 1920 (με εξαίρεση τον Βόλο και εν μέρει την Ερμούπολη). Η αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό του αστικού δικτύου των αρχών του 20ού αιώνα, που συνδέεται πλέον σιδηροδρομικώς και οδικώς και όχι μόνο ακτοπλοϊκώς²⁴. Την περίοδο του Μεσοπολέμου και κυρίως μετά το 1922, ο αστικός πληθυσμός όλης της χώρας σχεδόν διπλασιάστηκε: οι πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων αντιπροσωπεύουν το 21,8% του συνολικού πληθυσμού το 1920, φτάνουν το 28,3% το 1928 (οπότε και καταγράφηκαν 41 πόλεις με πληθυσμό 10.000 κατοίκων και άνω) και μάλλον σταθεροποιούνται στο 29,2% μέχρι το 1940²⁵. Στην απογραφή του πληθυσμού του 1951 τα αστικά κέντρα αυξήθηκαν (υπάρχουν πλέον 74 πόλεις με 10.000 πληθυσμό και άνω), ως αποτέλεσμα των πληθυσμιακών μετακινήσεων κατά τη διάρκεια της Κατοχής και ιδίως του Εμφυλίου. Εξάλλου, στη δεκαετία του 1950 η αύξηση των αστικών κέντρων συνεχίστηκε (φτάνουν τις 96 οι πόλεις με τουλάχιστον 10.000 κατοίκους), χάρη στην εσωτερική μετανάστευση αλλά και στη φυσική κίνηση του πληθυσμού (θετική πληθυσμιακή μεταβολή), αφού στις πόλεις και ιδίως στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας συγκεντρώθηκε νεαρός πληθυσμός. Τέλος, μετά το 1960, η πρωτόγνωρη αστική ανάπτυξη της χώρας οδήγησε στην αλλαγή της αγροτικής της φυσιογνωμίας.

24 Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και πολεοδομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α: *Οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 224-225.

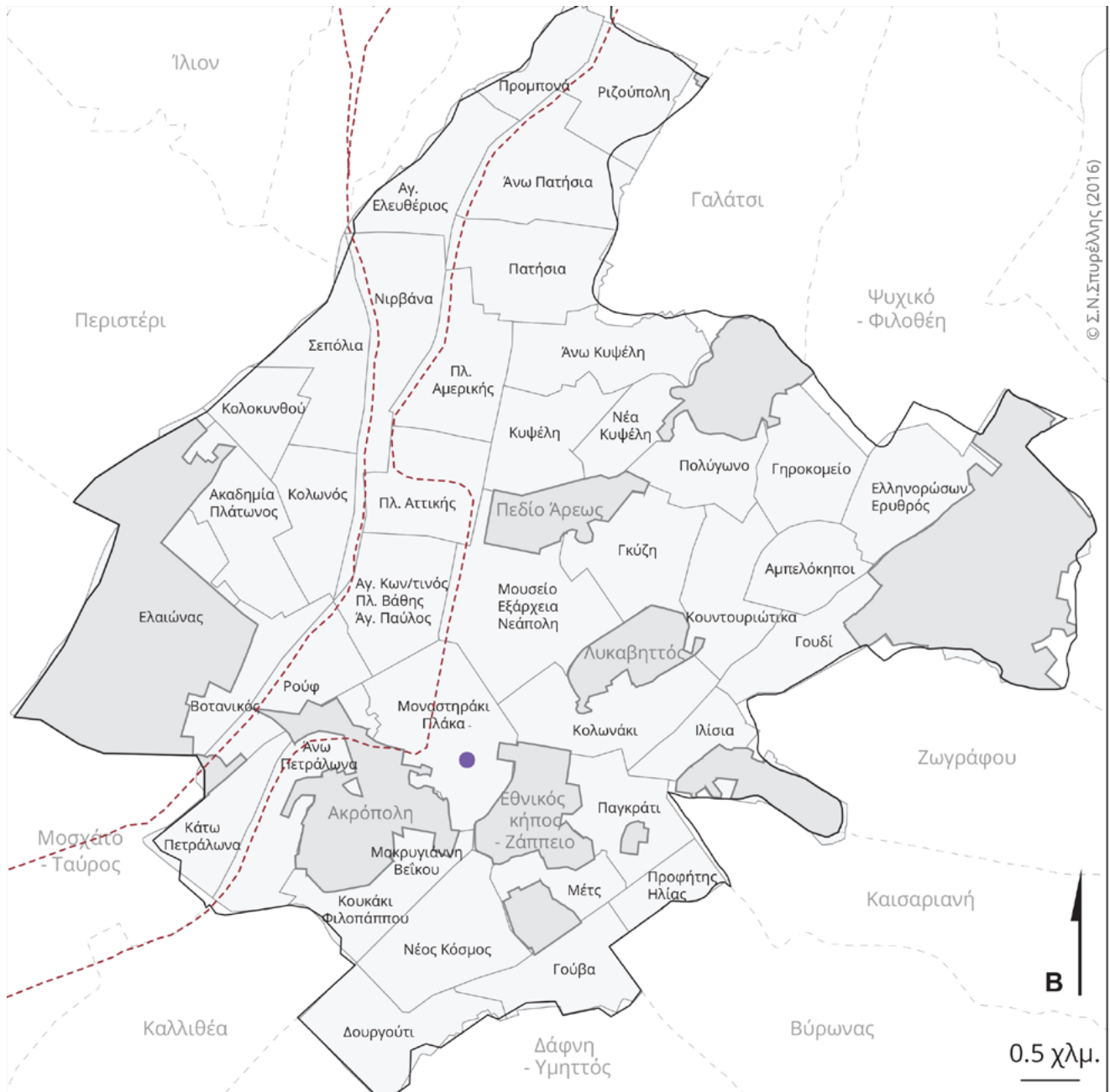
25 Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 133-140.

Χάρτης 1 Το κέντρο της Αθήνας

Πηγή: Les Guides bleus, Grèce, Librairie Hachette, Paris 1956

Χάρτης 2 Οι συνοικίες του Δήμου Αθηναίων

Οι συνοικίες του δήμου Αθηναίων

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Όρια συνοικιών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

Πηγή: <http://www.demography-lab.prd.uth.gr/ddaog/edu/case/3/athens/athens2a.htm>

1.1 Ο Δήμος Αθηναίων στον εθνικό αστικό χώρο

Ο Δήμος Αθηναίων καθ' όλο το διάστημα των εξήντα χρόνων συγκέντρωνε από το 5,5 έως το 7,5% του ελληνικού πληθυσμού²⁶, ποσοστό μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των πρωτευουσών στις γειτονικές βαλκανικές χώρες, αναδεικνύοντας την ανερχόμενη θέση της ελληνικής πρωτεύουσας στα Βαλκάνια²⁷. Το μεγάλο πληθυσμιακό βάρος του πρώτου δήμου της χώρας καθορίζει και τον σημαίνοντα ρόλο που διεδραμάτιζε στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο.

Πίνακας 1 Πόλεις και αστικός πληθυσμός, 1907-1960			
ΕΤΟΣ	ΠΟΛΕΙΣ ΑΝΩ ΤΩΝ 10.000 ΚΑΤΟΙΚΩΝ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
1907	14	436.613	16,6
1920	30	1.094.032	21,8
1928	41	1.754.454	28,3
1940	62	2.148.117	29,2
1951	74	2.594.002	33,9
1961	96	3.371.195	40,2

Πηγή: Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1985, Αναστάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήναι 1973, σελ. 28-30.*

Ωστόσο το ποσοστό του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων στον συνολικό αστικό πληθυσμό της χώρας

26 Η Λισαβόνα, η υδροκέφαλη πρωτεύουσα της Πορτογαλίας, το 1900 συγκεντρώνει το ίδιο σχεδόν ποσοστό κατοίκων, δηλαδή το 7% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, και το 1960 το 9,7%. Βλ. Teresa Rodrigues Veiga & Mario João Guardado Moreira, «Lisbon in the last two centuries: an example of the difficult relations between urban growth, migration and death», στο Laurinda Abreu (επιμ.) *European health and social welfare policies*, Compostela Group of Universities and the PhoenixTN, European Thematic Network on Health and Social Welfare Policies, Μπλάνσκο 2004, σελ. 175.

27 Στη δεκαετία του 1920 η Αθήνα, πληθυσμιακά, βρισκόταν επικεφαλής των βαλκανικών πρωτευουσών και με μεγάλη διαφορά από το Βουκουρέστι. Βλ. Γιάννης Πολύζος, «Η Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνισμού», στο *Η Αθήνα στον 20ό αιώνα, 1900-1940. Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1985, σελ. 25.

μειώνεται συνεχώς, αφού από 53,8% που αντιπροσώπευε στα τέλη του 19ου αιώνα φτάνει το 17% το 1960, εξαιτίας της συνεχιζόμενης έντονης αστικοποίησης σε όλη αυτή την περίοδο. Είναι εντυπωσιακή η συγκέντρωση του αστικού πληθυσμού στην Περιφέρεια Πρωτευούσης: ήδη το 1960, οι επτά²⁸ από τους δώδεκα πολυπληθέστερους δήμους (άνω των 50.000 κατοίκων) της χώρας υπάγονται σ' αυτήν. Το 1961, παρότι ο συνολικός αστικός πληθυσμός αντιπροσωπεύει μόνο το 40,2% του ελληνικού πληθυσμού και η χώρα παρέμενε αγροτική, η Περιφέρεια Πρωτεύουσας, με 1.852.709 κατοίκους, συγκέντρωνε ήδη το 22,09% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας, με πυκνότητα 4.278,77 κατ./χλμ.²

Πίνακας 2 Πληθυσμός του Δήμου της Αθήνας επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού και επί του αστικού πληθυσμού, 1896-1961

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ Δ. ΑΘΗΝΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΘΗΝΑΣ ΕΠΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΘΗΝΑΣ ΕΠΙ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
1896	178.754	2.433.806	7.34	332.307	53.79
1907	142.754	2.631.952	5.42	436.613	32.70
1920	292.991	5.016.889	5.84	1.094.032	26.78
1928	395.892	6.204.684	6.38	1.754.454	22.56
1940	481.225	7.344.860	6.55	2.148.117	22.40
1951	565.084	7.632.801	7.40	2.594.002	21.78
1961	627.564	8.388.000	7.48	3.371.195	17.30

Πηγή: Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1985, Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήναι 1973*, σελ. 18, 29.

28 Πρόκειται, εκτός του Δήμου Αθηναίων και Πειραιώς, για τους δήμους που συγκροτήθηκαν καταρχήν από πρόσφυγες και κατόπι από εσωτερικούς μετανάστες. Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20ό αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 2002, σελ. 235, και Eugenia Bournova, «The creation of new cities in the region of the Greek capital during the twentieth century: the case of Egaleo», *International Journal of Regional and Local History*, 2015, τόμ. 10, τχ. 1 (May 2015), σελ. 47-68. DOI: [10.1179/2051453015Z.00000000024](https://doi.org/10.1179/2051453015Z.00000000024) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, στην Αθήνα εγκαταστάθηκαν 129.380 πρόσφυγες, αυξάνοντας τον πληθυσμό της κατά 40%, ενώ στον Πειραιά 101.185 πρόσφυγες εκτόξευσαν τον πληθυσμό κατά 74%. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας την υψηλή θνησιμότητα ανάμεσα στους πρόσφυγες τα πρώτα χρόνια της παραμονής τους στην Ελλάδα, λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και των ασθενειών, αντιλαμβανόμαστε ότι οι αριθμοί αυτοί είναι μεγαλύτεροι στην πραγματικότητα.

Πίνακας 3 Πληθυσμιακή εξέλιξη των 12 σημαντικότερων ελληνικών πόλεων, 1896-1961 (άνω των 50.000 κατοίκων το 1961)

ΠΟΛΕΙΣ	1896	1907	1920	1928	1940	1951	1961
Αθήνα	178.754	142.754	292.991	395.892	481.225	565.084	627.564
Θεσσαλονίκη		135.000	169.123	236.524	191.847	217.049	250.920
Πειραιάς	51.020	53.573	131.170	192.877	186.542	186.014	183.957
Πάτρα	50.154	47.315	51.596	61.278	62.275	79.014	96.100
Ηράκλειο		25.185	24.884	33.404	39.550	51.144	64.337
Λάρισα	17.115	16.131	21.084	23.899	32.686	41.016	56.010
Βόλος	16.788	23.563	29.411	41.706	54.919	51.144	67.209
Νίκαια				33.201	59.552	72.176	83.266
Περιστέρι			123	7.268	21.537	35.733	79.335
Κερατσίνι				7.598	36.358	39.734	61.673
Λιγάλεω			147	2.150	17.686	29.464	57.840
Καλλιθέα		1.270	4.185	26.603	36.572	46.986	54.720

Πηγή: Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού των ετών 1896-1961.

1.2 Έκταση και πληθυσμιακή πυκνότητα της πρωτεύουσας, μιας πολύ απλωμένης πόλης

Η Αθήνα παραμένει σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά ακόμα και στις αρχές του 20ού, μια μικρή σε έκταση πόλη, με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα. Το μεγάλο άλμα έγινε προς τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, όταν η επιφάνεια του Δήμου έφτασε τελικά τα 19χλμ.² (από 2,7 το 1860), ενσωματώνοντας τους περιβάλλοντες οικισμούς. Η ένταξη νέων περιοχών συνεχίστηκε και στις επόμενες δεκαετίες και ήδη το 1920²⁹ το εμβαδόν του Δήμου ανέρχεται σε 35,79χλμ.² Το 1940 πλέον ο Δήμος κάλυπτε έκταση περίπου 40χλμ.² και τελικά, λόγω συνεχών αποσπάσεων, το 1960 έφτασε τα 38,4χλμ.² εκ των οποίων 35,5 ήταν η οικοδομημένη έκταση, 1,5χλμ.² η αγροτική γη και 1,4 οι κοίτες των ποταμών³⁰.

Η μέση πληθυσμιακή πυκνότητα του Δήμου Αθηναίων μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο παρέμεινε αρκετά χαμηλή: 171 άτομα/εκτάριο το 1879, μόλις 91 άτομα/εκτάριο το 1907, λόγω της ενσωμάτωσης νέων αραιοκατοικημένων περιοχών³¹, και μόλις 167 άτομα το 1940. Ωστόσο η πυκνότητα αυτή δεν ήταν ομοιόμορφα κατανομημένη σε όλη την έκταση. Οι περιοχές εντός σχεδίου πόλης της Αθήνας κάλυπταν σχεδόν τη μισή έκταση του Δήμου, ήτοι 1.793³² εκτάρια το 1920 (τριπλάσια από την οικοδομημένη έκταση της Ρώμης την ίδια χρονιά – που είχε όμως υπερδιπλάσιο πληθυσμό³³), δηλαδή η πυκνότητα της Αθήνας ήταν τότε 163,5 άτομα/εκτάριο, και το 1940 που το σχέδιο πόλης φτάνει τα 2.458³⁴ εκτάρια, η πυκνότητα αυξήθηκε στα 195,8 άτομα/εκτάριο. Η μεγάλη πληθυσμιακή ανάπτυξη από το 1920 έως το 1940 (κατά 64%) δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη επέκταση του σχεδίου πόλης (μόνο κατά 37%), με συνέπεια την πληθυσμιακή πύκνωση της Αθήνας (κατά 20%). Η πυκνότητα αυτή μεγάλωσε μέχρι το τέλος της υπό μελέτη περιόδου ως αποτέλεσμα της συνεχιζόμενης αύξησης του πληθυσμού του Δήμου εντός μιας σχετικά σταθερής πλέον έκτασης.

29 Σύμφωνα με την έκθεση της Επιτροπής Σχεδίου Πόλεως Αθηνών, υπό τον Παύλο Καλλιγά, η οποία συστάθηκε το 1920 και ολοκλήρωσε το έργο της το 1925, η συνολική επιφάνεια της πόλης το 1924 ήταν 44.000.000τ.μ. και το σχέδιο πόλεως 25.000.000τ.μ. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, σελ. 223, λήμμα «Αθήναι / Σχέδιον Πόλεως» και σελ. 279, λήμμα «Αθήναι / Στατιστ. Πληροφορία». Η μείωση της επιφάνειας μέχρι το 1940 οφείλεται στις αποσπάσεις τμημάτων του Δήμου.

30 *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 217 (Αύγουστος 1962), σελ. 37.

31 Η μείωση της μέσης πληθυσμιακής πυκνότητας οφείλεται στο γεγονός ότι ενώ ο πληθυσμός του Δήμου της Αθήνας μεταξύ των δύο ημερομηνιών διπλασιάζεται, η έκταση πενταπλασιάζεται, χάρη στην ένταξη σε αυτόν αραιοκατοικημένων «αγροτικών» περιοχών. Αναλυτικά, για τις επεκτάσεις του σχεδίου πόλης και τις εντάξεις νέων τμημάτων, βλ. Ευγενία Μελαμπιανάκη, *ό.π.*, ιδίως σελ. 121, 282-290.

32 Σύμφωνα όμως με τον Κώστα Μπίρη, *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τόμ. 7, σελ. 1285, η έκταση το 1920 είναι 2.098 εκτάρια.

33 Anne-Marie Seronde-Babonaux, *Rome, croissance d'une capitale*, éditions Édisud / «Mondes méditerranéens», Αιξ 1980, σελ. 67.

34 Σύμφωνα με τον Κώστα Μπίρη, *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τόμ. 7, σελ. 1285, η έκταση του σχεδίου πόλεως το 1940 είναι μεγαλύτερη: 3.290 εκτάρια.

Βέβαιο είναι ότι η ελληνική πρωτεύουσα, με λιγότερα από 100 άτομα/εκτάριο στις αρχές του αιώνα και με λιγότερα από 170 άτομα το 1960, ήταν πολύ πιο αραιοκατοικημένη από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές τις ίδιες περιόδους (το 1/3 σχεδόν της πυκνότητας από την εντός των τειχών Ρώμη ή από το Παρίσι, όπου καταμετρώνται τόσο στις αρχές όσο και στα μέσα του 20ού αιώνα περίπου 350 άτομα/εκτάριο³⁵). Η Αθήνα στις αρχές του 20ού αιώνα αποτελούσε μια πολύ μικρή πρωτεύουσα όσον αφορά τον πληθυσμό (175.000 κάτοικοι το 1907, όταν το 1911 η Λισαβόνα είχε 431.000 και η Ρώμη 518.000), αλλά όχι όσον αφορά την έκταση, αφού ήταν μόνο δυόμιση φορές μικρότερη από το Παρίσι ή το Βερολίνο. Μόνο στη διάρκεια του Μεσοπολέμου μπορεί η ελληνική πρωτεύουσα να καταταγεί πληθυσμιακά ανάμεσα στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Τέλος, από το 1958 έως το 1962 η πόλη μεγάλωσε γύρω στα 30 χλμ.², αλλά και η πυκνότητα στον Δήμο Αθηναίων αυξήθηκε από 180 άτομα/εκτάριο το 1940 σε 226 το 1964, δηλαδή εξελίχθηκε ανοδικά με ρυθμό γύρω στο 0,96 % τον χρόνο³⁶.

Στο βιβλίο του Κώστα Μπίρη, *Αι Αθήναι*³⁷, δίνεται πολύ μεγαλύτερη έκταση για το 1930: «έκτασις του καθαυτού οικισμού μέχρι του 1930 στρ. 29.083». Ενώ στον πίνακα 4 ως έκταση λαμβάνεται αυτός καθαυτός ο οικισμός, ωστόσο καταμετριέται το σύνολο του πληθυσμού της πόλης και όχι μόνον του εντός σχεδίου πόλεως: το 1920 η πόλη των Αθηνών περιλάμβανε εντός σχεδίου 285.365 κατοίκους και εκτός σχεδίου 7.626. Επιπλέον, ούτε και αυτή η προτεινόμενη επιφάνεια για το 1920 βρίσκει σύμφωνους τους συγγραφείς: Σύμφωνα με τη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*³⁸, η πόλη είχε «εμβαδόν 20.050.352τ.μ. ή 2.005τ.χ., εκ των οποίων 11.543.992τ.μ. ή 1.154τ.χ. ήταν οικοδομές και οικόπεδα». Αυτή η χαοτική κατάσταση με τα διαφορετικά προτεινόμενα μεγέθη, σχετικά είτε με την έκταση είτε με τον πληθυσμό, όπου άλλοτε υπολογίζεται ο πληθυσμός της πόλης και άλλοτε του Δήμου, χωρίς κάτι τέτοιο να δηλώνεται με σαφήνεια, είναι από τα σοβαρότερα τεχνικά ζητήματα που αντιμετωπίζει ο ερευνητής στη μελέτη της ιστορίας της πρωτεύουσας.

35 Jean-Luc Pinol (επιμ.), *Atlas historique des villes de France*, éditions Hachette, Παρίσι 1996, σελ. 50.

36 Γ. Παπαγεωργίου, «Στοιχεία για την ανάπτυξη της πρωτεύουσας ως σήμερα», Ε Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων, 1965, *Τεχνικά Χρονικά*, τόμ. 2, τχ. 260 (Φεβρουάριος 1966), σελ. 22 <http://opac.tee.gr/cgi-bin-EL/egw.cgi/529448/showfull.egw/2+0+7+full>

37 Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, εκδόσεις Μέλισσα, 1999 (1966), σελ. 318.

38 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά Πληροφορία», σελ. 278.

Χάρτης 3 Η εξέλιξη της επιφάνειας του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών

Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, λήμμα «Αθήνα», Αθήνα 1927, σελ. 320.

Πίνακας 4 Αναλογία του πληθυσμού των Αθηνών προς την επιφάνεια της πόλης, ανά 5ετία

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΕ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ	ΜΕΣΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΤΟΙΚΟΙ/ΣΤΡΕΜΜΑ
1905	153.371	15.825	9,7
1910	186.618	19.430	9,6
1915	226.517	19.463	11,6
1920	292.831	20.980	14,0
1925	363.300	22.917	15,8
1930	402.608	24.932	16,2
1935	441.916	27.311	16,2
1940	481.225	29.941	16,7

Πηγή: Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν «Ἡλιου», τόμ. 7, σελ. 1280-1289. Κώστας Μπίρης, «Ἡ οἰκοδόμησις». Ἀς σημειωθῆί ὅτι ἡ ἐπιφάνεια στὴν ὁποία ἀναφέρεται εἶναι ὁ «καθαυτὸ οἰκισμὸς χωρὶς λόφους καὶ ἀρχαιολογικοὺς χώρους». Ὁ πληθυσμὸς ὅμως περιλαμβάνει ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς πόλης ἀλλὰ καὶ τῶν οἰκισμῶν ἐκτὸς τοῦ ἐγκεκριμένου σχεδίου. Ἀρα ἡ πυκνότητά εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν υπολογισθεῖσα.

1.3 Οι άνθρωποι στον χώρο

Το 1907 ο Δήμος Αθηναίων αριθμούσε 175.430 κατοίκους και περιλάμβανε εκτός της πόλης των Αθηνών και άλλους 44 συνοικισμούς ή χωριά: άλλους κοντινούς, όπως η Κολοκυνθού ή το Ψυχικό, και άλλους απομακρυσμένους, όπως το Μοσχάτο και το Μαρούσι. Το μέγεθος τέτοιων οικισμών κυμαινόταν από επτά άτομα ο μικρότερος, του Σκαραμαγκά, μέχρι 2.967 άτομα των Κάτω Πατησίων. Παρατηρείται λοιπόν μεγάλη διασπορά των κατοικημένων τόπων, με αρκετή αγροτική γη να παρεμβάλλεται ανάμεσά τους. Συνολικά πάντως, ο πληθυσμός αυτών των εκτός της πόλης συνοικισμών συγκέντρωνε περίπου το 7,2% (12.752 κάτοικοι) του συνολικού πληθυσμού του Δήμου, ενώ η ίδια η πόλη της Αθήνας είχε 162.678 κατοίκους.

Σε μόνον έναν από τους δέκα πρώτους οικισμούς που συγκροτούν τον Δήμο Αθηναίων (στο Μπραχάμι) οι άνδρες είναι λιγότεροι από τις γυναίκες. Σε ολόκληρο τον Δήμο, ακόμα και στην πόλη των Αθηνών, οι άνδρες υπερτερούν, με αποτέλεσμα τη σαφή τους υπεροχή στον συνολικό πληθυσμό. Και στους υπόλοιπους τριάντα πέντε, διάσπαρτους στο λεκανοπέδιο, συνοικισμούς οι άνδρες είναι περισσότεροι από τις γυναίκες, με εξαίρεση το Δαφνί και τα Κάτω Πατήσια. Στο Ρουφ η μεγάλη υπεροχή των ανδρών οφείλεται στην ύπαρξη του στρατώνα. Στους υπόλοιπους όμως συνοικισμούς την ανδρική υπεροχή μπορεί να την εξηγήσουν αφενός η ανδρική νεανική μετανάστευση και, αφετέρου η υποκαταγραφή των γυναικών. Το 1915 ο δήμαρχος Εμμανουήλ Μπενάκης αποφάσισε τη σύσταση επιτροπής από δημοτικούς συμβούλους και από τους εφημέριους του Ναού της Μητροπόλεως για τη σύνταξη, για πρώτη φορά, μητρώου θηλέων, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι οι αρχές είχαν ήδη επίγνωση της συγκεκριμένης έλλειψης³⁹.

Το 1917 πραγματοποιήθηκε μια «απογραφή»⁴⁰, σύμφωνα με την οποία η πόλη των Αθηνών είχε 231.661 άτομα και ο Δήμος Αθηναίων 242.477. Η κατανομή των κατοίκων στον χώρο του Δήμου δεν φαίνεται να άλλαξε σημαντικά έπειτα από δέκα χρόνια, αφού οι περιβάλλοντες συνοικισμοί συγκέντρωναν το 1917 ακόμα λιγότερο πληθυσμό σε σχέση με το 1907, πιθανόν λόγω της ενσωμάτωσης ορισμένων συνοικισμών στον οικιστικό ιστό της πόλης. Με βάση άλλη πηγή, όμως, ο πληθυσμός αυξήθηκε στους 258.000⁴¹ κατοίκους. Από τους συνοικισμούς και οικισμούς του πίνακα του 1907, ο *Εμπορικός Οδηγός του έτους 1910* του Νικολάου Ιγγλέση αναφέρει μόνο τους δώδεκα και μάλιστα τους χαρακτηρίζει ως εξοχικούς τόπους. Πρόκειται για τους εξής: Άγιος Ιωάννης (Ρέντης), Αμαρούσιον, Αμπελόκηποι (Αγγελόκηποι), Ανάλατος, Ηράκλειον, Κηφισσιά, Κολοκυνθού, Πατήσια, Θέσις Αλυσσίδα, Νέον Φάληρον, Παλαιόν Φάληρον, Καλλιθέα. Μόνον οι τρεις από αυτούς, δηλαδή οι Αμπελόκηποι, η Κολοκυνθού και τα Πατήσια ανήκουν μέχρι σήμερα στον Δήμο Αθηναίων, ενώ οι υπόλοιποι αποσπάστηκαν και εξελίχθηκαν σε δήμους. Ανάμεσα στους κατοίκους των Αμπελοκήπων ήταν αρκετοί αξιωματικοί του στρατού και η οικογένεια

39 Δημητρίου Αλεξ. Γέροντα, *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων (1835-1971)*, Αθήνα 1972 (συγγραφείσα κατόπιν αναθέσεως υπό του Δήμου Αθηναίων), σελ. 308.

40 Βλέπε *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. Δρανδάκης, Αθήνα 1927, λήμμα «Αθήναι», σελ. 278. Ο Ιωάννης Μιχαλόπουλος, διευθυντής της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος που υπογράφει το σχετικό λήμμα διευκρινίζει: «Κατά Σεπτέμβριον του 1917 και κατά Ιανουάριον του 1918, έλαβον χώραν, εντολή του Υπουργείου του Επισιτισμού και υπό τύπον απογραφής, δυο διανομαί δελτίων άρτου εν Αθήναις, ας χάριν της ιστορίας αναφέρομεν. Και η μεν πρώτη ενεργηθείσα διά "συναγεμμού", τη βοήθεια της στρατιωτικής αρχής, απέδωκε διά την πόλιν των Αθηνών άτομα 231.661 και διά τον δήμον Αθηναίων 242.477, η δε Δευτέρα, επιτυχούσα ολιγώτερον της πρώτης –διότι οι κάτοικοι γνωρίζοντες εκ της προηγουμένης τον τρόπον της διανομής των δελτίων κατέφευγον εις διάφορα τεχνάσματα προς λήψιν πλειόνων δελτίων– απέδωκε διά τον δήμον Αθηναίων 260.897 άτομα».

41 Βλέπε Τρύφων Αδριανάκος, *Μαιευτική και γυναικολογία*, τύποις Π. Δ. Σακελαρίου, Αθήνα 1925, σελ. 164-179. Παύλος Χραμπάνης, «Η αυθαίρετη δόμησι II», στο *Η Αθήνα στον 20ό αιώνα, 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1985, σελ. 145: «Η εξάπλωση περιορίστηκε αισθητά μετά το 1907. Στα σχέδια της πόλης από το 1908 έως το 1922 δεν προστέθηκαν παρά 42 εκτάρια. Οι κάτοικοι από 83,6 ανά ha το 1907, έφτασαν τους 143,3 ανά ha το 1920».

του Σπύρου Πυρρή, οι βιομήχανοι γιοι του Άγγελος και Αλέξανδρος Πυρρής, με το υφαντήριο και την Εριουργία «ΕΡΓΑΝΗ ΑΘΗΝΑ» αλλά και μια δεκάδα περίπου οινοπωλείων-ζυθοπωλείων. Στην Κολοκυνθού η μόνη βιομηχανική δραστηριότητα ήταν ένα χυτήριο που περιβαλλόταν από έξι οινοπωλεία και ζυθοπωλεία. Στα Πατήσια, και μάλιστα επί της Πατησίων, δέσποζε η ζυθοποιία-παγοποιία των αδερφών Μιλτιάδη και Ερρίκου Κλωναρίδη⁴² και ακολουθούσε το υφαντήριο των Γεωργίου Σελλά και Δημητρίου Βεζανή, εκεί που βρίσκεται σήμερα η βίλα Δρακοπούλου⁴³. Αναφέρονται επίσης ως «εργοστάσια» στην Πατησίων μια οινοποιία, ένα πλυντήριο και ένα εργοστάσιο πυροτεχνημάτων. Πέραν αυτών των βιομηχανικών δραστηριοτήτων, υπήρχαν στη θέση «Αλυσίδα» γύρω στα δεκαπέντε εστιατόρια-ζυθοπωλεία (ανάμεσά τους το «Mon plaisir» και το «Jardin parisien») και επί της Πατησίων μερικά καφενεία, οινοπωλεία, οπωροπωλεία, κρεοπωλεία και περισσότερα παντοπωλεία. Βεβαίως, ανάμεσα σε αυτές τις δραστηριότητες υπήρχαν και τεχνίτες μαγαζάτορες, όπως μερικοί αρτοποιοί, ξυλουργοί, σιδηρουργοί, υποδηματοποιοί και «ασπρορρουχοποιοί».

Σύμφωνα με την απογραφή του 1920, ο πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων έφτασε τους 317.209 κατοίκους, ενώ η πόλη των Αθηνών τους 292.991 (εντός μιν του σχεδίου συγκέντρωνε 285.365 κατοίκους και εκτός μόνον 7.626), που συγκροτούσαν 60.639 οικογένειες, με μέσο μέγεθος τα 4,8 άτομα. Συνέχισε φυσικά ο Δήμος να αποτελείται, εκτός από την πόλη των Αθηνών, από 45 άλλους συνοικισμούς («προάστεια, χωρία και συνοικισμούς»), που συγκέντρωναν 24.218 κατοίκους, ήτοι το 7,6 % του πληθυσμού του Δήμου, δηλαδή μια κατάσταση παρόμοια με εκείνη του 1907.

Η κατά 80% αύξηση του πληθυσμού της πόλης επιβεβαιώνει την μεγάλη έλξη που ασκούσε η πρωτεύουσα στους μετανάστες. Στον *Οδηγό του έτους 1921* του Νικ. Ιγγλέση παρατίθενται είκοσι τέσσερα «προάστεια», αλλά ο αναγραφόμενος πληθυσμός τους είναι αρκετά διαφορετικός από εκείνον της απογραφής και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν συμπεριλάμβαναν και τον πληθυσμό κοντινών οικισμών:

Οι Αμπελόκηποι συνέχιζαν να θεωρούνται «προάστειο» όπως και η Κολοκυνθού, τα Σεπόλια και τα Πατήσια. Οι Αμπελόκηποι με πληθυσμό 789 άτομα, βρίσκονταν:

42 Βλέπε <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.gr/2014/09/Klwnaridh.html>. (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

43 Εφόσον πουλήθηκε τη δεκαετία του 1920 στους αδερφούς Κωνσταντίνο και Αθηνόδωρο Δρακόπουλο βλέπε <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.gr/2013/07/KthmaDrakopoulou.html>. (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

1/2 ώραν Β. των Αθηνών, εκτεινόμενον από των στρατ. Παραπηγμάτων και πέραν και διασχιζόμενον υπό της Α. Κ. Διαδόχου (Κηφισσίας) [...] ευρίσκεται σήμερον η «Σεβαστοπούλειος» εργατική Σχολή, το Αιγινήτιον και Αρεταίειον Νοσοκομείον, διάφοροι στρατώνες, το Νοσοκομείον Παίδων, το Δημοτικόν Νοσοκομείον η «Ελπίς», το των Μεταδοτικών Νοσημάτων Α. Συγγρού, το Πτωχοκομείον, το άσυλον των Αποστράτων Αξιωματικών, Στέγη Πατρίδος, «Ινστιτούτον Παστέρ», το «Εμπειρίκιον Άσυλον» [...] η «Ριζάρειος Σχολή» και η Ιδιωτική Σχολή Ελένης Καρατζά (οδός Αιγινήτου)⁴⁴.

Εκτός λοιπόν των αξιωματικών του στρατού καταγράφονται ως κάτοικοι τρεις γιατροί, τρεις δικηγόροι, οι ζωγράφοι Θεοφάνης Δημητρίου και Κωνσταντίνος Ρωμανίδης, η Μαρίκα Κοτοπούλη, ο εφοπλιστής Δ. Κωνσταντάς, η χήρα Άννα Κουπιτώρη, ο Χρ. Πετρακόπουλος, και χωρίς να αναφέρονται τα ονόματα των ενοίκων της, η Έπαυλις Μαργαρίτα, που βρισκόταν στη συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την Βασιλίσσης Σοφίας. Οι δραστηριότητες πλέον έχουν διαφοροποιηθεί πολύ και εκτός από το υφαντουργείο των αδελφών Πυρρή και το εριουργείο Εργάνη Αθηνά του πατέρα Πυρρή φαίνεται πως η οικογένεια είχε και ένα εργαστήριο συμριδόπανων. Επιπλέον, στον συνοικισμό καταγράφονται επτά καφεζυθεστιάτορια, ένα πανδοχείο, τα κέντρα αναψυχής «η Άνεσις», η «Έπαυλις Θων» (κλειστή), «τα Ηλύσια», «το Ηραίον»⁴⁵ αλλά και ένα βουστάσιο, δύο αρτοποιεία, δύο υποδηματοποιεία, δύο ξυλουργεία, πέντε κουρεία, πέντε οινοπωλεία, δύο οπωροπωλεία, έξι παντοπωλεία, δύο σανοπωλεία. Το σύνολο αυτών των καταστημάτων απευθυνόταν προφανώς όχι μόνον στους σχεδόν 800 κατοίκους, αλλά και στους επισκέπτες είτε των στρατώνων είτε των νοσοκομείων είτε ακόμα των σχολών.

Η Κολοκυνθού, το «πολύρρητον και κατάφυτον»⁴⁶ προάστιο, γνώρισε μεγάλη πληθυσμιακή ανάπτυξη διαθέτοντας πλέον μια «Δημοτική Σχολή Αρρένων-Θηλέων». Εκτός όμως από το χυτήριο που υπήρχε στην περιοχή και το 1910, το μονο που προστέθηκαν έκτοτε ήταν απλώς ορισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως δύο αρτοποιεία, ένα ξυλουργείο, ένα φερετροποιείο και ένα φανοποιείο. Τα υπόλοιπα καταστήματα είναι μια δεκάδα ζυθεστιάτορια και καφενεία, τρία παντοπωλεία, δύο κουρεία και ένα ψιλικάτζίδικο. Οι κάτοικοι ήταν κυρίως «κτηματίες», αλλά υπήρχαν επίσης δυο βουστασιάρχες, δυο αμαξάδες, μερικοί οινοπαραγωγοί-οινοπώλες ενώ ο αγροτικός χαρακτήρας του οικισμού ήταν έντονος.

44 Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921*, σελ. 386.

45 Βλέπε http://bill-files.blogspot.gr/2013/02/6_17.html. (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

46 Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921*, σελ. 390-391.

Πίνακας 5 Πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων, 1907

Α/α	ΚΑΤΩΚΗΜΕΝΟΙ ΤΟΠΟΙ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ		
		ΑΡΡΕΝΑ	ΘΗΛΕΑ	ΣΥΝΟΛΟΝ
	Δήμος Αθηναίων			
1	ΑΘΗΝΑΙ	89.811	77.668	167.479
2	Αμαρούσιον	1.160	1.117	2.277
3	Ηράκλειον	95	77	172
4	Καράς	36	29	65
5	Κηφισιά	1.149	967	2.116
6	Μπραχάμι	248	269	517
7	Νέα Λιόσια	426	375	801
8	Τράχωνες	37	34	71
9	Παλ. Φάληρον	329	257	586
10	Χαλάνδρι	693	653	1.346
	ΣΥΝΟΛΟΝ	93.984	81.446	175.430

Εν τω πληθυσμῷ τῆς πόλεως Αθηνῶν περιλαμβάνονται και οἱ κάτοικοι τῶν ἐξῆς συνοικισμῶν, ὧν τινες μὲν κείνται ἐγγύτατα αὐτῆς, ἄλλοι δ' ἀπώτερον.

1	Ἀγία Ελεούσα	59	54	113
2	Ἅγιος Ἰωάννης Ρέντης	733	668	1.401
3	Ἅγιος Κοσμάς	16	4	20
4	Ἀνάλατος	8	5	13
5	Γαλάτσι	148	131	279
6	Γέρακας	19	10	29
7	Γλυκόβρυσις	23	19	42
8	Γουδί	48	53	101
9	Δαφνί	197	298	495

10	Ζιζυφιαίς	139	112	251
11	Ιερά Οδός	14	6	20
12	Καισαριανή	6	2	8
13	Καλλιθέα	683	587	1.270
14	Καλογρέζα	12	4	16
15	Κολοκυθού	781	694	1.475
16	Κουμάρι	42	39	81
17	Κουτσοκάρι	19	14	33
18	Λεβί	27	26	53
19	Μοσχάτον	114	89	203
20	Παράγκαις	122	101	223
21	Άνω Πατήσια	1.090	964	2.054
22	Κάτω Πατήσια	1.452	1.515	2.967
23	Πεντέλη	89	48	137
24	Περιστέρι	29	20	49
25	Πικροδάφνη	8	5	13
26	Ποδαράδες	26	17	43
27	Ποδονίφτης	11	8	19
28	Ρούφου	420	11	431
29	Σεπόλια	250	209	459
30	Σκαραμαγκά	5	2	7
31	Σφαγεία	31	17	48
32	Χαιδάρι	5	6	11
33	Χαμοστέρναις	35	29	64
34	Χασάνι	15	12	27
35	Ψυχικόν	89	72	161
	ΣΥΝΟΛΟΝ	6.765	5.851	12.616

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1907, Πίνακας 32, σελ. 363.

Τα Σεπόλια, γειτονικός συνοικισμός με την Κολοκυνθού, διαρρέεται από τον Κηφισό και καταλήγει στον «Ναΐσκον Αγ. Μελετίου (διασταύρωσις και τέρμα οδών Αγίου Μελετίου και Λιοσίων), καλύπτεται δε το πλείστον υπό κήπων και άλλων φυτειών και αφθονεί υδάτων. Εις τα Σεπόλια περιλαμβάνεται και ο συνοικισμός “Λεύη”⁴⁷. Εδώ ήταν το εργοστάσιο της «Εταιρίας Οίνων και Οινοπνευμάτων», ένα εργοστάσιο «Ρητίνης», ένα «Σάπωνος» και ένα τούβλων. Συγχρόνως βεβαίως, για τις ανάγκες των 450 κάτοικων υπήρχαν τρία αρτοποιεία, τρία παντοπωλεία, τέσσερα καφεζυθεστιατόρια, πέντε οινοπωλεία, δύο υποδηματοποιεία, ένα κουρείο και ένα ξυλουργείο.

Τα Πατήσια, με 5.021 κατοίκους, είναι κατά τον Νικ. Ιγγλέση το 1921:

[...] προάστειον εκ των μεγίστων και περικαλλεστέρων των Αθηνών, απέχει ημίσειαν ώραν από της πόλεως (προς ην συνέχετε ήδη), αρχόμενον δε από του Σταθμού Λεβίδη (διασταύρωσις οδού Πατησίων και Αγ. Μελετίου) παρεκτείνεται μέχρι της συναντήσεως της κεντρικής οδού Πατησίων με την γραμμήν του σιδηρ. Κηφισίας-Λαυρείου (θέσις Αλυσσίδα). Τα Πατήσια διαιρούνται εις 2 τμήματα, «Άνω» και «Κάτω». Τα Άνω είναι το κυρίως υπό των Αθηναίων συχναζόμενον προάστειον, εις αυτά ιδία τελουμένης της εορτής των ανθέων κατά την 1ην Μαΐου, ως περιλαμβάνοντα πλείστα ανθοκομεία και κήπους ως και αναψυχής κέντρα⁴⁸.

Πράγματι, ανάμεσα στους κατοίκους των Πατησίων ήταν δέκα τουλάχιστον ανθοπώλες-ανθοκηπουροί και πολλοί κτηματίες, όπως ο Μιχ. Καλλιφρονάς, αλλά υπήρχαν άλλοι τόσοι μηχανικοί, όπως ο Κάρολος Θων, και μερικοί εργοστασιάρχες (εκτός από τον Ερρίκο Κλωναρίδη), όπως τα αδέρφια Κυρκίνη που είχαν εργοστάσιο εριουργίας. Εκτός από τα εργοστάσια που είχαν καταγραφεί ήδη το 1910, προστέθηκαν τρία βουστάσια. Στην περιοχή συνυπήρχαν σχεδόν όλα τα επαγγέλματα, από τον εργάτη, τον αξιωματικό, τον σπουδαστή και τη μοδίστρα μέχρι τον γιατρό και τον εργοστασιάρχη. Τον τόνο έδιναν όμως τα θεραπευτήρια και οι κλινικές που στοιχίζονταν κατά μήκος της Πατησίων: Το Λυσσιατρείον, Το Νευρολογικών Νοσημάτων, η Νέα Κλινική των καθηγητών Αντωνίου Χρηστομάνου-Ν. Οικονομοπούλου, η Νευρολογική και Φρενολογική κλινική του Σιμωνίδη Βλαβιανού⁴⁹, το Παμπούκειον Ινστιτούτον, η Παθολογική κλινική των Ν. Καρυοφύλλη και Τζαούση και τέλος, στην οδό Κύπρου, το Άσυλον Ανιάτων.

47 Νικ. Ιγγλέσης, *στο ίδιο*, σελ. 394.

48 Νικ. Ιγγλέσης, *στο ίδιο*, σελ. 392-393.

49 Ο Σιμωνίδης Βλαβιανός (1873-1946), το 1904, ίδρυσε, στα Πατήσια, την πρώτη ιδιωτική νευρολογική-ψυχιατρική κλινική, με την επωνυμία «Νοσοκομείον Νευρικών Νοσημάτων MAISON DE SANTE». Σήμερα, σε αυτό το νεοκλασικό κτίριο της κλινικής στεγάζεται το 21ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών «Λέλα Καραγιάννη», βλ. <http://photodentro.edu.gr/aggregator/lo/photodentro-aggregatedcontent-8526-7172>. (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Περιορίζεται εδώ η παρουσίαση των «προαστείων» που αφενός συνεχόνται με την πόλη και αφετέρου παρέμειναν στον Δήμο Αθηναίων. Ο Νικ. Ιγγλέσης στον *Οδηγό του 1921* μετά την αναλυτική παρουσίαση των δραστηριοτήτων των είκοσι τριών προαστίων αναφέρεται συνοπτικά στα διάφορα «εξοχικά κέντρα» της πρωτεύουσας που διέθεταν πανδοχεία και εστιατόρια για τους επισκέπτες:

Άλλα μεμονωμένα μικρά εξοχικά κέντρα ή σταθμοί αναψυχής διά τους εκδρομείς υπάρχουν πλείστα όσα ως οι Αγ. Ανάργυροι (ώρ. 1) Αγ. Ιωάννης Κυνηγός (ώρ. 1.45') Αγ. Μελέτιος (ώρ. 1.45') Άγιος Σάββας (0.30') Άδαμες (ώρ. 2.25') Τράχωνες (ώρ. 1.10') Σκαραμαγκάς (ώρ. 2.10') ως και τα επόμενα.

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ. 1 ώρ. προς τα ΒΑ των Αθηνών. Οδός αμαξιτός, 0.15' ανατολικάς του Χαλανδρίου. Σταθμός αμαξών. Ομώνυμος ναός και τέσσερα πανδοχεία, όπου δίδονται και γεύματα επί παραγγελία. Συγκ. αυτοκινήτων.

ΓΑΛΑΤΣΙ. Ημίσεια νωρ. προς ΒΑΒ των Άνω Πατησίων. Αρκετά πανδοχεία και ζυθεστιατόρια εντός εκτάσεως πευκόφυτου. Μετάβασις διά λεωφορείων, αμαξών και αυτοκινήτων.

ΓΛΥΦΑΔΑ. Νέον εξοχικόν κέντρον με νέαν ρυμοτομίαν, με κατάφυτους εκτάσεις πευκόνων κλπ δένδρων, συνενών από υγιεινής απόψεως και της ξηράς και της θαλάσσης την δρόσον. Προσπάθειαι πυκνού συνοικισμού με χάραξιν αμαξιτής οδού και επέκτασιν του τροχιοδρόμου διά Π. Φαλήρου – Πικροδάφνης και πέραν· καλλιτέρα συγκοινωνία νυν δι' ατμακάτου. Μικροπαντοπωλεία: Τσιτσιμπάκου Τιμ., Στεφανουδάκη Αλ. Κτηματογεωργοί δε: Δήμας Ν., Μίχας Φ., Νάσος Φ., Στέφας Σ., Τρακάδας Π.

ΔΙΟΝΥΣΟΣ. Πέραν της Κηφισσίας, προς τα Λατομεία του Πεντελικού, εις το 11.8 χιλίον. των σιδηρ. Αττικής (τέρμα). Εργατικός συνοικισμός μετά μαγειρείων, καφφείων κτλ. Κατά την αρχαιότητα υπήρχεν ενταύθα ιερόν του Διονύσου. Ανασκαφαί εγένοντο τω 1888 υπό της Αμερικάνικης Σχολής. Ετ. Μαρμάρων «Διόνυσος» τλ.21. Νέον Ξενοδοχείον μετά εστιατορίου.

ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ. Απέχει των Αθηνών 2.30' κείται προς τας Δ υπορείας του Υμηττού όπου άλλοτε ο Βωμός της Αφροδίτης. Κατά την αρχαιότητα εφημιζετο η περίφημος ιαματική πηγή «Κύλλου Πήρα». Σήμερον το ύδωρ της Καισαριανής πωλείται εις Αθήνας ως υγιεινόν παρά της εταιρείας Ζωγράφου. Έχει ελάχιστα μαγαζιά.

ΜΟΝΗ ΠΕΝΤΕΛΗΣ. Εις ύψος 366 μ. εντός καταφύτου και γραφικωτάτης θέσεως. Η Μονή διατηρεί βυζαντινάς τοιχογραφίας. Παρ' αυτήν δε (Αγία Τριάς) ρέει πηγή δροσερού και υγιεινού ύδατος. Εν τη Μονή παρέχεται πάσα φιλοξενία. Άρτιον παντοπωλείον ευρίσκει ο οδοιπόρος εν των περιβόλω αυτής. Εις απόστασιν 10' παρά την Έπαυλιν Σκουζέ υψούται μαρμάρινον μέγαρον της Δουκίσσης της Πλακεντίας. Προ της εισόδου της Μ. Πεντέλης ο ιατρός καθηγητής Σ. Τσάκωνας ίδρυσε μέγα κομψόν ξενοδοχείον «Πλακεντία» τηλ. 18 άριστον διά τους εκεί μεταβαίνοντας.

ΣΤΑΥΡΟΣ. Εις το στ στάδιον από των Αμπελοκήπων διά της λεωφόρου Κηφισσίας. Σταθμός αναψυχής, δύο πανδοχεία και εκλεκτόν ύδωρ. Αμαξιτή δ' εντεύθεν οδός φέρει διά Χαλανδρίου εις την άνω Μ. Πεντέλη.

ΤΡΙΑ ΓΕΦΥΡΙΑ. 0.15' προς Α Αγ. Μελετίου (Σεπώλια), όπου εκτεταμένοι φυτεΐαι και δενδρώνες, ρέοντα ύδατα και ζυθεστιατόρια, παρέχουν σταθμόν αναψυχής εις πάσαν εποχήν του έτους.

ΨΥΧΙΚΟ. ώρ. 0.50'. Φυτεΐαι και ελαιώνες, Έπαυλις Κ. Νικήτα, ένθα κατοικεί μετά του αδελφού του οικογενειακώς⁵⁰.

50 Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921*, σελ. 399.

Ο βοτανολόγος συγγραφέας Ιωσήφ Λ. Χαϊμάν, αναφερόμενος στους έξω από την πόλη κήπους των προαστίων, σημειώνει το 1926 στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*:

Εκ τούτων η Κολοκυνθού με τους πολλούς λαχανόκηπους και ανθόκηπούς της, μη επηρεασθείσα πολύ εκ της επεκτάσεως της πόλεως, εξακολουθεί να παράγει όχι μόνον λαχανικά, με τα οποία τροφοδοτεί τας Αθήνας, αλλά και άφθονα άνθη διαφόρων ειδών, ιδιαίτέρως δε χρυσάνθεμα και τριαντάφυλλα.

Τα Πατήσια έχασαν τον τύπον του προαστείου, με την εκεί οικοδόμησιν πολλών οικιών, καταστημάτων και εργοστασίων, οι δε λαχανόκηποι και ανθόκηποι απεμακρύνθησαν, προς τον δρόμον ιδίως των Λιοσίων.

Τα Σεπόλια συγκεντρώνουν εις τα άκρα της περιοχής των τους μεγαλύτερους παραγωγικούς ανθοκήπους, με την εφαρμογήν δε της νέας κηπουρικής τέχνης και την εγκατάστασιν πολλών θερμοκηπίων κατορθώνουν να παράγουν πρώιμα και όψιμα άνθη πλείστων ειδών και ν' ανταποκρίνονται εις την εν Αθήναις ζήτησιν. Διότι οι Αθηναίοι, χωρίς να είναι υπερβολικά φιλανθείς, χρειάζονται αρκετάς χιλιάδας οκάδων τριανταφύλλων, χρυσανθέμων, μενεξέδων, γιασεμιών, κρίνων και άλλων ανθέων κατ' έτος διά τους γάμους, τας κηδείας, τα δώρα και διά στολισμόν.

Το Χαλάνδρι, με την πυκνωθείσαν συγκοινωνίαν δι' αυτοκινήτων, έγινε πολύ συχνά θερινόν κέντρον. Εν τούτοις πλήθος των νέων οικιών και τα πολλά ζυθεσιατόρια δεν αφήρεσαν εξ ολοκλήρου ακόμη τον αγροτικόν χαρακτήρα του προαστείου τούτου, το οποίον με τας αμπέλους, τας ελαίας, τας μορέας, τα πεύκα και το κατάφυτον από καλάμια ποτάμι του δίνει εις τους Αθηναίους την ευκαιρίαν ν' απολαύσουν ολίγην αγροτικήν ζωήν.

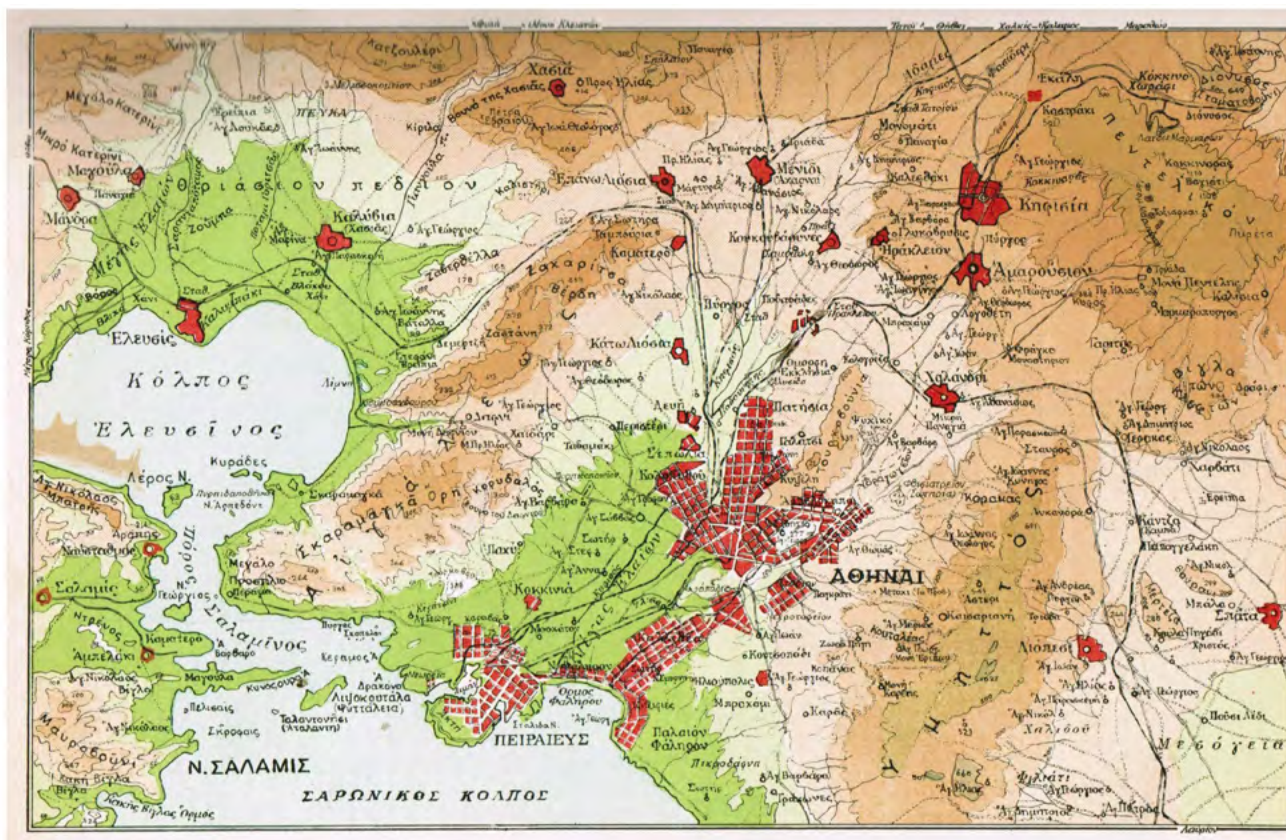
Το Μαρούσι με την αύξησιν των μονίμων κατοίκων του και το πλήθος των παραθεριζόντων έχασε πλέον τον αγροτικόν του χαρακτήρα, χωρίς όμως να χάση και την εξοχικήν του μορφήν, εξακολουθεί δε την εκλεκτήν παραγωγήν φράουλας και καλού ελαίου. Υπάρχουν εκεί και παραγωγικά δενδροκομεία, ιδίως με αχλαδιές, βερυκοκίες, κερασιές και βυσσινιές, ολίγον δε έξωθεν του χωρίου, καθ' όλας τας διευθύνσεις, οργά η βλάστησις με την πλούσιαν ποικιλίαν των φυτών της Αττικής.

Η Κηφισιά, παρά την ατυχίαν της μειώσεως των υπογείως και επιγείως ρεόντων υδάτων της, εξακολουθεί να διατηρή την πρασίνην της μορφήν, με τας υψηλοτάτας λεύκας, τας πλατάνους, τας πικροδάφνας, τα πεύκα και τα εκλεκτά οπωροφόρα της, ιδίως κερασέας, βυσσινέας, αχλαδέας, βερυκοκέας, δεν έπαυσε δε και η εν αυτή παραγωγή εκλεκτής ποιότητος φράουλας και ελαίου, και η καλλιέργεια ανθοκομικών φυτών, ιδίως του αρωματικοτάτου μενεξέ, της βιολέττας, των γαρυφάλλων, τριανταφύλλων κλπ. Η Κηφισιά με τας πολλάς εξοχικάς επαύλεις παρέμεινε το εξοχικόν κέντρον των πλουσίων. Κάθε, σχεδόν, έπαυλις έχει και ωραίον συμμετρικόν κήπον, κατασκευασμένον κατά τας νέας τεχνοκηπουρικάς μεθόδους, με πλούσιαν συλλογήν ετησίων και πολυετών ανθοκομικών φυτών, από του σταθμού δε μέχρι της κεντρικής πλατείας υπάρχει θαυμάσιον άλσος, εις το οποίον έχουν φυτευθή, εκτός των συνήθων φυτών, και δενδροστοιχίαι από αγριοκαστανέας.

Κατά τα τελευταία έτη εδημιουργήθησαν και πολλά άλλα εξοχικά προάστεια περί τας Αθήνας, εκ των οποίων τα κυριώτερα είναι το Ψυχικόν, η Ηλιούπολις και η Γλυφάδα [...] ⁵¹.

51 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, σ. 242. Για μια άλλη οπτική της Αθήνας πριν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο βλέπε Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς, *Η Αθήνα του μεσοπολέμου, μέσα από τις Μέρες του Γιώργου Σεφέρη*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006

Χάρτης 4 Η πρωτεύουσα και οι γύρω οικισμοί το 1927

Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1927, σελ. 320

Πίνακας 6 Πληθυσμός και συνοικισμοί του Δήμου Αθηναίων, 1920

ΔΗΜΟΙ		Οικογένειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις
ΑΘΗΝΑΙΩΝ Εντός σχεδίου της πόλεως	Α τμήμα	8.460	37.912	19.881	18.031
	Β τμήμα	2.418	2.418	8.394	4.916
	Γ τμήμα	9.050	37.944	19.572	18.372
	Δ τμήμα	7.057	31.316	17.404	13.912
	Ε τμήμα	9.831	42.411	21.684	20.727
	ΣΤ τμήμα	10.322	44.829	22.380	22.449
	Ζ τμήμα	5.828	26.098	12.393	13.705
	Η τμήμα	6.576	51.545	37.222	14.323
Εκτός του σχεδίου της πόλεως (*)		1.097	7.626	5.120	2.506
	Σύνολο	60.639	292.991	164.050	128.941

*Στον Δήμο Αθηναίων περιλαμβάνονται και οι παρακάτω συνοικισμοί των οποίων ο πληθυσμός συνυπολογίσθηκε στον εκτός σχεδίου πληθυσμό της πόλεως Αθηνών

1. Βούθουλας		86	379	212	167
2. Γουδί		91	3.181	2.718	463
3. Ιερά Οδός		126	583	337	246
4. Κολοκυνθού		250	1.155	629	526
5. Ποδαράδες		8	50	32	18
6. Ποδονίφτης		22	110	59	51
7. Σεπόλια		514	2.168	1.133	1.035
	Σύνολο	1.097	7.626	5.120	2.506
2. Αγία Βαρβάρα		9	33	30	3
3. Αγία Ελεούσα		60	263	134	129
4. Άγιος Ιωάννης Ρέντης		173	885	501	384
5. Άγιος Κοσμάς		1	2	2	
6. Αμαρούσιον		830	3.450	1.656	1.794

7. Ανάλατος		11	46	25	21
8. Βούλα		2	31	15	16
9. Βουλιαγμένη		2	59	40	19
10. Γαλάτσι		67	319	170	149
11. Γέρακας		5	45	14	31
12. Γλυφάδα		35	173	89	84
13. Δαφνί		15	486	304	182
14. Ηράκλειον		75	341	167	174
15. Καισαριανή		5	11	8	3
16. Καλλιθέα		924	4.185	2.104	2.081
17. Καλογρέζα		6	29	20	9
18. Καματερόν		85	378	184	194
19. Καρράς		9	61	34	27
20. Κατσιπόδι		51	177	90	87
21. Κηφισσία		800	3.385	1.734	1.651
22. Κουκουβάουνες		237	972	512	460
23. Κουτσουκάρι		31	78	42	36
24. Μοσχάτον		301	1.290	663	627
25. Μπραχάμι		153	749	355	394
26. Νέα Λιόσια		249	1.121	591	530
27. Παλαιόν Φάληρον		464	2.245	1.219	1.026
28. Παράγκες		67	414	241	173
29. Πεντέλη		17	98	75	23
30. Περιστερί		23	123	66	57
31. Πικροδάφνη		14	58	34	24
32. Πυριτιδοποιείον		38	147	86	61
33. Σκαραμαγκά		5	25	20	5
34. Τζιτζιφιές		98	446	209	237
35. Τραχώνες		9	32	16	16
36. Χαϊδάρι		18	40	27	13

37. Χαλάνδριον		453	1.897	971	926
38. Χασάνι		11	60	38	22
39. Ψυχικόν		15	64	38	26
	Σύνολο	66.007	317.209	176.574	140.635

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1920.

Το 1928, μετά την απόσπαση πολλών τμημάτων και τη δημιουργία νέων δήμων και κοινοτήτων, ο Δήμος Αθηναίων άρχισε να περιορίζεται χωρικά, αλλά το τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού που παρέμεινε στην πόλη διόγκωσε τον πληθυσμό ανάμεσα στις δυο απογραφές, από τους 292.991 στους 392.781 κατοίκους. Η Περιφέρεια των πρώην Δήμων Αθηναίων και Πειραιώς διέθετε πλέον εννέα δήμους: τον Δήμο Αθηνών, τους πέντε που αποσπάστηκαν από αυτόν (δηλαδή τους Δήμους Βύρωνος, Καισαριανής, Καλλιθέας, Νέας Ιωνίας, Περιστερίου και Πειραιώς) και τους δύο που αποσπάστηκαν στη συνέχεια από τον Δήμο Πειραιώς, δηλαδή του Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και της Νέας Κοκκινιάς. Σε αυτούς πρέπει να προσθέσουμε και τις τριάντα πέντε κοινότητες οι οποίες αποτελούσαν όλα τα «προάστεια» της προηγούμενης δεκαετίας (όπως είδαμε προηγουμένως) και έμελλαν να αυξήσουν θεαματικά το μέγεθός τους χάρη στην άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού.

Η πόλη μεταβαλλόταν ραγδαία και οι συνοικισμοί της αύξαναν συνεχώς τον πληθυσμό τους, όπως φαίνεται και στον Οδηγό του Νικ. Ιγγλέση του 1930:

Εις τον ως ανωτέρω πληθυσμόν της πόλεως των Αθηνών (1928) περιλαμβάνονται και οι κατοικούντες:

α) τα εκτός του σχεδίου της πόλεως τμήματα των εξής συνοικιών:

<i>Αβερωφείου</i>	<i>κάτ. 9.917 (άρρ. 5.126)</i>
<i>Αμπελοκήπων</i>	<i>κάτ. 6.262 (άρρ. 4.113)</i>
<i>Α Νεκροταφείου</i>	<i>κάτ. 2.363 (άρρ. 1.229)</i>
<i>Βοτανικού</i>	<i>κάτ. 2.568 (άρρ. 1.386)</i>
<i>Γούβας</i>	<i>κάτ. 3.820 (άρρ. 1.933)</i>
<i>Θυμαρακίων</i>	<i>κάτ. 2.870 (άρρ. 1.461)</i>
<i>Κολοκυνθούς</i>	<i>κάτ. 2.114 (άρρ. 1.087)</i>
<i>Κυψέλης</i>	<i>κάτ. 862 (άρρ. 433)</i>
<i>Παγκρατίου</i>	<i>κάτ. 4.662 (άρρ. 2.302)</i>
<i>Πατησίων</i>	<i>κάτ. 7.440 (άρρ. 3.535)</i>
<i>Πετραλώνων</i>	<i>κάτ. 1.883 (άρρ. 1.032)</i>
<i>Ρουφ</i>	<i>κάτ. 3.170 (άρρ. 2.029)</i>
<i>Σεπολίων</i>	<i>κάτ. 6.649 (άρρ. 3.457)⁵²</i>

52 Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1930*, σελ. 115.

Πίνακας 7 1921. Προάστια Αθηνών και ο πληθυσμός τους, σύμφωνα με τον Οδηγό του Ν. Ιγγλέση

ΠΡΟΑΣΤΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΟΙΚΩΝ
1. Άγιος Ιωάννης Ρέντης	1.401
2. Άγιος Κοσμάς	20
3. Αμαρούσιον	2.277
4. Αμπελόκηποι	789
5. Ανάλατος	75
6. Ηράκλειον	127
7. Καλλιθέα	1.270
8. Καρράς (Άνω και Κάτω)	100
9. Κηφισσιά	2.120
10. Κολοκυνθού	1.415
11. Μπραχάμι	517
12. Πατήσια	5.021
13. Κουκουβάουνες	85
14. Λιόσα (Άνω)	70
15. Λιοσα (Κάτω)	80
16. Μοσχάτον	203
17. Ποδονίφτης	200
18. Πυριτιδοποιείον (Φρενοκομείον Μονή Δαφνίου)	600
19. Σεπόλια	450
20. Τζιτζιφιές	300
21. Φάληρον Νέον	
22. Χαλάνδριον	1.243
23. Παλαιόν Φάληρον	1.000

Πηγή: Νικ. Ιγγλέσης, Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921, σελ. 385-396.

Η γύρω περιοχή άλλαξε επίσης, όπως περιγράφει ο Ιγγλέσης το 1930 στον Οδηγό του:

Εκ των παλαιών παρά την πόλιν εξοχών έχουσιν ενωθή εξ ολοκλήρου μετ' αυτής τα Πατήσια και η Κολοκυνθού, ενώ αφ' ετέρου η θεωρουμένη πρότερον ως προάστειον των Αθηνών Καλλιθέα, εξελιχθείσα εις πυκνοκατοικητον πόλιν, αποτελεί ήδη (μετά των συνοικισμών Νέας Σμύρνης και Τζιτζιφιών) ιδίαν κοινότητα, πληθυσμού 30.000 περίπου κατοίκων. Σήμερον αι Αθήναι έχουν ως εξοχικά κέντρα και τόπους παραθερισμού: το Ηράκλειον και το Αμαρούσιον (ανήκοντα εις τας ομώνυμους κοινότητας), την Κηφισσιάν και την Εκάλην (αποτελούσας ιδίας κοινότητας), τον Διονύσιον και τον Αγ. Ανδρέαν (της κοινότητας Μαραθώνος), το Ψυχικό και το Χαλάνδρι (ομώνυμοι κοινότητες), την Αγ. Παρασκευή και Πεντέλην (της κοινότητας Χαλανδρίου), το Παλαιόν και Νέον Φάληρον, Καλαμάκι, Γλυφάδαν (ίδιαι χωρισταί κοινότητες), την Βούλαν και την Βουλιαγμένην (της κοινότητος Κορωπίου)⁵³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ως προάστια πλέον ο Ιγγλέσης αναφέρει μόνον πέντε οικισμούς που μέσα σε είκοσι χρόνια είχαν πολλαπλασιάσει τον πληθυσμό τους, όπως η Καλογρέζα, που το 1907 διέθετε μόλις δεκαέξι κατοίκους.

Οι τελευταίες σημαντικές αποσπάσεις έγιναν το 1934 και πλέον, στον υπόλοιπο 20ό αιώνα, ο πληθυσμός της πόλης ταυτίζεται με εκείνον του Δήμου Αθηναίων.

Η επιδίωξη αποτελεσματικότερου ελέγχου του συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού επί της δικτατορίας Μεταξά οδήγησε στη σύσταση της Περιφέρειας Διοικήσεως Πρωτευούσης που περιλάμβανε εννέα δήμους και τριάντα έξι κοινότητες.

Η Περιφέρεια Διοικήσεως Πρωτευούσης συνεστήθη ως οργανισμός διά του Α.Ν. 44 της 29/31 Αυγούστου 1936 «περί συστάσεως Διοικήσεως Πρωτευούσης» του οποίου η περιφέρεια ήτο η των δήμων Αθηνών και Πειραιώς και των εξ αυτών αποσπασθέντων δήμων και κοινοτήτων. Του οργανισμού προΐστατο υπουργός, (Κ. Κοτζιάς) μέλος του Υπουργικού Συμβουλίου (αρμοδιότητες νομάρχου και υπουργού των εσωτερικών). Η Διοίκηση Πρωτευούσης καταργήθηκε διά του Α.Ν. 2921 της 22 Απριλίου 1941 και παρέμεινε ως διοικητική περιφέρεια του νομού Αττικής⁵⁴.

Η κεντρική θέση που κατείχε το 1907 ο Δήμος Αθηναίων στο πολεοδομικό συγκρότημα διατηρήθηκε και

53 Νικ. Ιγγλέσης, *στο ίδιο*.

54 Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 1058 και Κωνσταντίνος Κοτζιάς, «Η διοίκηση της πρωτευούσης και αι σκέψεις της», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος ΣΤ, τχ. 11 (1 Ιανουαρίου-1 Φεβρουαρίου 1937), σελ. 1-2 <http://opac.tee.gr/cgi-bin-EL/egwcgi/529451/showfull.egw/1+0+80+full> (ανακτήθηκε 4/7/2016)

το 1920, λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης, αλλά και της άφιξης προσφύγων τη δεκαετία του 1910. Από το προσφυγικό κύμα του 1922, εγκαταστάθηκαν τελικά στην πόλη μόνον 125.000 άνθρωποι (σύμφωνα με την απογραφή του 1928), ενώ οι υπόλοιποι κατοίκησαν την περιφέρεια της πρωτεύουσας, στις νέες κοινότητες που δημιουργήθηκαν. Αυτό αποτέλεσε την αρχή για την εξασθένιση της θέσης της πρωτεύουσας στον αστικό πληθυσμό. Στη συνέχεια, μάλιστα, αποδυναμώθηκε και η πρωτοκαθεδρία του Δήμου, καθώς δημιουργήθηκαν συνεχώς νέες κοινότητες, που σταδιακά αναβαθμίστηκαν σε δήμους, μέσω των οποίων μετατοπίστηκε και το πληθυσμιακό κέντρο βάρους προς την περιφέρεια. Πράγματι, οι δήμοι και οι κοινότητες αποσπάστηκαν ήδη από το 1925 και τη δεκαετία του 1930, όχι μόνον λόγω των προσφύγων αλλά και ως συνέπεια της αύξησης του κύματος της εσωτερικής μετανάστευσης που κατευθύνθηκε επίσης σε μεγάλο βαθμό στην περιφέρεια, ενισχύοντας τους υπάρχοντες δήμους ή συγκροτώντας νέους⁵⁵

Πίνακας 8 Τα προάστια της πρωτεύουσας το 1930

ΠΡΟΑΣΤΙΑ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Καλογρέζα	1.015	1.212	2.247
Καματερό	200	188	388
Κουκουβάουνες	618	586	1.204
Κουτσουκάρι	1.173	1.256	2.429
Ήμορφη Εκκλησιά	15	9	24

Πηγή: Νικ. Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1930*, σελ. 115.

Πίνακας 9 Κατανομή πληθυσμού (%) στο πολεοδομικό συγκρότημα πρωτευούσης, μεταξύ 1907 και 1961

	1907	1920	1928	1940	1951	1961
ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	67,0	64,6	49,4	42,8	41,0	33,9
ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΑ	29,8	29,5	24,0	16,6	13,5	10,2
ΥΠΟΛΟΙΠΟΙ ΔΗΜΟΙ	3,2	5,9	26,6	40,6	45,5	55,9

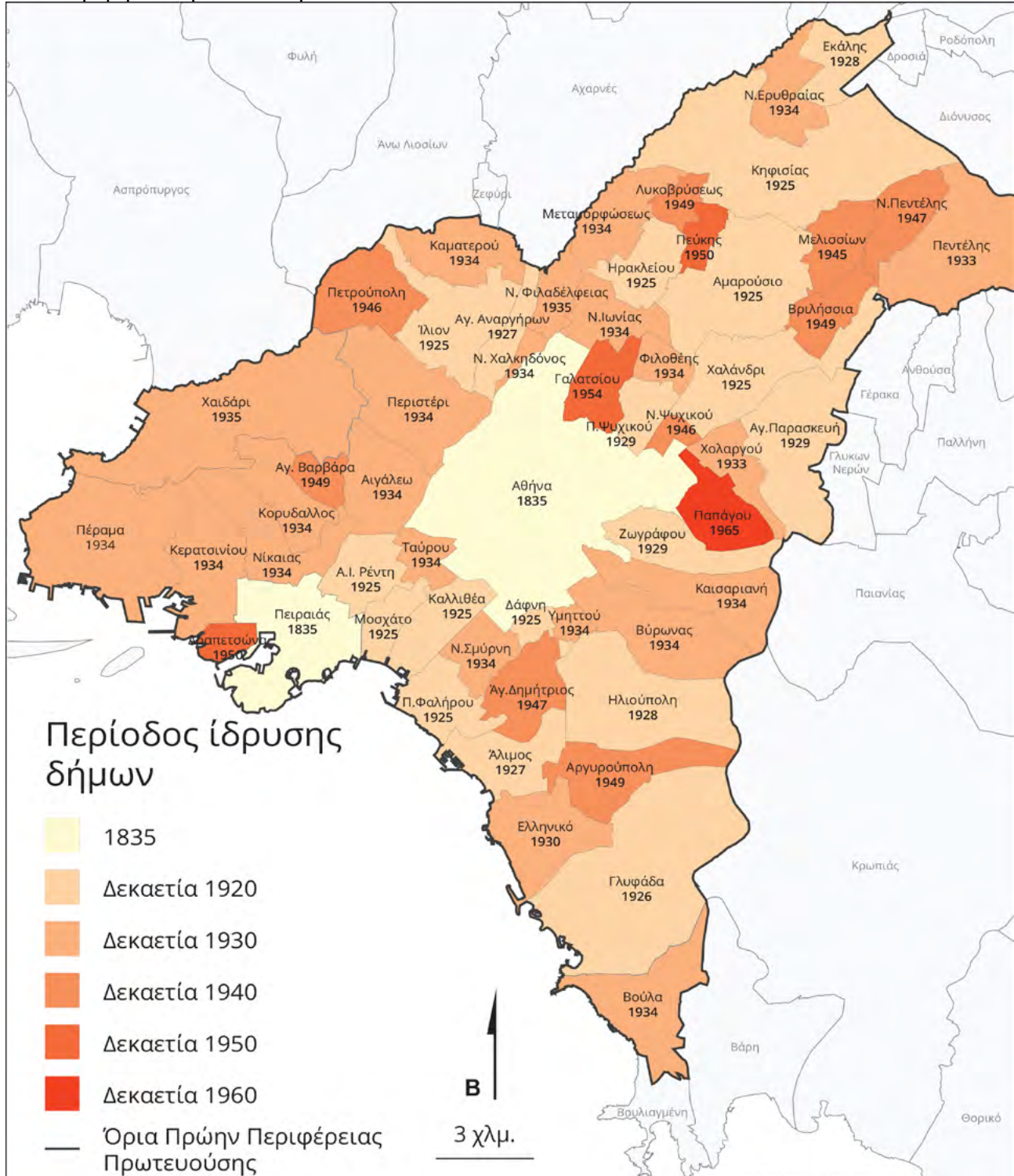
Πηγή: Απογραφές πληθυσμού των αντίστοιχων ετών.

55 Βλέπε Eugenia Bournova, «The creation of new cities in the region of the Greek capital during the twentieth century: the case of Egaleo», *ό.π.*

Χάρτης 5 Σχέδιο της πόλεως των Αθηνών, 1944 (1: 10,000)

Χάρτης 6 Αποσπάσεις από το Δήμο Αθηναίων και δημιουργία νέων δήμων στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, 1912-1970

Πηγή: Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων (από της εφαρμογής του Νόμου ΔΝΖ' του έτους 1912 και εφεξής), Νομός Αττικής, 5, εκδόσεις Κ.Ε.Δ.Κ.Ε, Αθήναι 1962

1.4 Διοικητική διαίρεση του Δήμου Αθηναίων

Η πρώτη επίσημη διαίρεση των Αθηνών σε συνοικίες⁵⁶ έγινε με το ψήφισμα υπ' αριθμόν 307 του 1908 του Δημοτικού Συμβουλίου, που επικυρώθηκε με το βασιλικό διάταγμα της 7ης Ιουνίου 1908. Σύμφωνα με αυτό, καθορίστηκε επίσημα η διαίρεση της πόλης σε τέσσερα Τμήματα, που περιλάμβαναν εξήντα μία συνοικίες, οι περισσότερες από τις οποίες έλαβαν ονομασίες εμπνευσμένες από την αρχαιότητα. Το 1911 ψηφίστηκε νόμος (ΓΧΝΖ της 22ας Μαρτίου 1910) για την κατάρτιση Κτηματικού Χάρτη, η οποία ανατέθηκε στη Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού. Οι κτηματογραφικές εργασίες διήρκεσαν περίπου ενάμιση χρόνο και διακόπηκαν λόγω της κήρυξης της επιστράτευσης τον Σεπτέμβριο του 1912. Στην έκθεση που υπέβαλε το 1912 η Υπηρεσία για τις εργασίες της η πόλη των Αθηνών:

είχεν 62 συνοικίας και 2.792 τετράγωνα, εξ ων 1.950 ήσαν ωκοδομημένα και 842 ανοικοδομήτα ή αραιότατα ωκοδομημένα. Αι μεγαλύτεραι συνοικίαι ήσαν η του Κολωνού με 176 τετράγωνα, η της Καλλιθέας με 168 και η της Νεαπόλεως με 127 τετράγωνα. Αι δε μικρότεραι ήσαν η του Ωδείου Αθηνών με 6 τετράγωνα και αι των άνω Πατησίων, Ζαπτείου και Λυκείου, με 9 τετράγωνα εκάστη⁵⁷.

Οι συνοικίες αποτέλεσαν ενότητα αναφοράς για την έκδοση αποτελεσμάτων απογραφής μόνο το 1920. Το ίδιο συνέβη και με τη διαίρεση σε ενορίες: τα στατιστικά αποτελέσματα σχετικά με τον πληθυσμό τον κατανεμημένο στις σαράντα δύο ενορίες της πόλης δημοσιεύτηκαν μόνο για την απογραφή του 1920. Από τη δημοσίευση αυτή γίνεται εμφανές ότι οι υψηλές πληθυσμιακές πυκνότητες αφορούσαν τις πολύ μικρές συνοικίες του ιστορικού κέντρου –οι πιο πυκνοκατοικημένες ήταν εκείνες γύρω από την Ακρόπολη και από την Ομόνοια μέχρι το Σύνταγμα. Ελάχιστες συνοικίες (όπως η Νεάπολη) βρίσκονταν έξω από ιστορικό τρίγωνο, χωρίς όμως να ξεπερνούν συνολικά σε μέση πυκνότητα τα 212 άτομα/εκτάριο, όταν τα αντίστοιχα κεντρικά «gionì» της Ρώμης είχαν το 1921 τη διπλάσια πυκνότητα⁵⁸.

Οι συνοικίες του ιστορικού κέντρου κατοικούνταν, σύμφωνα με την έρευνα στις εργατικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά που διεξήχθη με εντολή του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, από τα λαϊκά στρώματα. Στην Αθήνα του 1920 τα φτωχά στρώματα κατοικούσαν στο ιστορικό κέντρο, σε κτίσματα από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και στην περιφέρεια της πόλης σε παραπήγματα, εκτός δικτύων αστικής υποδομής, ενώ ο αριθμός των κατοίκων που αναλογούσε σε κάθε μονάδα κατοικίας

56 Βλέπε Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Οι συνοικίες των Αθηνών, η πρώτη επίσημη διαίρεση (1908)*, Δήμος Αθηναίων, 2001.

57 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αθήναι / κτηματογραφικός», ό.π., σελ. 32.

58 Anne-Marie Seronde-Babonaux, *ό.π.*, σελ. 160.

ανέβηκε, μεταξύ 1913 και 1921, από 10,75 άτομα σε 12,99⁵⁹.

Φαίνεται ότι την επόμενη δεκαετία, μόνο ένα μέρος αυτών των συνοικιών διατηρήθηκαν ως χωρικές αναφορές στην αντίληψη των Αθηναίων, κι αυτές αόριστα οριοθετημένες. Στον *Οδηγό της Ελλάδος του έτους 1930* του Ιγγλέση καταγράφονται οι συνοικίες της πρωτεύουσας, που όμως δεν ξεπερνούσαν τις είκοσι δύο συνολικά, δεν φέρουν όλες τα γνωστά ονόματα ενώ αναφέρονται και εντελώς νέες (όπως τα Καρεκλάδικα στην Αγία Ειρήνη).

Παλαιότερον αι συνοικίαι της πόλεως διεκρίνοντο διά των κατωτέρω ονομασιών, διατηρουμένων ανεπισήμως και σήμερα:

Αλυσίδα	Τέρμα οδού Πατησίων
Αναφιώτικα	Περί την Ακρόπολιν
Βάθεια	Αρχή οδού Αχαρνών
Βασιλικά	Τέρμα Λιοσίων
Βατραχονήσι	<i>Παρά συν. Υμηττού</i>
Βουθούλα	Τέρμα λεωφόρου Αλεξάνδρας
Γούβα	Όπισθεν Σταδίου
Δημοπρατηρίου	Μεταξύ πλ. Μητροπόλεως και Μοναστηρακίου
Ελαιώνες	Εκατέρωθεν της Ιεράς οδού
Καμίνια	Τέρμα οδού Αλεξανδρείας
Καρεκλάδικα	Περί την νυν οδ. Αγ. Ειρήνης
Κοπανά	Όπισθεν Α Νεκροταφείου
Κουπούνια	Τέρμα οδ. Παπαδιαμαντοπούλου
Μύλοι Παινέση	Τέρμα οδ. Αγ. Μελετίου
Περιβόλια	Μεταξύ Κολοκυνθούς και Βοτανικού
Πλάκα	Άνωθι Ζαππείου και οδ. Φιλελλήνων, έως οδ. Αδριανού
Πυθαράδικα	Περί την οδού Πλαπούτα
Σχιστό	Περί τον λόφον της Σχιστής Πέτρας
Τρία Γεφύρια	Προ Αλυσίδας, κάτωθι σιδηροδρ. Γραμμής Κηφισσίας
Χαμοστέρνες	Περί τας φυλακάς Συγγρού
Χαυτεία	Μεταξύ οδών Πανεπιστημίου-Σταδίου-Εμ. Μπενάκη και Αιόλου
Ψυρρή	Περί την νυν πλατείαν Ηρώων

59 Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Πόλεις και πολεοδομία*, ό.π., σελ. 231 και αναλυτικότερα για την έρευνα αυτή βλέπε Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.

Πίνακας 10 Η πυκνότητα στις 59* συνοικίες του Δήμου Αθηναίων.
Απογραφή πληθυσμού 1920

ΣΥΝΟΙΚΙΑ	ΚΑΤ/ ΕΚΤΑΡΙΟ	ΣΥΝΟΙΚΙΑ	ΚΑΤ/ ΕΚΤΑΡΙΟ
Πνυκός	0,0	Εθνικού Μουσείου	174,9
Ζαπείου	1,1	Λυκαβηττού	177,7
Ανακτόρων	6,0	Διπύλου	180,9
Δημοτικού Νοσοκομείου	9,3	Αρδηττού	189,7
Πτωχοκομείου	23,1	Ιεράς Οδού	204,1
Πατησίων Κάτω	24,3	Βαράθρου	232,0
Ιλισσού	37,2	Συντάγματος	241,1
Αμπελοκήπων	39,2	Ακροπόλεως	244,8
Κοιμητηρίου	40,8	Διονυσίου Αρεοπαγίτου	260,9
Πατησίων Άνω	43,1	Βάθειας	266,4
Πεδίου Άρεως	44,7	Αχαρνών	272,4
Κυψέλης	63,0	Πολυτεχνείου	299,1
Υμηττού	70,3	Κεραμεικού Έξω	302,5
Αλωπεκής	86,1	Αδριανού	306,1
Ολυμπείου	91,8	Αγίων Θεοδώρων	313,0
Κοίλης	95,4	Κυκλοβόρου	331,5
Ακαδημία Πλάτωνος		Δημαρχείου	333,7
Πειραιώς	96,6	Βουλής	342,7
Λυκείου	103,6	Ωδείου	347,5
Αβερωφείου	104,3	Μελίτης	348,6
Αττικής	105,8	Αγίου Παύλου	356,7
Φιλοπάππου	109,4	Αττάλου	372,0
Σταδίου	111,3	Λυσικράτους	375,9
Κολωνού	115,0	Αγίου Κων/νου	411,6
Ευαγγελισμού	123,6	Νεαπόλεως	422,5

Καλλιρόης	124,8	Μητροπόλεως	439,2
Κυνοσάργους	134,6	Ομονοίας	465,5
Φυλής		Αγοράς	549,5
Πανεπιστημίου	157,5	Αρείου Πάγου	732,3
Διονύσου	160,3	ΜΕΣΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ	142,3

*οι άλλες δυο, δηλαδή οι συνοικίες Καλλιθέας και Σικελίας δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρουσίαση διότι δεν βρίσκονται εντός των ορίων του Δήμου Αθηναίων.

Πηγή: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά πληροφορία», Ιωάννης Μιχαλόπουλος, Διευθυντής της ΓΣΥΕ, σ. 382.

Ο Νικ. Ιγγλέσης, για την καταγραφή των ονομασιών αυτών των συνοικιών του 1930, χρησιμοποίησε ως πηγή μάλλον τον χάρτη του Κώστα Μπίρη, που συντάχθηκε την ίδια χρονιά και φέρει πολλά τοπωνύμια τα οποία οι Αθηναίοι τα χρησιμοποιούσαν και πριν από τον επίσημο καθορισμό των συνοικιών. Στην επανέκδοση του χάρτη του Μπίρη το 1950, επιβεβαιώνεται ότι αυτά τα τοπωνύμια-συνοικίες παραμένουν σε χρήση είκοσι χρόνια αργότερα και καταγράφονται οι ονομασίες των συνοικιών που χρησιμοποιούνται καθημερινά, παραβλέποντας τις επίσημες ρυθμίσεις.

Πίνακας 11 Πυκνότητα πληθυσμού στα 7 Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου Αθηναίων, 1920, 1991, 2001			
ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΚΑΤ/ ΗΑ 1920	ΚΑΤ/ ΗΑ 1991	ΚΑΤ/ ΗΑ 2001
1ο - Στάδιο - Ομόνοια - Πλάκα	212,2	180,7	143,8
2ο - Νέος Κόσμος - Παγκράτι	56,3	188,3	226,4
3ο - Πετράλωνα - Θησείο	70,3	73,6	79,8
4ο - Κολωνός - Ακαδημία Πλάτωνος - Σεπόλια	40,3	136,4	195,3
5ο - ΒΔ έως Προμπονά	11,9	347,5	237,0
6ο - Πατήσια - Κυψέλη	78,8	416,7	366,8
7ο - Αμπελόκηποι - Ερυθρός	21,9	187,8	206,2
ΣΥΝΟΛΟ	75,2*	203,4	197,0

*η μέση πυκνότητα φαίνεται μειωμένη κατά το ήμισυ (75,2 αντί για 142,3) λόγω του διπλασιασμού σχεδόν της έκτασης του Δήμου μετά το 1920.

Πηγές: Επεξεργασία των στοιχείων από τη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά πληροφορία», Ιωάννης Μιχαλόπουλος, Διευθυντής της ΓΣ.Υ.Ε., σ. 382, έγγραφο Δήμου για το 1991 και πληθυσμός του 2001: <https://goo.gl/pPz0UQ> Έκταση των διαμερισμάτων από το απολογιστικό πρόγραμμα Κακλαμάνη: <https://goo.gl/CPKviS>

Πίνακας 12 Κατανομή του πληθυσμού στα 7 Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου Αθηναίων, 1920, 1991, 2001

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	1920	%	1991	%	2001	%
1ο - Στάδιο - Ομόνοια - Πλάκα	144.020	50,5	122.656	15,9	97.570	13,1
2ο - Νέος Κόσμος - Παγκράτι	2.350	9,6	91.560	11,9	110.069	14,7
3ο - Πετράλωνα - Θησείο	42.578	14,9	44.547	5,8	48.305	6,5
4ο - Κολωνός - Ακαδ. Πλάτωνος - Σεπόλια	18.094	6,3	61.246	7,9	87.672	11,7
5ο - ΒΔ έως Προμπονά	4.767	1,7	139.654	18,1	95.234	12,7
6ο - Πατήσια - Κυψέλη	31.610	11,1	167.203	21,7	147.181	19,7
7ο - Αμπελόκηποι - Ερυθρός	16.943	5,9	145.206	18,8	159.483	21,3
ΣΥΝΟΛΟ	285.362	100	772.072	100	747.515	100*

*εξ αιτίας της στρογγυλοποίησης το σύνολο μπορεί να μην ισούται με 100.

Πηγές: Επεξεργασία των στοιχείων από τη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά πληροφορίες», Ιωάννης Μιχαλόπουλος, Διευθυντής της Γ.Σ.Υ.Ε, σ. 382, έγγραφο Δήμου για το 1991 και πληθυσμός του 2001: <https://goo.gl/pPz0UQ> Έκταση των διαμερισμάτων από το απολογιστικό πρόγραμμα Κακλαμάνη: <https://goo.gl/CPKviS>

Μέχρι τη δεκαετία του 1980 δεν υπήρξαν εκ νέου ρυθμίσεις σχετικά με τη διοικητική διαίρεση της πρωτεύουσας. Το 1981 αποφασίστηκε η διαίρεση του Δήμου σε επτά διαμερίσματα⁶⁰ και το 1988, με την έγκριση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Δήμου Αθηναίων⁶¹ ορίστηκε η οικιστική διάρθρωση του Δήμου σε επτά διαμερίσματα, τριάντα οκτώ συνοικίες και 129 πολεοδομικές ενότητες (γειτονίες). Η διοικητική διαίρεση της πόλης σε δημοτικά διαμερίσματα, επέτρεψε επιτέλους τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της απογραφής του πληθυσμού το 1991 και το 2001 με αναφορά μικρότερη από τον Δήμο.

Προσπαθήσαμε να εντάξουμε τις πενήντα εννέα συνοικίες στα σημερινά διαμερίσματα και υπολογίσαμε την πληθυσμιακή πυκνότητα κάθε διαμερίσματος με βάση τη σημερινή τους έκταση, ώστε αφενός να

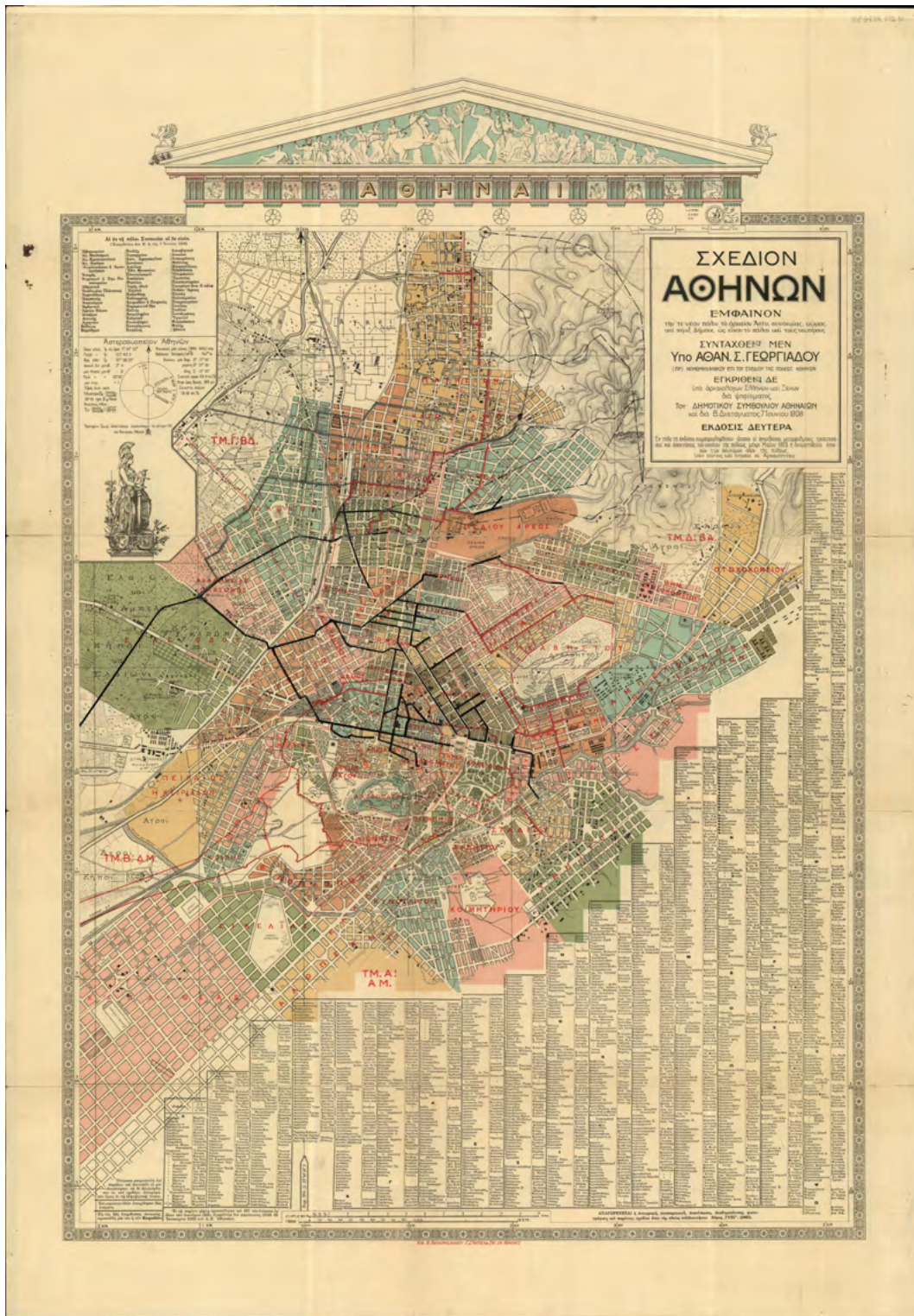
60 ΦΕΚ Α 246/1981.

61 ΦΕΚ 4.2.1988, τεύχος τέταρτο, αριθμός φύλλου 80.

παρατηρήσουμε την εξέλιξη, αφετέρου να καταστήσουμε συγκρίσιμα τα στοιχεία. Γίνεται έτσι εμφανής η μετατόπιση του πληθυσμού στα τέλη του 20ού αιώνα από το ιστορικό κέντρο της πόλης (το 1ο διαμέρισμα) στις περιφερειακές συνοικίες, και προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι τα Πετράλωνα και το Θησείο διατηρούν σχεδόν τον ίδιο πληθυσμιακό όγκο καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα. Ενώ ο πληθυσμός του Νέου Κόσμου-Παγκρατίου και του Κολωνού-Σεπολίων-Ακαδημίας Πλάτωνος υπερτριπλασιάστηκαν ανάμεσα στο 1920 και το 1991, τα Πατήσια και η Κυψέλη πολλαπλασίασαν τον πληθυσμό τους επί 5,3 και συγκροτώντας έτσι το πολυπληθέστερο διαμέρισμα, οι Αμπελόκηποι-Ερυθρός επί 8,6 και το 5ο διαμέρισμα με τα Άνω Πατήσια και τον Προμπονά, που στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ήταν ακόμα αγροτικές περιοχές, πολλαπλασιάζουν τους κατοίκους τους σχεδόν τριάντα φορές! Το πολυπληθές ιστορικό κέντρο (1ο και 3ο διαμέρισμα) εγκαταλείφθηκε σταδιακά στο πέρασμα του αιώνα, προς όφελος κυρίως των βορειοανατολικών συνοικιών, τάση που διακόπηκε την τελευταία δεκαετία του, όταν οι κάτοικοι κατευθύνονταν πλέον ημικυκλικά του κέντρου, προς συνοικίες που βρίσκονται στο νότιο μισό τμήμα της πόλης, από ανατολικά ως τα δυτικά, δηλαδή στους Αμπελόκηπους, Νέο Κόσμο και Κολωνό-Σεπόλια.

Εκτός από τη διαίρεση σε συνοικίες, η πρωτεύουσα ήταν διαιρεμένη και σε αστυνομικά τμήματα, με σκοπό τον καλύτερο έλεγχο της: μέχρι το 1908 η πόλη κατανεμόταν σε έξι αστυνομικά τμήματα και τόσα παρέμειναν και στην απογραφή του 1920, οπότε έχουμε τη δημοσίευση των σχετικών αποτελεσμάτων και σε επίπεδο αστυνομικών τμημάτων. Αργότερα, μέχρι τη δεκαετία του 1950, η πόλη έφτασε να διαιρείται σε είκοσι επτά αστυνομικές περιφέρειες και σε τριάντα δύο μέχρι το 1960.

Χάρτης 7 Σχέδιον Αθηνών υπό Αθαν. Σ. Γεωργιάδη, 1923 (1:12.500)

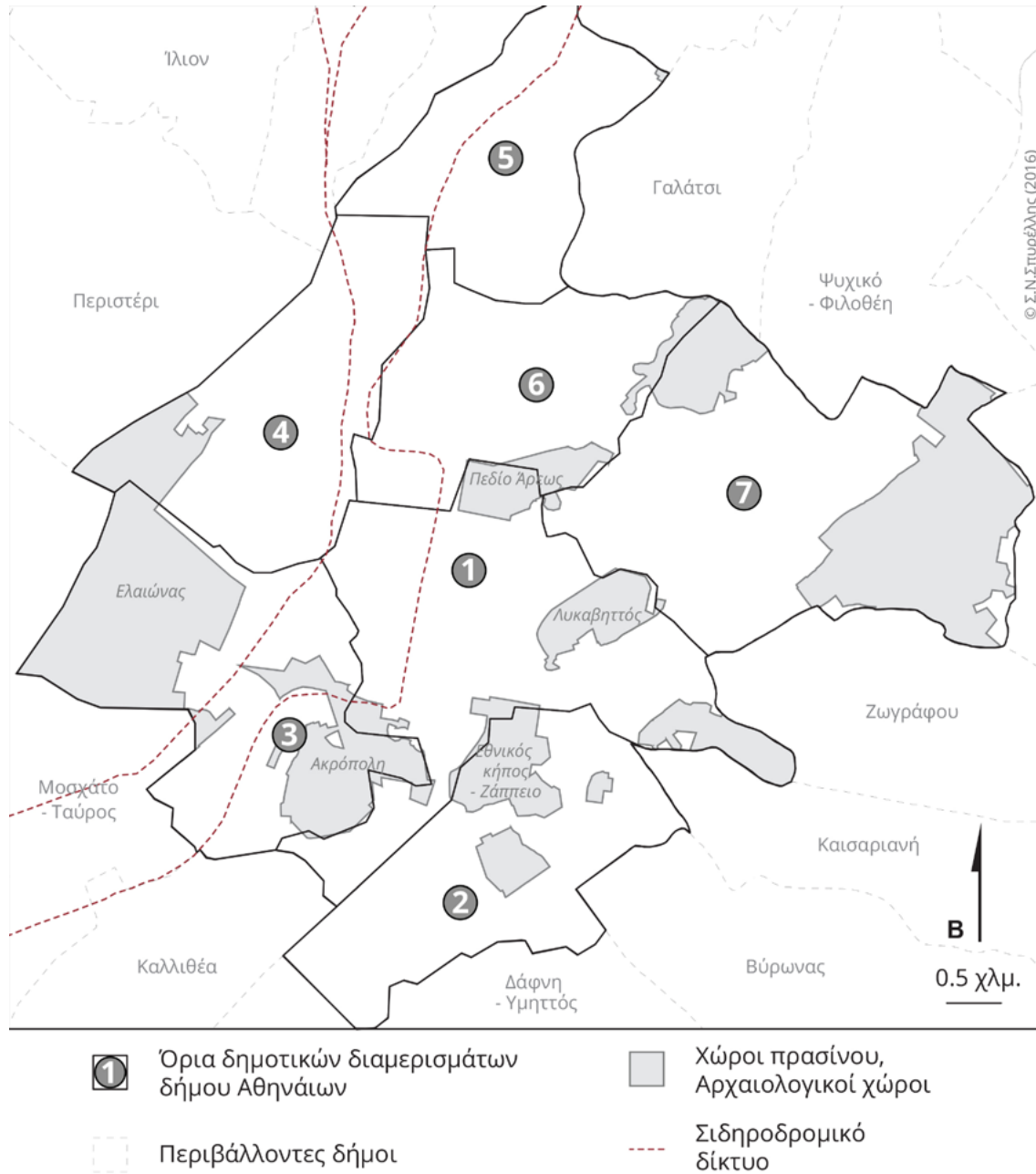
Πηγή: Συλλογή χαρτών ΕΛΙΑ- ΜΙΕΤ

Χάρτης 8 Σχέδιο της Αθήνας του 1950 (1: 10.000)

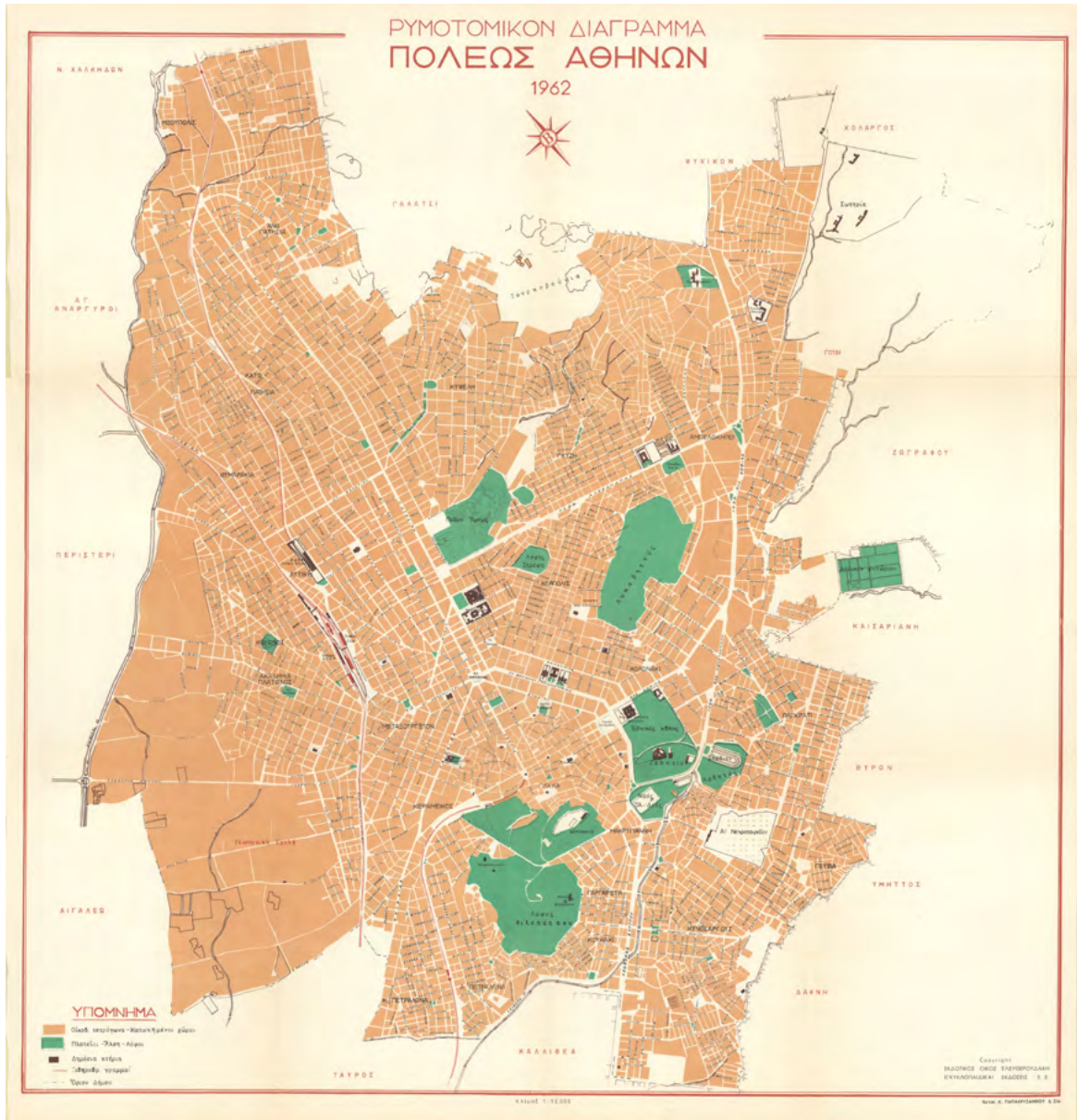
Πηγή: «Αθήναι» του Κώστα Η. Μπίρη, 1950 από τη Συλλογή Χαρτών του ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ

Χάρτης 9 Τα επτά διαμερίσματα του Δήμου Αθηναίων

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού των αντίστοιχων ετών.

Χάρτης 10 Το ρυμοτομικό διάγραμμα των Αθηνών, 1962

Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τομ. 1, Αθήνα, 1962

1.5 Σύνοψη

Στα εξήντα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα ο Δήμος Αθηναίων γνώρισε μεγάλες αλλαγές. Καταρχήν, σημειώθηκαν τεράστιες πληθυσμιακές μεταβολές, αφού ο πληθυσμός του πολλαπλασιάστηκε 4,5 φορές. Το ίδιο διάστημα η έκταση του Δήμου συρρικνώθηκε με τις δεκάδες αποσπάσεις κατά τη δεκαετία του 1920 και 1930, για να δημιουργηθούν νέοι δήμοι. Συνέπεια των αποσπάσεων ήταν να αποδυναμωθεί ο Δήμος Αθηναίων ως σημαίνων πόλος στο αστικό δίκτυο και το βάρος να μετατοπιστεί συνολικά στην Περιφέρεια Πρωτευούσης. Τη δεκαετία του 1950, η δημογραφική ανάπτυξη της Περιφέρειας Πρωτευούσης γινόταν σύμφωνα με ένα κλασικό χωροταξικό σχήμα⁶²: τα δύο αρχικά κέντρα, η Αθήνα και ο Πειραιάς, μεγάλωναν με πολύ πιο αργό ρυθμό από τους δήμους των προαστίων. Ο Δήμος Αθηναίων, που το 1961 συγκέντρωνε το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού, αυξήθηκε σε δέκα χρόνια κατά 13%, όταν η πόλη μαζί με τα προάστια αυξήθηκαν κατά 34%. Στον Δήμο Πειραιώς, μάλιστα, ο πληθυσμός είχε μειωθεί. Αυτή η στασιμότητα των δύο πόλεων ερχόταν σε αντίθεση με την ταχεία εξέλιξη της περιφέρειας, όπου πολλοί δήμοι διπλασίασαν σε δέκα χρόνια τον πληθυσμό τους.

Συγχρόνως, η έκταση του Δήμου Αθηναίων δεν ήταν ποτέ περιορισμένη σε σχέση με τον πληθυσμό του και δεν υπήρξαν φαινόμενα συνωστισμού αντίστοιχα με αυτά των αναπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών της Ευρώπης. Η ελληνική πρωτεύουσα έγινε μια σημαντική πληθυσμιακά ευρωπαϊκή πόλη μόνο μετά την έλευση των προσφύγων και την ένταση της αστικοποίησης. Ακόμα όμως μέχρι το 1960 ο οικιστικός ιστός δεν ήταν πολύ πυκνός ούτε είχε καλύψει το σύνολο της έκτασης του Δήμου, και μπορούσε ακόμη κανείς να εντοπίσει ακόμη και εξοχικά σημεία εντός των ορίων του Δήμου. Τελικά, η πρωτεύουσα διαιρέθηκε διοικητικά μόνο στα τέλη του 20ού αιώνα, καθώς μέχρι τότε δεν είχε υπάρξει ανάγκη αποκέντρωσης κάποιων λειτουργιών. Το κέντρο της πόλης, και σήμερα, είναι το ιστορικό της κέντρο και συγκεντρώνει όλες τις εμπορικές, διοικητικές, πολιτιστικές, οικονομικές και άλλες λειτουργίες, των οποίων η μερική και σταδιακή αποκέντρωση έμελλε να γίνει τον 21ο αιώνα.

62 Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976, σελ. 37.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

2.1 Η εξέλιξη και η δομή του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων

Ο 20ός αιώνας ήταν για τη σύγχρονη Αθήνα ο αιώνας των μεγάλων μεταβολών. Στη διάρκεια του πρώτου μισού του αιώνα ο Δήμος της Αθήνας τριπλασίασε τον πληθυσμό του: από τους 175.500 κατοίκους περίπου, πλησίασε τους 555.500 το 1951. Η περίοδος 1900-1940 έχει σαφώς έναν εξαιρετικό δημογραφικό δυναμισμό, με υψηλότερους ρυθμούς αστικοποίησης $-2,82^1$ ήταν ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής για το διάστημα 1907-1940– απ' ό,τι στη μεταπολεμική περίοδο μέχρι το 1980 – οπότε ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής για τον Δήμο Αθηναίων (από το 1951 έως το 1981) ήταν 1,47. Φτάνοντας στο απόγειο του πληθυσμού του το 1981 με 885.700 κατοίκους, πραγματοποίησε αύξηση κατά 57% σε διάστημα τριάντα ετών. Το ίδιο διάστημα όμως, 1951-1981, είναι εντυπωσιακό ότι το πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών υπερδιπλασίασε τον πληθυσμό του. Η μείωση δηλαδή του ρυθμού αύξησης στο Δήμο κατά τα μεταπολεμικά χρόνια οφείλεται στο γεγονός ότι η αγροτική έξοδος κατευθυνόταν πλέον στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, όπου υπήρχε άφθονος χώρος και η αξία της γης ήταν πιο προσιτή. Συγχρόνως, η ανάπτυξη των μεταφορικών μέσων μετά τη δεκαετία του 1950 κάλυψε όχι μόνο τις ανάγκες της πόλης αλλά έδωσε και τη δυνατότητα της οριζόντιας εξάπλωσής της. Η αυξανόμενη μετανάστευση, λόγω της εκβιομηχάνισης που συντελέστηκε τη δεκαετία του 1950, αύξησε τις ανάγκες για υποδομές στα μέσα μαζικής μεταφοράς στην ευρύτερη περιοχή πρωτευούσης, με αποτέλεσμα τεράστιες αλλαγές στον χώρο.

Η συγγραφή της ιστορίας του πληθυσμού της πρωτεύουσας συνιστά ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα. Τα

1 .Την περίοδο 1901-1936 η Ρώμη γνωρίζει εξίσου ραγδαία δημογραφική ανάπτυξη, αφού ο πληθυσμός της τριπλασιάζεται: από 442.254 φτάνει τους 1.114.550 κατοίκους. Βλέπε Anne-Marie Seronde-Babonaux, *ό.π.*, σελ. 149. Το διάστημα 1900-1930 η Λισαβόνα είχε ετήσιο ρυθμό αύξησης 1,8%, κατόπιν σταθεροποιείται στο 1% μέχρι το 1960, οπότε οι μετανάστες αρχίζουν πλέον να συγκεντρώνονται στα προάστια, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της μητροπολιτικής Λισαβόνας. Βλέπε Teresa Rodrigues Veiga & Mario João Guardado Moreira, «Lisbon in the last two centuries: an example of the difficult relations between urban growth, migration and death», στο Laurinda Abreu (επιμ.), *European health and social welfare policies*, Compostela Group of Universities and the PhoenixTN, European Thematic Network on Health and Social Welfare Policies, 2004, σελ. 175.

δημοσιευμένα αποτελέσματα δεν μας προμηθεύουν με σίγουρα και επιβεβαιωμένα στοιχεία ούτε είναι μεταξύ τους συγκρίσιμα στο χρονικό διάστημα που μελετάμε. Η ελληνική πολιτεία αποφάσισε τον έλεγχο του πληθυσμού μετά την άφιξη των προσφύγων και προχώρησε όχι μόνο σε γενική απογραφή του πληθυσμού το 1928 με σύγχρονες μεθόδους αλλά και στην επιβολή της εφαρμογής του νόμου περί ληξιαρχικών πράξεων το 1925. Όμως, η ανασύσταση -μέσω των ληξιαρχικών πράξεων- των οικογενειών που ζούσαν στην Αθήνα τον 20ό αιώνα είναι αδύνατη αφού οι μισοί σύζυγοι που παντρεύτηκαν στην πρωτεύουσα είχαν γεννηθεί αλλού. Άρα είμαστε αναγκασμένοι να συνδυάσουμε τη μελέτη διαφορετικών πηγών, προσπαθώντας να συλλάβουμε τα διαφορετικά στοιχεία της αστικής δημογραφίας.

Τα συνολικά μεγέθη μέσα από τις απογραφές

Η αρχή του 20ού αιώνα βρήκε την Αθήνα με τόσο υψηλό ρυθμό αστικοποίησης, ώστε κατά την πρώτη μόνο εικοσαετία του ο πληθυσμός της διπλασιάστηκε².

Κατά την απογραφήν του 1920 εις τον πληθυσμόν της πόλεως περιελήφθησαν και αι εις την στρατιωτικήν δύναμιν αυτής ανήκουσαι στρατιωτικάί μονάδες, αίτινες απεγράφησαν εν Μ. Ασία. Η παρατηρουμένη εν τούτοις σοβαρά αύξησις αποδοτέα εν μέρει και εις τους εκ του πολέμου πρόσφυγας, ως και εις την εξαιρετικήν εσωτερικήν μετανάστευσιν προς την πρωτεύουσαν λόγω ακριβώς της εμπολέμου καταστάσεως³.

Αμέσως μετά, η νέα διόγκωση κατά τη δεκαετία του 1920 (όπως αναφέρθηκε πιο πάνω) αποδίδεται τόσο στην άφιξη των προσφύγων όσο και στην εσωτερική μετανάστευση που δεν σταμάτησε μέχρι τον Πόλεμο, και ξανάρχισε μετά την απελευθέρωση από τη γερμανική κατοχή, αλλά με ηπιότερο ρυθμό προς τον Δήμο Αθηναίων. Η μέση ετήσια αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας την περίοδο 1907-1960 ήταν 2,05 και επέφερε συνολική αύξηση κατά 358%, ενώ αντίστοιχα για τον πληθυσμό της Ελλάδας ήταν 1,9% και η αύξηση άγγιξε το 319%, αύξηση όμως που επιτεύχθηκε χάρη στις συνεχείς προσαρτήσεις. Η δεκαετία του 1960 είχε εξαιρετικό ρυθμό μέσης ετήσιας αύξησης πληθυσμού, από το 1980 ωστόσο άρχισε μια διαρκής μείωση, εξαιτίας της ανακοπής του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Περιφέρεια Πρωτευούσης, φαινόμενο που σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, όπως στη Λισαβόνα, είχε αρχίσει μερικές δεκαετίες νωρίτερα.

2 Συγκριτικά, ο πληθυσμός της Ρώμης αυξήθηκε κατά 50% περίπου, αφού από 442.254 το 1901 έφτασε τις 656.266 το 1921 και η Λισαβόνα αυξήθηκε κατά 38% με 1,8% ετήσιο ρυθμό και πέρασε από τους 351.210 στους 484.664 κατοίκους την ίδια εικοσαετία. Teresa Rodrigues Veiga, ό.π., σελ. 172-175 και Anne Marie Seronde-Babonaux, ό.π., σελ. 149.

3 Βλέπε *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά Πληροφορία», σ. 278 και εξής.

Η Εσωτερική Υπηρεσία του Δήμου Αθηναίων, σύμφωνα με τον Οργανισμό που είχε ψηφιστεί από το Δημοτικό Συμβούλιο το 1926, διέθετε το *Τμήμα Δημοτικής Καταστάσεως*, αρμοδιότητα του οποίου ήταν, ανάμεσα σε άλλες, και η εποπτεία του *Γραφείου Στατιστικής και Πληροφοριών*. Το Γραφείο αυτό:

συντάσσει στατιστικούς πίνακας της αυξομειώσεως και κινήσεως του πληθυσμού, της δημόσιας υγιεινής, θνησιμότητας, εκπαιδεύσεως, οικονομικής και κοινωνικής καταστάσεως των κατοίκων, υδρεύσεως, φωτισμού, οδοποιίας, κλιματολογικής στατιστικής, κινήσεως του δημοτικού θεάτρου, δημοτικών φόρων, αγορών, σφαγείων κ.λπ. Εκδίδει τα υπό του Νόμου περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων οριζόμενα βιβλιάρια, καθοδηγεί τους προσερχομένους εις το Δημαρχείον δι' υποθέσεις των και συντάσσει τας σχετικές αιτήσεις των εκ τούτων τυγχανόντων απόρων⁴.

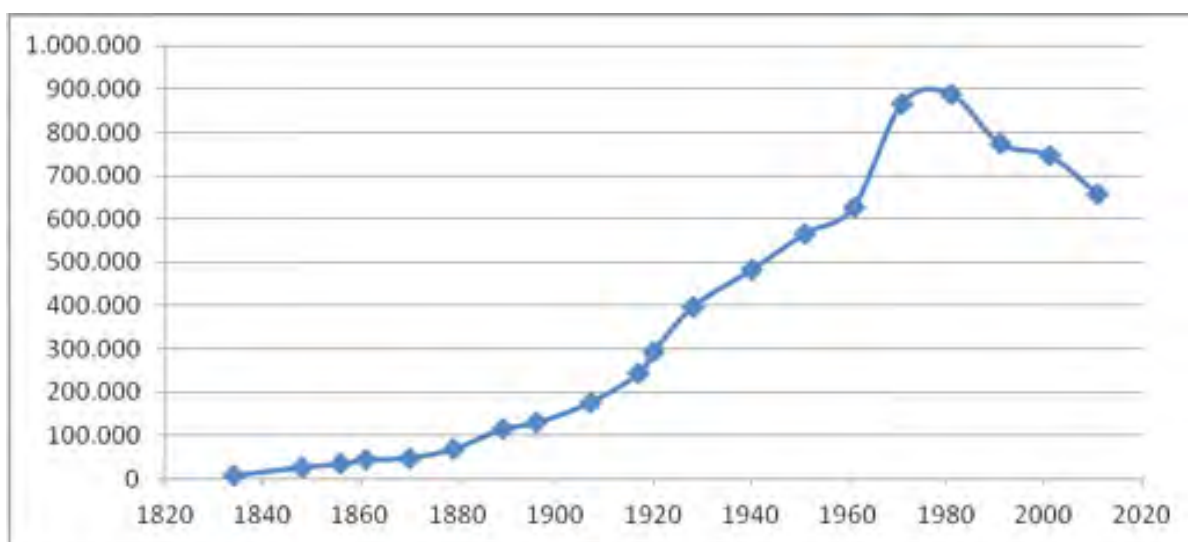
Πίνακας 13 Η πληθυσμιακή εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων, 1896-2011		
ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΜΕΣΟΣ ΕΤΗΣΙΟΣ ΡΥΘΜΟΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ
1896	128.735	
1907	175.430	2,79
1917	242.477	3,21
1920	292.831	6,27
1928	395.892	3,74
1940	481.225	1,62
1951	565.084	1,46
1961	627.564	1,05
1971	867.023	3,20
1981	885.737	0,21
1991	772.072	-1,37
2001	745.514	-0,35

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού ετών 1896-2011 και Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια για το 1917.

4 Βλέπε *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Β, Θεόδωρος Βελλανίτης, σελ. 217.

Ωστόσο δεν υπάρχει ίχνος αυτής της υπηρεσίας ή αυτού του αρχείου στον Δήμο και κανείς δεν γνωρίζει μέχρι πότε λειτούργησε και σε ποιο βαθμό. Η μόνη βιβλιογραφική αναφορά που συναντήσαμε για την προπολεμική περίοδο είναι εκείνη του γιατρού Τρύφωνα Ανδριανάκου, ο οποίος δηλώνει ότι χάρη σ' αυτή την υπηρεσία, που λειτούργουσε ήδη από το 1914, κατάφερε να συγκεντρώσει τα απαραίτητα στοιχεία για το έργο του *Μαιευτική και γυναικολογία* το 1925⁵. Άρα, καθώς φαίνεται, η στατιστική υπηρεσία του Δήμου, που δημιουργήθηκε παράλληλα με τη Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, λειτούργησε τουλάχιστον για δέκα χρόνια, και δεν φαίνεται πιθανό να σταμάτησε τη λειτουργία της αμέσως μετά, όταν δηλαδή είχε αρχίσει στον Δήμο η προσπάθεια συστηματικής καταγραφής των δημογραφικών συμβάντων. Το σχετικό αρχειακό υλικό μπορεί φυσικά να εντοπιστεί, μόνον όταν και εφόσον ταξινομηθεί το αρχείο του Δήμου.

Διάγραμμα 1 Η πληθυσμιακή εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων, 1834-2011

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού των αντίστοιχων ετών.

Η σύνθεση κατά φύλο και ηλικία

Η καταγραφή πληθυσμού ανά φύλο και η αναλογία των δύο φύλων αναδεικνύουν τη μεγάλη αλλαγή στη σύνθεση των κατοίκων της πρωτεύουσας: η σαφέστατη αριθμητική υπεροχή των ανδρών υποχώρησε, και σταδιακά ανέλαβαν την πρωτοκαθεδρία οι γυναίκες. Ενώ το 1907 στους 115 άνδρες αναλογούσαν 100 γυναίκες, το 1961 στους 90 άνδρες αντιστοιχούσαν 100 γυναίκες. Μολονότι από το 1907 έως το 1920 η

5 Βλέπε Τρύφωνα Ανδριανάκου, *Μαιευτική και Γυναικολογία*, τύποις Π. Δ. Σακκελαρίου, Αθήνα 1925, σελ. 163-164.

υπερατλαντική μετανάστευση, στην οποία μετείχε κυρίως ανδρικός πληθυσμός, έφτασε στο αποκορύφωμά της, η ανδρική πλειονότητα διατηρήθηκε στην πρωτεύουσα, γεγονός που σημαίνει ότι η εσωτερική μετανάστευση συνεχίστηκε, και ήταν, όπως και η εξωτερική μετανάστευση, ανδρική κυρίως υπόθεση. Η μείωση της διαφοράς που εμφανίστηκε το 1928 οφείλεται κυρίως στο κύμα των Μικρασιατών προσφύγων, στο οποίο, σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 1928, υπερείχε ο γυναικείος πληθυσμός. Την επόμενη σημαντική μείωση του ανδρικού πληθυσμού, που καταγράφηκε το 1951, και είχε ως αποτέλεσμα την αντιστροφή της τάσης, διαμόρφωσαν πρώτον το νέο μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Γερμανία, δεύτερον οι πολεμικές απώλειες από την Κατοχή και τον Εμφύλιο, και τέλος η μείωση της θνησιμότητας, κυρίως των γυναικών⁶.

Πίνακας 14 Σύνθεση πληθυσμού Δήμου Αθηναίων ανά φύλο και δείκτης αναλογίας των φύλων από 1907 έως 1961

ΕΤΟΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ		ΘΗΛΕΙΣ		ΣΥΝΟΛΟ		ΔΕΙΚΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ
	ΑΡΙΘΜΟΙ	%	ΑΡΙΘΜΟΙ	%	ΑΡΙΘΜΟΙ	%	
1907	93.984	54	81.446	46	175.430	100	115,39
1920	164.050	56	128.941	44	292.991	100	127,29
1928	198.871	51	193.910	49	392.781	100	102,56
1940	239.689	50	241.536	50	481.225	100	99,23
1951	267.577	47	297.507	53	565.084	100	89,94
1961	297.713	47	329.851	53	627.564	100	90,25

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού αντίστοιχων ετών.

6 Γεώργιος Σιάμπος, *Η δημογραφική εξέλιξι της Ελλάδος, 1821-1985*, Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήναι 1973, σελ. 70.

Η ηλικιακή και κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας την περίοδο 1900-1960 είναι γνωστή, με βάση τα δημοσιευμένα αποτελέσματα, παρά μόνον για την περίοδο του Μεσοπολέμου, και όχι βεβαίως της απογραφής του 1940, για την οποία δεν γνωρίζουμε παρά μόνο τον αριθμό των ανδρών και των γυναικών. Στην μεταπολεμική περίοδο, οι μόνες πληροφορίες για την σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού βρίσκονται στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1961 αλλά σε ομάδες ηλικιών ανόμοιες και μη συγκρίσιμες με αυτές των προηγούμενων απογραφών. Προσπαθήσαμε, παρότι η κατασκευή δεν είναι σύμφωνη με τα συνήθη πρότυπα, να αποτυπώσουμε την εικόνα του πληθυσμού του 1961 με ένα αντίστοιχο διάγραμμα πυραμίδας ηλικιών, ώστε να αναδειχτούν οι αλλαγές που συντελέστηκαν στον αθηναϊκό πληθυσμό στο διάστημα των πενήντα περίπου χρόνων.

Το 1907 και το 1920 η ανδρική αριθμητική υπεροχή⁷ ήταν προϊόν της ύπαρξης στρατώνων (όπως στο Ρουφ), της νεανικής ανδρικής μετανάστευσης, αλλά ίσως και της υποκαταγραφής των γυναικών. Πάντως, είναι προφανές ότι η υπεροχή οφείλεται στους άγαμους και μάλιστα άνω των 15 ετών, αφού η βάση της πυραμίδας ήταν ισορροπημένη ανάμεσα στα δύο φύλα. Η μικρή αυτή βάση της πυραμίδας του 1907 αλλά και του 1920 παραπέμπει ευθέως στην υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα στην πρωτεύουσα. Τα άρρενα άτομα της ηλικιακής ομάδας των 0-14 ετών το 1907, τα ξαναβρίσκουμε το 1928 στην ομάδα των 20-34 ετών, σαφώς διογκωμένη χάρη στη μετανάστευση, αλλά όχι όσο θα περίμενε κανείς, ιδίως στις ηλικίες 25-34, λόγω της θνησιμότητας στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Τέλος, η κατανομή στις προχωρημένες ηλικιακά ομάδες το 1928 υποδεικνύει τη σταδιακή μείωση της γενικής θνησιμότητας από τις αρχές του 20ού αιώνα.

Μέχρι τη δεκαετία του 1920 η Αθήνα ήταν τόπος προορισμού των νέων ανδρών από την επαρχία, όπως φαίνεται και από το σαφώς μεγαλύτερο ποσοστό των άγαμων ανδρών στην Αθήνα σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα. Η κατάσταση άλλαξε με την άφιξη των προσφύγων, που αποτελούνταν κυρίως από χήρες και παιδιά, ενισχύοντας έτσι το γυναικείο ποσοστό στον Δήμο, εξισορροπώντας σχεδόν την πυραμίδα ηλικιών του 1928 και διευρύνοντας σχετικά τη βάση της. Στη μεταπολεμική όμως περίοδο η ισορροπία χάθηκε, η σχέση αναστράφηκε και η αριθμητική υπεροχή των γυναικών, μετά τη δεκαετή εμπόλεμη κατάσταση της χώρας με θύματα κυρίως άνδρες, και την έναρξη της εξωτερικής μετανάστευσης, ήταν έντονη. Η μικρή βάση της πυραμίδας του 1961 οφείλεται στις μειωμένες γεννήσεις, εξαιτίας

7 Το ίδιο παρατηρείται στη Ρώμη από το 1871 έως το 1931, εξαιτίας της ανδρικής μετανάστευσης, Anne Marie Seronde-Babonau, ό.π., σελ. 151.

είτε του Εμφυλίου είτε της ανδρικής μετανάστευσης. Η διατήρηση της στενής βάσης στην πυραμίδα υποδηλώνει και τη διατήρηση της γεννητικότητας σε χαμηλά επίπεδα, που αποτελεί μεταπολεμικό χαρακτηριστικό της ελληνικής δημογραφίας.

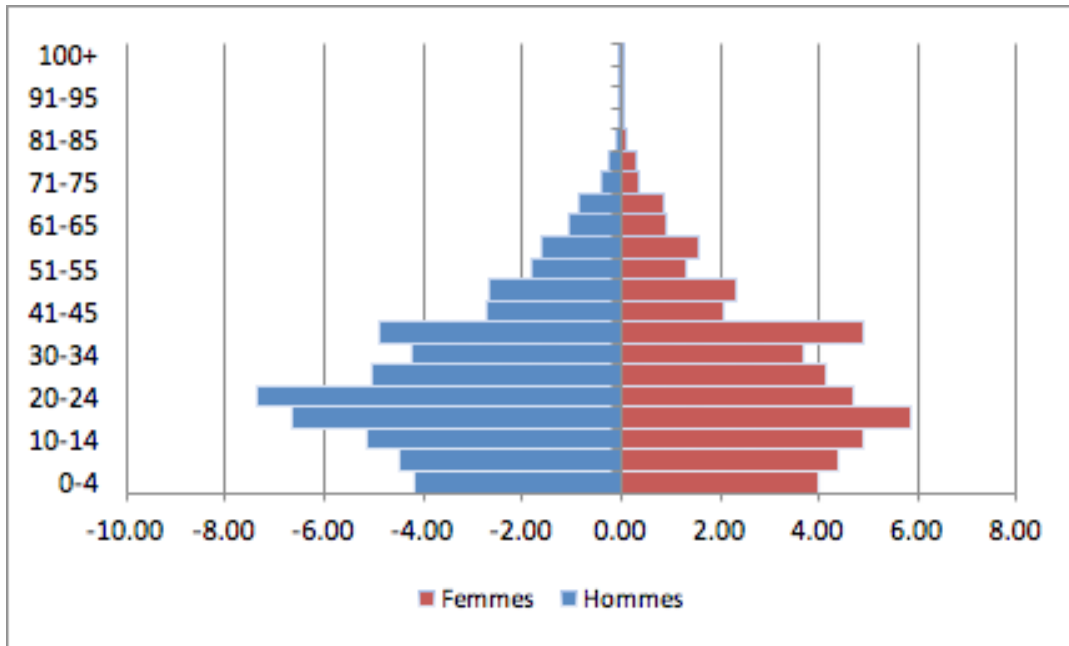
Η κατανομή των μεγάλων ηλικιακών ομάδων αναδεικνύει μια προϊούσα διαδικασία γήρανσης στη δομή του αθηναϊκού πληθυσμού. Η αναλογία των νέων βαθμιαία συρρικνώνεται από το 27% (όταν στη Λισαβόνα και τη Ρώμη είναι γύρω στο 35%) στο 17%, και η γήρανση του πληθυσμού ήταν πια έκδηλη το 1961, καθώς πραγματοποιούνταν παράλληλα με την αύξηση του ενήλικου πληθυσμού. Η κατανομή ανάμεσα στις τρεις μεγάλες ομάδες ηλικιών, 27-17% νέοι, 70-75% ενήλικες και 3-8% ηλικιωμένοι, συνιστά απόδειξη έλλειψης δημογραφικού δυναμισμού.

Πίνακας 15 Κατανομή του αθηναϊκού πληθυσμού σε μεγάλες ηλικιακές ομάδες, 1907-1961

ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ	1907	1920	1928	1961
0-14	27	23	24	17
15-64	70	72	71	75
65+	3	4	5	8
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100

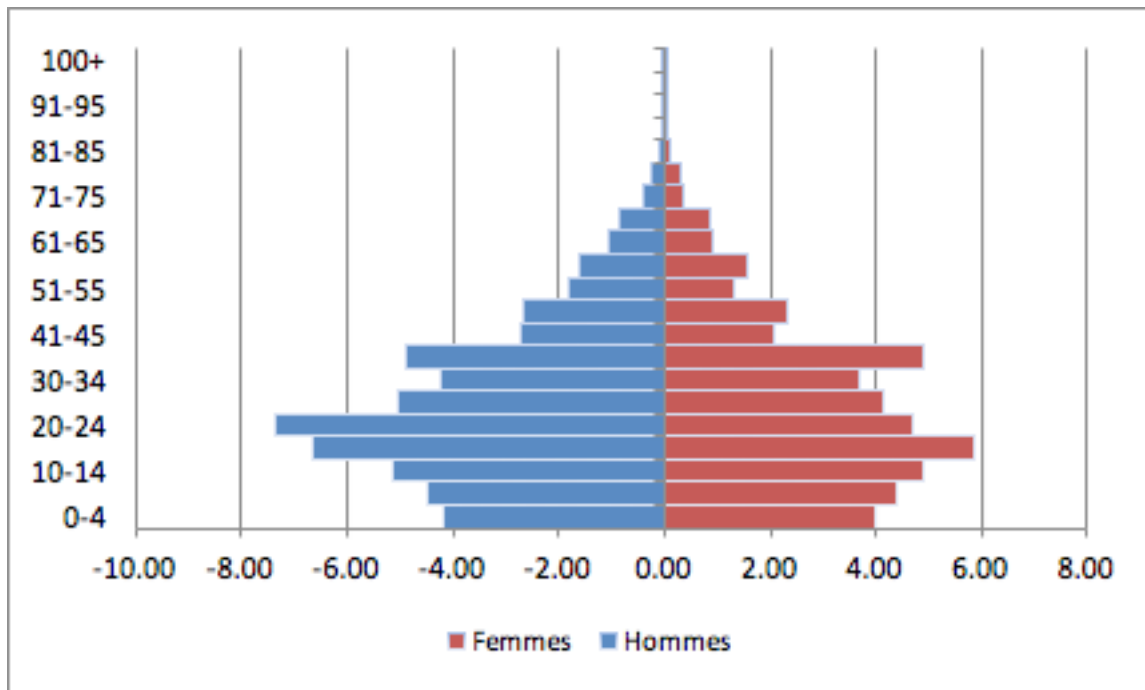
Πηγή: Απογραφές πληθυσμού αντίστοιχων ετών.

Διάγραμμα 2 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1907

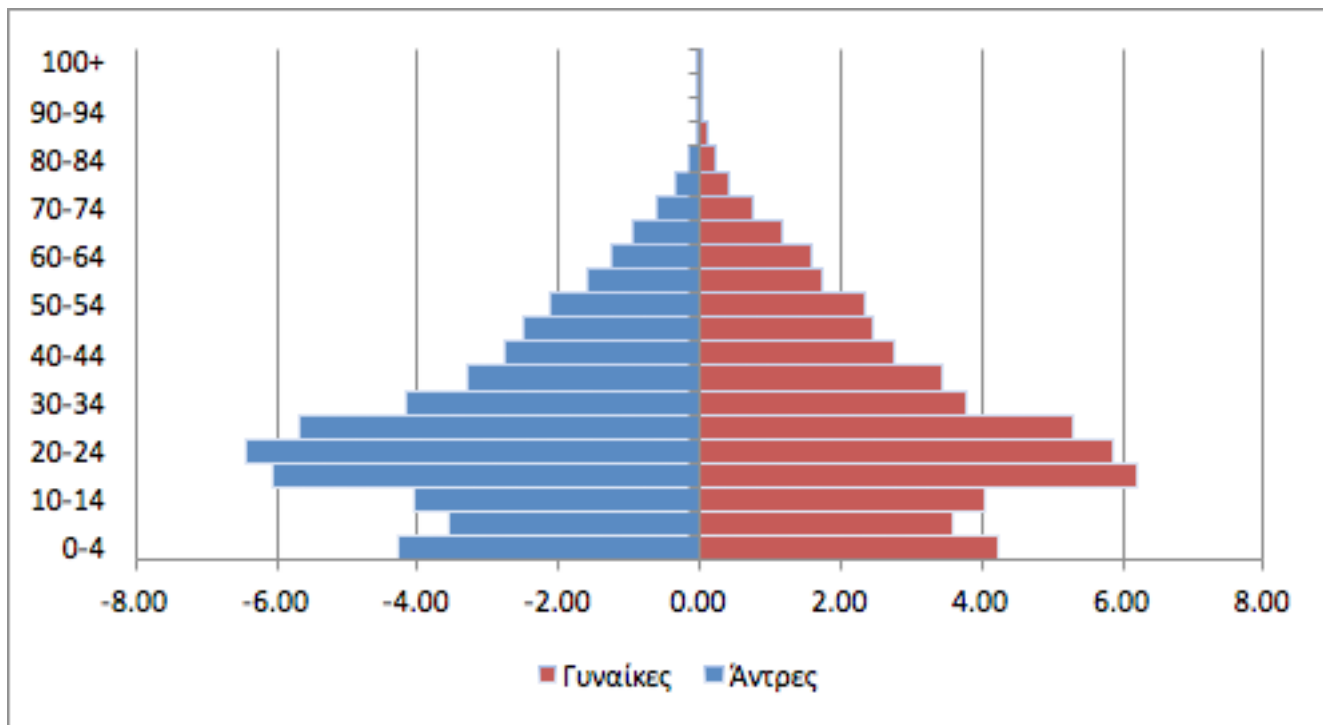
Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1920.

Διάγραμμα 3 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1920

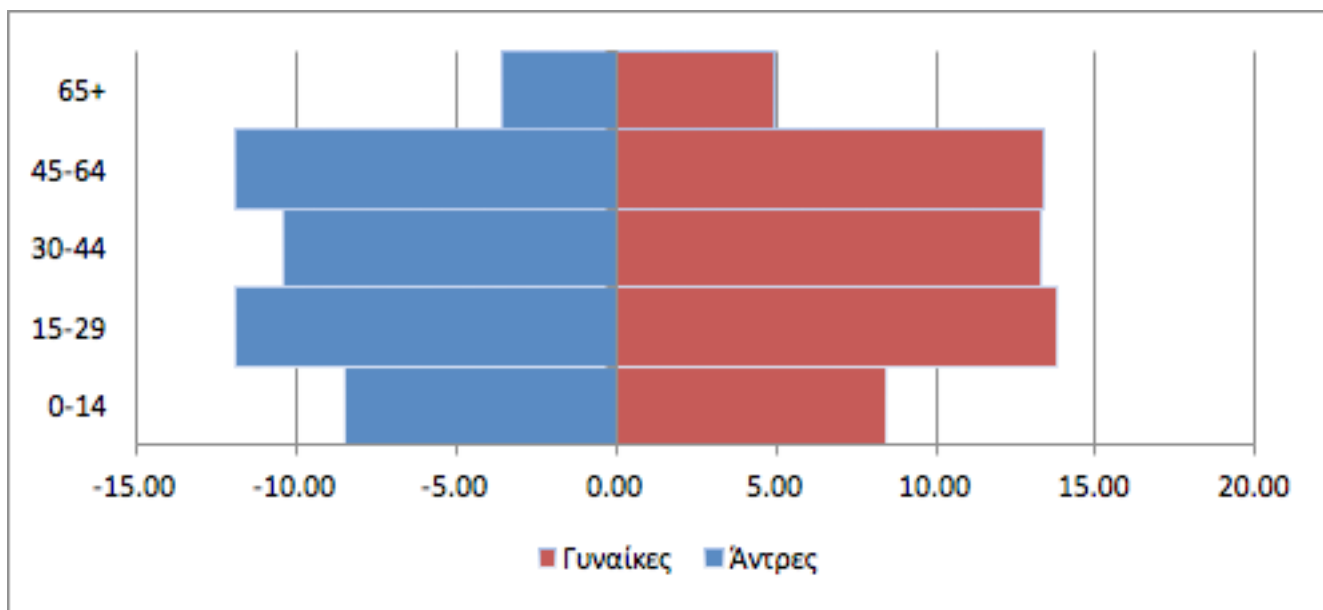
Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1907.

Διάγραμμα 4 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1928

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1928.

Διάγραμμα 5 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1961

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961.

Γεννητικότητα-θνησιμότητα: σε αναζήτηση του φυσικού πλεονάσματος⁸

Όπως είδαμε πιο πάνω, η ηλικιακή σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού επηρεάστηκε έντονα από τη γεννητικότητα και τη θνησιμότητα των κατοίκων της πρωτεύουσας. Το Ληξιαρχείο Αθηνών διαθέτει μια σχεδόν πλήρη σειρά⁹ ληξιαρχικών πράξεων θανάτου από το 1859 έως σήμερα, που επιτρέπει να μελετήσουμε τη θνησιμότητα στην πρωτεύουσα. Εδώ όμως θα περιοριστούμε στα συνολικά δεδομένα, αφού το ευρύτερο ζήτημα της δημόσιας υγείας στην Αθήνα αποτελεί ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης. Σε αντίθεση με τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, οι πράξεις γεννήσεως του αρχείου του Ληξιαρχείου μέχρι το 1924 είναι ελλιπέστατες και δεν συγκροτούν σειρά. Επιπλέον δεν δόθηκε καμία δυνατότητα αποδελτίωσης των ληξιαρχικών πράξεων γεννήσεων από την προϊσταμένη αρχή, διότι θεωρήθηκε ότι αυτές περιέχουν προσωπικά δεδομένα, όπως τα νόθα παιδιά και οι υιοθεσίες, και ως εκ τούτου μας επιτράπηκε μόνο να καταμετρήσουμε το κατ' έτος σύνολο. Κατά συνέπεια, είναι αδύνατη η σε βάθος ανάλυση της γεννητικότητας. Και πάλι, λοιπόν, η μελέτη του Τρύφωνα Ανδριανάκου έρχεται να καλύψει το κενό, χωρίς όμως δυνατότητα διασταύρωσης των στοιχείων που παραθέτει.

Την περίοδο 1912-1923, που καλύπτει ο Ανδριανάκος, και με βάση τα στοιχεία της πρώτης πενταετίας, η γεννητικότητα στην πρωτεύουσα δείχνει να ήταν μικρότερη από 15‰: ωστόσο, δεν είναι δυνατόν η Αθήνα των 200.000 κατοίκων το 1912 να είχε τον ίδιο σχεδόν αριθμό γεννήσεων με την Αθήνα του 1885 των 100.000 κατοίκων¹⁰. Στη δεύτερη πενταετία, το ποσοστό φαίνεται να κυμάνθηκε γύρω στο 20‰ και αυτό το αποδέχτηκε και ο Τρύφων Ανδριανάκος ως το πλησιέστερο στην πραγματικότητα¹¹ για τον Δήμο. Αυτό το ποσοστό πλησίαζε το αντίστοιχο καταγεγραμμένο σε εθνικό επίπεδο, αλλά ο Β. Βαλαώρας¹² το διόρθωσε, θεωρώντας το κατά μεγάλο βαθμό προβληματικό, και επανεκτίμησε τη γεννητικότητα στη χώρα στο 31,4‰. Όπως και να έχει, το ποσοστό που προκύπτει από τις αρχειακές πηγές

8 Για τις γεννήσεις στην πρωτεύουσα βλέπε Eugenia Bournova & Maurice Garden «Naître à Athènes pendant la première moitié du XXe siècle. Démographie et institutions», στο *Annales de Démographie Historique*, τχ. 127/1 (2014): *Lenfant illégitime et ses parents*, σελ. 209-230.

9 Ωστόσο, έχει επισημανθεί ότι για διάφορες χρονιές υπάρχει υποκαταγραφή ή κάποιοι τόμοι έχουν καταστραφεί ή αφαιρεθεί από το αρχείο, βλ. Myrto Dimitropoulou, ό.π.

10 Βλ. Maurice Garden & Ευγενία Μπουρνόβα, «Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το 2ο μισό του 19ου αιώνα», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 43 (Δεκέμβριος 2005), σελ. 373-396.

11 Τρύφων Ανδριανάκος, ό. π., σ 173.

12 Βασίλειος Βαλαώρας, «Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965)», *Επιθεώρησης Οικονομικών και Πολιτικών επιστημών*, τχ. 1-2 (1959) και Vasilios G. Valaoras, «A Reconstruction of the demographic history of modern Greece», *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, τόμ. XXXVIII, αρ. 2 (1960), σελ. 114-139. Βλέπε και Σωκράτης Πετμεζάς, «Η Δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας 'Δημογραφικής Μετάβασης' και η Υπερατλαντική Μετανάστευση (1900-1924)», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, (επιμ.) Χ. Χατζηιωσήφ, τομ.α1, Αθήνα 1999, σελ.41-51

θεωρείται δύσκολα αποδεκτό για έναν νεανικό πληθυσμό, όπως αυτός της πρωτεύουσας, που την περίοδο μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο μάλλον κυμάνθηκε γύρω στο 30%. Αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1950, που η τήρηση των ληξιαρχικών εγγράφων είχε πια συστηματοποιηθεί, η γεννητικότητα ήταν επίσης γύρω στο 30%, ποσοστό το οποίο είναι ίσως και αποτέλεσμα του baby-boom που παρατηρήθηκε στην Ευρώπη μετά τον Β Παγκόσμιο πόλεμο. Πάντως είναι σχεδόν διπλάσιο από εκείνο στο Παρίσι¹³ το 1960 ή στην Αγγλία αλλά το ίδιο με την Πολωνία και την Γιουγκοσλαβία¹⁴.

Πίνακας 16 1920-1960. Γεννητικότητα και θνησιμότητα στην Ελλάδα

ΕΤΗ	ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΙΣΑ	ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΥΠΟΛΟΓΙΣΘΕΙΣΑ	ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΙΣΑ	ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΥΠΟΛΟΓΙΣΘΕΙΣΑ
1920-24	20,2	31,4	15,6	21,2
1925-29	29,3	32,4	16,3	17,4
1930-34	30,0	30,4	16,6	16,6
1935-39	26,5	27,6	14,4	14,6
1950-54	19,4	21,1	7,2	10,0
1955-59	19,4	19,9	7,4	9,5

Πηγή: Βασίλειος Βαλαώρας, *Δημογραφική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος (1860-1965)*, Επιθεώρησης Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, τχ. 1-2 (1959), σελ. 26.

Ας σημειωθεί ότι η γέννηση ήταν ένα συμβάν που ακόμα σ' όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα λάμβανε χώρα συνήθως στο σπίτι της μητέρας. Εξάλλου τα υπάρχοντα μαιευτήρια δεν κάλυπταν τις ανάγκες της πρωτεύουσας και απευθύνονταν κυρίως σε άπορες γυναίκες. Το *Δημόσιο Μαιευτήριο* από το 1908 βρισκόταν στην οδό Ακαδημίας 32, ανήκε στις υπηρεσίες του Πανεπιστημίου Αθηνών από

13 Jean-Luc Pinol & Maurice Garden, *Atlas des Parisiens. De la Révolution à nos jours*, Parigramme, Παρίσι 2009, σελ. 54

14 E. A. Wrigley, *Societe et population*, Hachette, Παρίσι 1969, σελ. 194-222.

την ίδρυσή του και διευθυνόταν από τον καθηγητή της χειρουργικής του ΕΚΠΑ, συνεπικουρούμενο από έναν επιμελητή ιατρό και μια μαία. Μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο διέθετε 100 κρεβάτια και εκεί εκπαιδούνταν οι μαίες. Το *Δημοτικό Μαιευτήριο* άρχισε να λειτουργεί τον Μάρτιο του 1905:

[για] την προστασία και κατ' επιστημονικόν τρόπο επίβλεψη και παρακολούθηση των επιτόκων, απόρων μητέρων. Η έναρξη της λειτουργίας του έγινε σε ιδιωτική οικία ειδικώς μισθωθείσα [...], επί της οδού Κριεζώτου αρ. 5, ανηκούσης στον Ιωάννη Σούλτσε¹⁵.

Για πολλά χρόνια διέθετε μόνο μερικά κρεβάτια, έναν γιατρό, έναν βοηθό και δύο μαίες. Πάντα στις αρχές του αιώνα και σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Ν. Ιγγλέση του 1910:

Υπάρχουσι και έτεροι ιδιωτικά κλινικά μαιευτικά ένθα γίνονται δεκταί επίτοκοι και επί πληρωμή μεταξύ των οποίων: Μαιευτική κλινική Αγγ. Μωρέττη (Γλάδστωνος 4), Μαιευτική κλινική Αλεξ. Θεοφιλάκη (Πλατεία Μοναστηρακίου) κ.λπ.

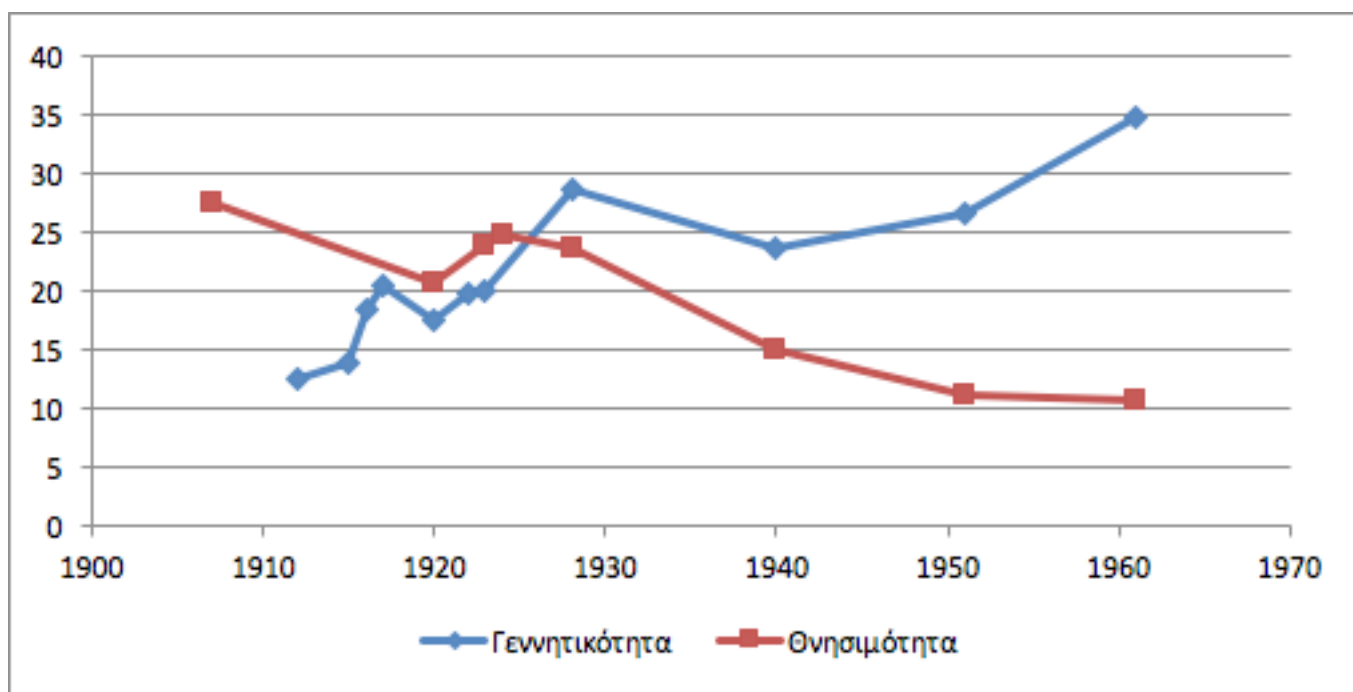
Στο μεταξύ οι μαιευτικές κλινικές πλήθαιναν, αλλά σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου τέσσερις στις πέντε Αθηναίες γεννούσαν στο σπίτι, με τη βοήθεια συνήθως μια εμπειρικής μαίας. Στη δεκαετία του 1950 πλέον, στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, η παρουσία του γιατρού ήταν ο κανόνας στον τοκετό.

Από τη δεκαετία του 1930, όμως, δημιουργήθηκαν στην πρωτεύουσα σύγχρονα μαιευτήρια, με προεξάρχον το «Μαρίκα Ηλιάδη»-στα ιδρύματα αυτά, σταδιακά, και ιδίως μετά τον Πόλεμο, προσέρχονταν οι επίτοκες, εγκαταλείποντας την παλιά συνήθεια να γεννούν στον τόπο κατοικίας τους. Αυτή η αλλαγή νοοτροπίας επηρέασε αυξητικά τις καταγραφές των γεννήσεων στο Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων, καθώς τα περισσότερα μαιευτήρια συγκεντρώνονταν εντός των ορίων του Δήμου. Ωστόσο, μετά τη δημιουργία των μεγάλων ιδιωτικών μαιευτηρίων στην Περιφέρεια Πρωτευούσης –εκτός των ορίων του Δήμου–, όπου καταγράφονται οι γεννήσεις από όλο το Λεκανοπέδιο Αττικής, η μελέτη της γεννητικότητας στο επίπεδο του Δήμου Αθηναίων, συσκοτίζεται ακόμη περισσότερο. Στον πίνακα 19 φαίνεται καθαρά η επίδραση του δικτύου των νοσηλευτικών ιδρυμάτων της πρωτεύουσας το 1958 στη συγκέντρωση πληθυσμού, ο οποίος χρησιμοποιούσε ολοένα και περισσότερο το νοσοκομείο ή την κλινική. Τόσο οι επίτοκες όσο και ασθενείς αναζητούσαν να νοσηλευτούν σε ένα αθηναϊκό νοσοκομείο ή κλινική

15 Δημητρίου Αλεξ. Γέροντα, .ό.π., σελ. 298.

ελπίζοντας να θεραπευτούν, κάτι που δεν ήταν πάντα εφικτό. Πάντως, στα μαιευτήρια οι γεννήσεις των μη μόνιμων κατοίκων στην πρωτεύουσα ήταν υπερδιπλάσιες από αυτές των Αθηναίων. Από την άλλη, το 26,25% όσων πέθαιναν στην Αθήνα είχαν μάλλον έρθει από αλλού για θεραπεία σε κάποιο νοσοκομείο ή κλινική, παρότι το νοσοκομειακό περιβάλλον διατηρούσε το αρνητικό φορτίο του: σε «ιδιωτική κατοικία» καταγράφεται ακόμα το 43% των θανάτων της Περιφέρειας Πρωτεύουσας το 1958¹⁶.

Διάγραμμα 6 Εξέλιξη της γεννητικότητας και της θνησιμότητας στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1961

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεως και θανάτου Δήμου Αθηναίων 1907-1961, Απογραφές πληθυσμού 1907-1961 και Τρύφων Ανδριανάκος, ό.π., σελ. 169 και 171

Η θνησιμότητα ακολούθησε πτωτική τάση σε όλη την περίοδο 1860-1960, με σαφέστατη μείωση μετά τη δεκαετία του 1930. Μέχρι τη δεκαετία του 1920, όμως, ο απολογισμός ήταν δραματικός: η πρωτεύουσα είχε τέτοιο πλεόνασμα θανάτων που μοναδικός λόγος αύξησης του πληθυσμού της ήταν η έλευση των μεταναστών. Ο μεγάλος υπεύθυνος για το τραγικό αυτό αθηναϊκό χαρακτηριστικό ήταν η βρεφική θνησιμότητα, που αποτελούσε το ¼ των ετήσιων θανάτων.

16 Το 2004 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 31,6%.

Μόνες εξαιρέσεις, σύμφωνα με τα δεδομένα του Τρύφωνα Ανδριανάκου, σ' αυτή την πρώιμη περίοδο, το 1918 και το 1922-1923, οπότε οι θάνατοι αρρένων μεγαλύτερων του ενός έτους ήταν περισσότεροι από άλλες χρονιές. Το μεν 1918 ο αριθμός των θανάτων ανήλθε λόγω των θυμάτων –κυρίως άνδρες– της επιδημίας ισπανικής γρίπης, ενώ τις χρονιές 1922-1923 ήταν αυξημένος λόγω της βεβαρημένης υγείας των στρατιωτών και προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Όλη την εμπόλεμη δεκαετία 1914-1923, οι θάνατοι των γυναικών αντιπροσώπευαν το 80% των θανάτων των ανδρών. Η μείωση που καταγράφηκε το 1923 οφειλόταν μάλλον σε υποκαταγραφή της βρεφικής θνησιμότητας, διότι δεν μπορεί να ερμηνευτεί διαφορετικά μια ξαφνική μείωσή της στο 166%¹⁷. Μέχρι τη δεκαετία του 1930, οπότε βελτιώθηκαν οι υποδομές και η δημόσια υγεία, η Αθήνα παρέμενε μια πόλη που σκότωνε τα παιδιά της, με ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας γύρω στο 250%. Συγχρόνως δεν φαίνεται να υπήρχε σοβαρή μείωση της γενικής θνησιμότητας από τις αρχές του αιώνα¹⁸, που κυμαινόταν γύρω στο 25% όσο δηλαδή και στις βιομηχανικές πόλεις της Γερμανίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα¹⁹.

Τα ποσοστά αυτά, που προκύπτουν από τη μελέτη του Ανδριανάκου, είναι σαφώς ανώτερα απ' όσα βρίσκουμε στις δημοσιεύσεις της Στατιστικής της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, που υπολόγιζε τη βρεφική θνησιμότητα στη χώρα το 1922 μόνο στο 112,6%, ενώ συγχρόνως εκτιμούσε ότι οι θάνατοι των παιδιών κάτω των πέντε ετών κάλυπταν το 30% του συνολικού αριθμού των θανάτων. Λίγο πιο υψηλό ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας, 127,4%, υπολόγιζε η Στατιστική της φυσικής κίνησης το 1934, όταν πια είχαν βελτιωθεί τόσο η καταγραφή και η συγκέντρωση των δεδομένων όσο και η δημόσια υγεία, εμφανίζοντας τη γενική θνησιμότητα στις πόλεις στο 16,27%, αρκετά μεγαλύτερη απ' ό,τι στην ύπαιθρο (14,5%). Και πάλι όμως οι θάνατοι των παιδιών μέχρι πέντε ετών ήταν αναλογικά περισσότεροι από το 1922, αφού έφταναν το 36,84% των συνολικών. Τα ποσοστά αυτά δεν μπορούν να ερμηνευτούν παρά μόνο με την υποκαταγραφή και την προβληματική αναγραφή της ηλικίας των βρεφών, καθώς δεν είναι σαφές πού καταγραφόταν ένα βρέφος έντεκα ή δώδεκα μηνών – πιθανότατα εντασσόταν τότε στην κατηγορία των κάτω του ενός έτους και τότε στην κατηγορία ενός έτους. Η ηλικία σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι πράγματι πολύ σχετικό μέγεθος. Η μείωση όμως της θνησιμότητας στην Αθήνα ήταν ραγδαία: από 23,7% το 1928, μόλις έξι χρόνια αργότερα, το 1934 φτάνει το 19,77%, πριν να προσγειωθεί, στις παραμονές του Πολέμου, στο 15%.

17 Το ποσοστό αυτό βρεφικής θνησιμότητας είναι ωστόσο πολύ υψηλό αν λάβουμε υπόψη μας ότι είναι ισότιμο με αυτό πολλών βρετανικών πόλεων τη δεκαετία του 1880, Mark E. McGovern, *Progress and the Lack of Progress in Addressing Infant Health and Infant Health Inequalities in Ireland during the 20th Century*, Forthcoming in the *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, May 2016 Handle : [RePEc:qub:wpaper:1605](https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1605) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

18 Κων/νος Σάββας, «Η θνητότης των δώδεκα μειζόνων πόλεων της Παλαιάς Ελλάδος», *Υγειονομικόν Δελτίον Ιατροσυνοεδρίου*, τχ. 2, 1917, σελ 161-190.

19 E. A. Wrigley, *ό.π.*, σελ 176.

Πίνακας 17 Δημογραφική εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων τον 20ό αιώνα

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ	ΓΑΜΟΙ	ΘΑΝΑΤΟΙ	ΓΕΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ	ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ	ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ
1907	167.579	367	125	4.623	2,2	0,7	27,6
1920	292.982	362	407	6.097	1,2	1,4	20,8
1923	385.062	499	590	9.191	1,3	1,5	23,8
1924	373.807	500	555	9.221	1,3	1,5	24,7
1928	392.781	11.227	2.475	9.319	28,6	6,3	23,7
1940	481.225	11.405	4.169	7.213	23,7	8,7	15,0
1951	555.500	14.816	6.515	6.200	26,7	11,7	11,2
1961	627.600	21.750	8.371	6.856	34,7	13,3	10,7
1971	867.000	39.034	9.329	5.264	45,0	10,8	6,1
1981	885.700	27.900	8.073	4.557	31,5	9,1	5,1
1991	772.072	15.551	5.586	3.913	20,1	7,2	5,1
2001	745.514	14.325	3.554	6.927	19,2	4,8	9,3

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1907-2001 και ληξιαρχείο Δήμου Αθηναίων.

Η μείωση αυτή προήλθε από τη βελτίωση της δημόσιας υγείας στην πρωτεύουσα, χάρη στην ανάπτυξη φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και νοσοκομείων με ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, που ανέκοψε την έξαρση της θνησιμότητας λόγω της άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων αλλά και μείωσε τα υψηλά

ποσοστά που χαρακτήριζαν μέχρι τότε την πρωτεύουσα. Έκτοτε και παρά την εμπόλεμη δεκαετία του 1940²⁰, η θνησιμότητα συνεχίζει την καθοδική της πορεία. Αποτέλεσμα αυτής της πορείας είναι η διαφοροποίηση που παρουσιάζεται στην κατανομή του πληθυσμού σε μεγάλες ηλικιακές ομάδες: η αύξηση του ποσοστού των Αθηναίων άνω των εξήντα πέντε ετών από 5% το 1928 στο 8% το 1961 και του ενεργού πληθυσμού από 71% σε 75%. Η μείωση του νεανικού πληθυσμού έως δέκα πέντε ετών σχετιζόταν με τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης της εποχής και όχι με τη βρεφική θνησιμότητα.

Πίνακας 18 Γεννητικότητα στον Δήμο Αθηναίων, 1912-1923

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡΡΕΝΑ	ΘΗΛΕΑ	ΔΕΙΚΤΗΣ ΓΕΝΝ/ΤΗΤΑΣ %
1912	218.000	2.716	1.608	1.108	12,46
1913		2.687	1.524	1.163	
1914		3.119	1.767	1.352	
1915	241.000	3.264	1.847	1.417	13,87
1916	249.000	4.594	2.463	2.131	18,45
1917	258.000	5.298	2.733	2.565	20,53
1918		4.243	2.193	2.050	
1919		5.005	2.502	2.503	
1920	317.000	5.559	2.925	2.634	17,53
1921		6.273	3.280	2.993	
1922	337.000	6.682	3.439	3.243	19,82
1923	350.000	7.010	3.554	3.456	20
ΣΥΝΟΛΟ		56.450	29.835	26.615	

Πηγή: Τρύφων Ανδριανάκος, *ό.π.*, σελ. 169 και 171.

20 Για τη θνησιμότητα την περίοδο 1939-1945, βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *περ. Αρχαιοτάξιο*, τχ. 7 (Μάιος 2005), σελ. 52-73.

Πίνακας 19 Γεννήσεις στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας και παρασταθέν πρόσωπο κατά τον τοκετό, 1958

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΙ, ΠΟΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΟΝ	ΠΑΡΑΣΤΑΘΕΝ ΠΡΟΣΩΠΟΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΟΚΕΤΟΝ				
		ΙΑΤΡΟΣ	ΜΑΙΑ	ΝΟΣΟΚΟΜΟΣ	ΑΛΛΟ ΠΡΟΣΩΠΟΝ	ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΝ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	29.856	27.539	2.135	2	105	75

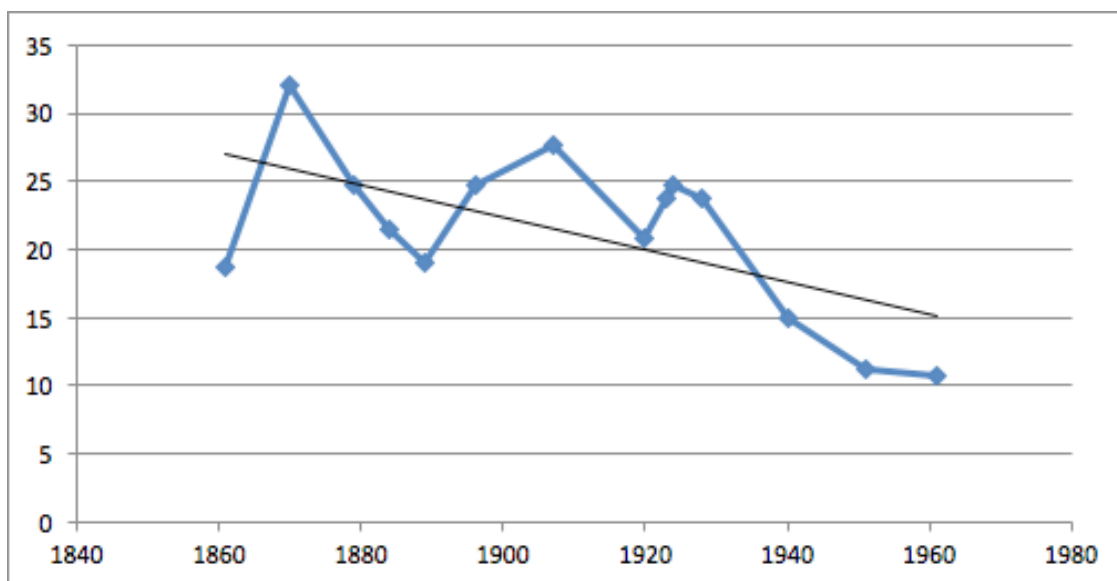
Πηγή: Φυσική κίνησις του πληθυσμού της Ελλάδος κατά το έτος 1958.

Πίνακας 20 Γεννήσεις και θάνατοι στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας και στον Δήμο Αθηναίων ανάλογα με τον τόπο μόνιμης κατοικίας, 1958

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΙ, ΠΟΛΕΙΣ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΖΩΝΤΩΝ		ΘΑΝΑΤΟΙ	
	ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΝ ΜΟΝΙΜΟΥ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ	ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΝ ΟΠΟΥ ΕΛΑΒΕ ΧΩΡΑΝ Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ	ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΝ ΜΟΝΙΜΟΥ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΝΟΝΤΟΣ	ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΝ ΟΠΟΥ ΣΥΝΕΒΗ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	27.155	29.856	11.790	12.808
ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	9.017	19.645	5.051	6.849

Πηγή: Φυσική κίνησις του πληθυσμού της Ελλάδος κατά το έτος 1958.

Διάγραμμα 7 Θνησιμότητα στον Δήμο της Αθήνας, 1860-1960

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις θανάτου Δήμου Αθηναίων και απογραφές πληθυσμού 1860-1961

Πίνακας 21 Φυσική κίνηση του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων και βρεφική θνησιμότητα, 1914-1923

ΕΤΟΣ	ΘΑΝΑΤΟΙ			ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΩΝ		ΘΑΝΑΤΟΙ ΒΡΕΦΩΝ 0-1 ΕΤΟΥΣ
	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ	ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ ΘΑΝΑΤΩΝ	
1914	4.365	2.431	1.934	3.119	1.246	1.050
1915	5.070	2.805	2.265	3.264	1.806	1.379
1916	5.367	3.024	2.343	4.594	773	1.338
1917	6.354	3.697	2.657	5.298	1.056	1.458
1918	9.257	5.335	3.922	4.243	5.014	1.501

1919	5.980	3.200	2.780	5.005	975	1.466
1920	6.032	3.314	2.718	5.559	473	1.653
1921	5.814	3.169	2.645	6.273	-459	1.550
1922	8.062	4.405	3.657	6.682	1.380	1.864
1923	9.034	4.840	4.194	7.010	2.024	1.165
ΣΥΝΟΛΟ	65.335	36.220	29.115	51.047	14.288	14.424

Πηγή: Τρύφων Ανδριανάκος, σελ. 179.

Η αστική σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού

Η μετανάστευση επηρέασε σημαντικά και την αστική σύνθεση των κατοίκων της πρωτεύουσας. Η Αθήνα πριν από την έλευση των προσφύγων ήταν μια πόλη με σημαντική παρουσία ανύπαντρων ανδρών. Η άφιξη των προσφύγων μείωσε κάπως την αριθμητική διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα, λόγω της υπεροχής των γυναικών στον προσφυγικό πληθυσμό, και ενέγραψε ένα μεγάλο ποσοστό χηρών γυναικών στον πληθυσμό της πόλης. Το 1961, παρόλο που η εσωτερική μετανάστευση κορυφωνόταν, φαίνεται ότι στην πρωτεύουσα τα δύο φύλα κατέφθαναν στις ίδιες αναλογίες, και μάλλον έρχονταν ως παντρεμένα ήδη ζευγάρια, αφού μειωνόταν εντυπωσιακά το ποσοστό των άγαμων υπέρ των έγγαμων Αθηναίων – τα δυο ποσοστά άρχισαν να συγκλίνουν με τα αντίστοιχα στο σύνολο της χώρας. Οι χήρες Αθηναίες, πρόσφυγες και χήρες θυμάτων της γερμανικής κατοχής ή του Εμφυλίου, συνέβαλαν σημαντικά στην υπεροχή των γυναικών και παρέμειναν όλες αυτές τις δεκαετίες βασικό στοιχείο του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Η πρωτεύουσα μετατράπηκε σε πόλη υπεροχής των γυναικών.

Ο συνολικός πληθυσμός του 1961 στον Δήμο ήταν 627.564 άτομα: τα 588.899 ήταν μέλη νοικοκυριών και τα υπόλοιπα 38.721 (25.757 άρρενες και 12.964 θήλειες) ήταν μέλη «συλλογικών συμβιώσεων», δηλαδή 8.740 στρατευμένοι, 765 φυλακισμένοι (393 άνδρες και 372 γυναίκες), 1.298 (684 αγόρια και 614 κορίτσια) κάτω των 10 ετών σε οικοτροφεία, βρεφοκομεία κ.λπ., και 27.918 (16.940 άνδρες και 11.978 γυναίκες) σε ξενοδοχεία, άσυλα, γηροκομεία, νοσοκομεία κ.λπ.

Πίνακας 22 Αστική κατάσταση του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων, 1920-1961

ΕΤΟΣ	ΑΓΑΜΟΙ		ΕΓΓΑΜΟΙ		ΧΗΡΟΙ & ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΟΙ		ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ		
	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	
1920	39,0	23,9	14,9	14,3	1,2	5,7	0,5	0,4	100
1928	32,3	25,3	16,1	16,6	1,2	7,9	0,3	0,3	100
1961	23,2	22,2	19,0	20,6	1,1	7,7	4,1	2,1	100

Πηγή: Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού των αντίστοιχων ετών. Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1907 δίδονται σε επίπεδο επαρχίας και άρα δεν διαθέτουμε δεδομένα για τον Δήμο Αθηναίων.

Πίνακας 23 Αστική κατάσταση του πληθυσμού της Ελλάδας, 1907-1961

ΕΤΟΣ	ΑΓΑΜΟΙ		ΕΓΓΑΜΟΙ		ΧΗΡΟΙ & ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΟΙ		ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ		
	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	
1907	31,6	26,8	17,2	17,7	1,6	5,1	0,0	0,0	100
1920	31,0	26,6	17,1	18,1	1,6	5,5	0,1	0,1	100
1928	29,5	25,4	18,2	18,4	1,5	6,2	0,4	0,5	100
1961	26,2	22,9	21,5	22,2	1,1	6,0	0,0	0,0	100

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1907, 1920, 1928 και 1961.

Η σαφής αριθμητική υπεροχή των γυναικών στον Δήμο Αθηναίων το 1961 δεν ερείδεται μόνο στις χήρες αλλά στο σύνολο των γυναικών άνω των 20 ετών· επιπλέον, ο σαφώς μικρότερος αριθμός των νέων ανδρών που μένουν στην πόλη υποδηλώνει τα ανδρικά χαρακτηριστικά της μετανάστευσης προς το εξωτερικό, που σηματοδότησε τη μεταπολεμική εποχή. Τα δυο φαινόμενα, της ανδρικής μετανάστευσης και των αποβιωσάντων ανδρών από την προηγούμενη μακρά εμπόλεμη περίοδο, καθορίζουν την ανισορροπία των δυο φύλων που παρατηρούμε στην πυραμίδα ηλικιών του 1961 και τη διαμόρφωση του δείκτη αναλογίας τους στο 85,82 για τα μέλη των νοικοκυριών.

Πίνακας 24 1961. Δήμος Αθηναίων – Κατανομή των μελών των νοικοκυριών ανά φύλο και ομάδες ηλικιών, σύμφωνα με την απογραφή

ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ	ΑΝΔΡΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	ΠΛΗΘΟΣ	%	ΠΛΗΘΟΣ	%	ΠΛΗΘΟΣ	%
0-4	16.933	3	15.759	3	32.695	6
5-9	14.389	2	14.001	2	28.392	5
10-14	18.475	3	19.833	3	38.311	7
15-19	23.150	4	22.871	4	46.025	8
20-24	20.864	4	29.364	5	50.232	9
25-29	26.275	4	28.839	5	55.118	9
30-44	61.192	10	78.460	13	139.662	24
45-64	69.864	12	78.646	13	148.522	25
65+	20.824	4	29.114	5	49.942	8
ΣΥΝΟΛΟ	271.966	46	316.887	54	588.899	100

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961.

Θα ήταν πολύτιμη βοήθεια στην προσπάθεια μελέτης της ιστορίας του αθηναϊκού πληθυσμού, εάν τα αποτελέσματα των απογραφών περιλάμβαναν και τον αριθμό των οικογενειών ή των νοικοκυριών. Αυτό συνέβη μόνο κατά την απογραφή του 1920 και δεν διαθέτουμε άλλον αντίστοιχο αριθμό για την υπό εξέταση περίοδο. Το 1920 υπήρχαν στον Δήμο Αθηναίων 60.639 «οικογένειες» –59.542 εντός σχεδίου πόλεως και 1.097 εκτός–, αριθμός που αν διαιρεθεί με τον συνολικό πληθυσμό του Δήμου δίνει μέσο μέγεθος 4,83 άτομα ανά «οικογένεια». Ωστόσο στον συνολικό πληθυσμό συμπεριλαμβάνονταν στρατώνες και νοσοκομεία, άρα δεν επρόκειτο για «οικογένειες», και το μέγεθος της αθηναϊκής οικογένειας μάλλον πλησίαζε το μέγεθος των οικογενειών στις πολυπληθείς συνοικίες, π.χ. του Αρείου Πάγου, δηλαδή μόλις 3,77 άτομα ανά οικογένεια. Σχεδόν 40 χρόνια πριν, το 1879, στην πόλη που αριθμούσε 66.834 κατοίκους, κατανεμημένους σε 15.209 οικογένειες, ο μέσος όρος ήταν 4,39 άτομα ανά οικογένεια και στον Δήμο Αθηναίων 4,20 άτομα. Προφανώς, οποιαδήποτε σύγκριση είναι αδύνατη, αφού δεν γνωρίζουμε κάθε φορά τον πραγματικό αριθμό των οικογενειών ούτε αν επρόκειτο για οικογένειες ή για νοικοκυριά.

Πάντως, οι 59.452 «οικογένειες» που καταγράφηκαν το 1920 εντός του σχεδίου πόλεως διέμεναν σε 26.277 οικοδομές, και οι 1.097 εκτός σχεδίου σε 886 οικοδομές. Από τις 26.277 μόνον 23.539 ήταν:

[...] οικία κατοικούμεναι κανονικώς, αι δε λοιπαί ήσαν ακατοίκητοι υπό ανέγερσιν οικοδομαί ή υπό κατασκευήν, προσωρινού χαρακτήρος (γκαράζ κ.λπ.), δημόσια καταστήματα, ομαδικαί συμβιώσεις κ.λπ. Αι εν λόγω 23.539 οικία απέδωκαν 55.909 κατοικίας επί τη βάσει του προδιαγραφέντος εις τας προς τους απογραφείς οδηγίας ορισμού, καθ' ον κατοικία είναι το σύνολον των δωματίων ή και εν μόνον δωμάτιον όπερ εχρησίμευε κατά την απογραφήν ως διαμονή μιας ή περισσοτέρων οικογενειών²¹.

Έτσι λοιπόν προκύπτει ότι στην πόλη των Αθηνών το 1920 αναλογούσαν 2,5 οικογένειες ανά οικία ή μια οικογένεια ανά κατοικία. Το 1940, οι οικίες με τις κατοικίες της πόλης είχαν υπερδιπλασιαστεί, ενώ ο πληθυσμός είχε αυξηθεί μόνο κατά 64%: «59.269 οικία» και «129.849 κατοικία» για 481.225 κατοίκους (χωρίς τα περίχωρα)²². Βεβαίως αυτοί οι αριθμοί υποδηλώνουν μόνο την έλλειψη συσσώρευσης πληθυσμού στην πρωτεύουσα και όχι την ποιότητα της κατοικίας, αφού τίποτα δεν επιτρέπει να υποθέσουμε το μέγεθος, τον τύπο και τις ανέσεις των κατοικιών· αλλά αυτό θα αποτελέσει αντικείμενο

21 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, σελ. 283.

22 *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, λήμμα «Αθήνα / Κώστα Μπίρη, “Η σύγχρονος πόλις και τα περίχωρά της”», σελ. 1285.

μελλοντικής μελέτης.

Ξένοι κάτοικοι, θρησκείματα και γλώσσες στην Αθήνα

Στην Αθήνα του πρώτου μισού του 20ού αιώνα σπάνια ακούγονταν άλλες γλώσσες πλην της ελληνικής: 98,4% του πληθυσμού μιλούσε ελληνικά το 1907, και μειώθηκε στο 96,8% το 1928, προς όφελος της τουρκικής γλώσσας, επειδή αρκετοί πρόσφυγες δεν γνώριζαν ελληνικά. Οι ξένοι πολίτες ήταν είτε μέλη διπλωματικών αντιπροσωπειών είτε εμπορικοί αντιπρόσωποι ξένων εταιριών ή ακόμη και ελεύθεροι επαγγελματίες που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής αλλά και στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 είχαμε την ευκαιριακή παρουσία εκτός των ξένων στρατιωτικών και του επιστημονικού/τεχνολογικού προσωπικού που συνέδραμε τη διοίκηση.

Πίνακας 25 Ελληνική και ξένες γλώσσες στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1928			
	1907	1920	1928
ΕΛΛΗΝΙΚΗ	172.662	310.272	444.384
ΑΛΒΑΝΙΚΗ	158	676	63
ΚΟΥΤΣΟΒΛΑΧΙΚΗ	8	145	44
ΤΟΥΡΚΙΚΗ	61	9.76	5.928
ΙΤΑΛΙΚΗ	790	874	378
ΑΓΓΛΙΚΗ, ΓΑΛΛΙΚΗ, ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ, ΡΩΣΙΚΗ	1.467	2.914	1.243
ΑΛΛΗ Η ΑΝΕΞΑΚΡΙΒΩΤΗ	284	1.337	7.171
ΣΥΝΟΛΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	175.430	317.194	459.211

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1907, Πίνακας 25 και 26, τόμ. 2, σελ. 4-9. Απογραφή πληθυσμού 1920, Ξένοι υπήκοοι κατά φύλον και γλώσσα, Πίναξ XIX, σελ. 240. Απογραφή πληθυσμού 1928, Πίναξ II. Πραγματικός πληθυσμός κατά φύλον, θρησκείαν και γλώσσαν, σελ. 246.

Πίνακας 26 Θρησκείες στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1928			
	1907	1920	1928
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ	171.273	310.740	448.161
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΣΧΙΜΑΤΙΚΟΙ		78	
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΘΟΛΙΚΟΙ	3.067	3.858	6.815
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΜΕΝΟΙ	685	977	2316
ΛΟΙΠΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ		49	
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	68	572	247
ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΙ	321	798	1.578
ΛΟΙΠΟΙ & ΑΝΕΞΑΚΡΙΒΩΤΟΙ	16	137	94
ΣΥΝΟΛΟ	175.430	317.209	459.211

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1907, Πίνακας 25 και 26, τόμ. 2, σελ. 4-9. Απογραφή πληθυσμού 1920, Ξένοι υπήκοοι κατά φύλον και γλώσσα, Πίναξ XIX, σελ. 240. Απογραφή πληθυσμού 1928, Πίναξ II. Πραγματικός πληθυσμός κατά φύλον, θρησκείαν και γλώσσαν, σελ. 246.

Το 98% των κατοίκων της πρωτεύουσας δήλωναν χριστιανοί ορθόδοξοι στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, και αυτό το ποσοστό έμεινε σταθερό και δεν επηρεάστηκε από την άφιξη ατόμων άλλων δογμάτων. Τα διάφορα θρησκευτικά δόγματα είχαν αμελητέα παρουσία, με εξαίρεση τους καθολικούς, που αντιπροσώπευαν περίπου το 1,5% των Αθηναίων, όταν σε εθνικό επίπεδο εκπροσωπούσαν πολύ λιγότερο από το 1%. Στο σύνολο της χώρας, το ποσοστό των χριστιανών ορθόδοξων υποχώρησε από 98,7% το 1907 στο 96,1 το 1928, λόγω της αύξησης του μουσουλμανικού πληθυσμού, που αποτελούσε πλέον, την ίδια χρονιά, το 2% του συνολικού.

Αναλυτικότερα, στις αρχές του αιώνα (1907) στην Αθήνα, το 33% (δηλαδή 57.865 άτομα) ήταν ετεροδημότες και το 6% (δηλαδή 10.558) αλλοδαποί, αλλά μόνο το 1,6% του πληθυσμού μιλούσε μια άλλη γλώσσα, κυρίως δυτικοευρωπαϊκή, και μάλλον επρόκειτο για ξένους αξιωματούχους και εμπορικούς ακολούθους, αλλά και κάποια άλλα επαγγέλματα που θα δούμε στη συνέχεια. Πάντως η Αθήνα έστειλε 20% περίπου των δημοτών της στο εξωτερικό (28.827 από τους 142.759). Το 1920, το 36,1% ήταν δημότες άλλων δήμων, το 6,1% ήταν αλλοδαποί και 7% των δημοτών βρισκόταν στο εξωτερικό²³. Άρα ίσχυε η ίδια σχεδόν κατάσταση με το 1907 για τους ετεροδημότες και τους αλλοδαπούς. Ωστόσο παρατηρούμε κάποια μείωση του ποσοστού των δημοτών που βρίσκονταν στο εξωτερικό, γεγονός που παραπέμπει σε μια ανάσχεση του μεταναστευτικού ρεύματος πριν από τα «Immigration Acts» του 1924²⁴. Σε απόλυτους αριθμούς οι αλλοδαποί διπλασιάστηκαν, αλλά οι ευρισκόμενοι στο εξωτερικό μειώθηκαν στο μισό. Η πρωτεύουσα συγκράτησε τον πληθυσμό της που διαρκώς αυξανόταν.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, από τους 459.211 κατοίκους του Δήμου Αθηναίων οι 319.257 είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και οι 139.954 στο εξωτερικό· εκ των δεύτερων, 91.698 ήταν γεννημένοι στη Μικρά Ασία, 16.561 στην Κωνσταντινούπολη, 7.180 στον Πόντο και 5.629 στη Θράκη (σύνολο 121.068). Αλλά και 2.664 στη Ρωσία, 2.158 στα Δωδεκάνησα, 1.873 στην Αίγυπτο, 1.731 στη Βουλγαρία, 1.590 στην Αλβανία, 1.001 στη Ρουμανία, 813 στην Κύπρο, 785 στις ΗΠΑ, 542 στον Καύκασο. Από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, οι τρεις πρώτες ήταν η Ιταλία, η Γαλλία και η Αγγλία, με 1.250, 976 με 929 άτομα αντίστοιχα.

Ωστόσο, το 1928 μιλούσαν την ελληνική γλώσσα 444.384 και μόνον 14.827 (3,2%, δηλαδή διπλάσιο ποσοστό σε σχέση με το 1907) ήταν ξενόγλωσσοι, κυρίως Αρμένιοι και Τούρκοι, κατά πλειοψηφία μάλιστα γυναίκες (8.171 γυναίκες και 6.656 άνδρες). Ενώ λοιπόν δεν ξέρουμε ποιους ακριβώς εννοούσαν «αλλοδαπούς» για το διάστημα 1907-1928, η πληροφορία σχετικά με τον αριθμό των ομιλούντων άλλη γλώσσα μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η συντριπτική πλειονότητα των αλλοδαπών προερχόταν από τον ελληνισμό της διασποράς, που συγκεντρώθηκε στην πρωτεύουσα, και δεν ήταν ξένοι πολίτες, οι οποίοι δεν ξεπερνούσαν τις μερικές χιλιάδες. Η ελληνική πρωτεύουσα ήταν ακόμα μια πόλη εθνοτικά ομοιογενής.

Από τα εβδομήντα έξι άτομα με ξένο ονοματεπώνυμο και λατινικούς χαρακτήρες που καταγράφηκαν

23 Βλέπε *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αθήνα / Στατιστικά πληροφορία», του Ιωάννου Γ. Μιχαλόπουλου, Διευθυντή της Γενικής Στατιστικής υπηρεσίας της Ελλάδος, σελ. 381.

24 Νόμος των ΗΠΑ που επέβαλε αυστηρούς περιορισμούς στη μετανάστευση με την καθιέρωση ενός συστήματος εθνικών ποσοστώσεων κυρίως εις βάρος των μεταναστών από τη νότια και ανατολική Ευρώπη και ουσιαστικά αποκλείοντας τους Ασιάτες.

στον *Οδηγό* του Νικολάου Ιγγλέση του 1910, οι δέκα τρεις ήταν γυναίκες και μάλλον όλες Γαλλίδες: ένας έμπορος χαλιών, δύο με πανσιόν ενοικιαζόμενων δωματίων, τέσσερις μοδίστρες και οι υπόλοιπες διδασκάλισσες γαλλικής. Οι εξήντα τρεις άνδρες ήταν κυρίως πρόξενοι, μερικοί αρχαιολόγοι, μεταλλειολόγοι και μηχανικοί στους σιδηροδρόμους, στην Εταιρία Αεριοφωτος, στην Ηλεκτρική Εταιρία, στην Εταιρία Κωπαΐδος, έμποροι, διερμηνείς και καθηγητές μουσικής και ξένων γλωσσών. Οι περισσότεροι κατοικούσαν στο Κολωνάκι, και στις ΒΔ παρυφές του Λυκαβηττού μέχρι την Ομόνοια, και μάλλον οι περισσότεροι ήταν Γάλλοι.

Στους δημοσιευμένους πίνακες των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1951 δεν υπάρχουν αντίστοιχα στοιχεία, ενώ τα σχετικά αποτελέσματα της απογραφής του 1961 δίνονται μόνον για το σύνολο της Περιφέρειας Πρωτευούσης και όχι σε επίπεδο δήμων. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι στον συνολικό πληθυσμό 1.852.709 κατοίκων της Περιφέρειας Πρωτευούσης το 1961, οι έχοντες ξένη υπηκοότητα ήταν μόνο 26.902 –δηλαδή 1,45%– με σημαντικότερες την αμερικανική (6.763 άτομα), την τουρκική (5.565 άτομα) και τη βρετανική (3.387 άτομα) υπηκοότητα, δηλώνοντας και τη νέα πολιτική και οικονομική πραγματικότητα.

Πίνακας 27 Δημότες, ετεροδημότες και αλλοδαποί στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1920

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΤΑΙ		ΕΤΕΡΟΔΗΜΟΤΑΙ		ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ		ΣΥΝΟΛΟ	
	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	%	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	%	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	%	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	%
1907	107.007	61,0	57.865	33,0	10.558	6,0	175.430	100
1920	183.298	57,8	114.487	36,1	19.424	6,1	317.209	100

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1907 και 1920.

Πίνακας 28 Δημότες του Δήμου Αθηναίων και τόπος απογραφής τους, 1907-1920

	ΑΠΟΓΡΑΦΕΝΤΕΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟ	ΑΠΟΓΡΑΦΕΝΤΕΣ ΣΕ ΑΛΛΟ ΔΗΜΟ	ΑΠΟΓΡΑΦΕΝΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΛΛΟΔΑΠΗ	ΣΥΝΟΛΟ
1907	107.007	6.925	28.827	142.759
1920	183.298	12.728	14.881	210.907

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1907 και 1920.

Αλφαριθμητισμός

Πίνακας 29 Αλφαριθμητισμός στον Δήμο Αθηναίων και στην Ελλάδα, 1907-1961
(Πληθυσμός άνω των 10 ετών)

ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ							ΕΛΛΑΔΑ	
ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΡΡΕΝΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΣΥΝΟΛΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΑΡΡΕΝΕΣ %	ΘΗΛΕΙΣ %	ΑΡΡΕΝΕΣ %	ΘΗΛΕΙΣ %
1907	63.797	38.288	78.799	66.811	81,0	57,3	59,6	19,5
1920	130.346	76.524	150.645	114.323	86,5	66,9	66,1	30,3
1928	169.716	13.116	189.990	189.814	89,3	69,1	72,9	39,9
1961	240.634	287.127	246.071	317.578	97,8	90,4	93,0	78,6

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού των αντιστοιχών ετών.

Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, η εκπαίδευση στην Ελλάδα ήταν κυρίως ανδρικό προνόμιο, αφού τα ποσοστά αλφαριθμητισμού ήταν διπλάσια στους άνδρες απ' ό,τι στις γυναίκες, υποδηλώνοντας και την έμφυλη διάκριση²⁵ εις βάρος των γυναικών στη μεσογειακή πρωτεύουσα. Ωστόσο τα χαμηλά ποσοστά αλφαριθμητισμού της περιόδου 1907-1928 υποκρύπτουν και ένα μεγάλο ποσοστό λειτουργικού αναλφαριθμητισμού. Στην Ελλάδα του 1920, μόνο 1 στους 2 έγγαμους άνδρες ήταν εγγράμματος (σε σύνολο 856.864, ήταν εγγράμματοι οι 473.702, δηλαδή το 55%), ενώ στις έγγαμες γυναίκες μόλις 1 στις 5 (οι 178.833 από τις συνολικά 909.929 έγγαμες Ελληνίδες, δηλαδή 19,65%) δήλωσαν εγγράμματες... Στην πρωτεύουσα οι μεγάλες αυτές διαφορές ανάμεσα στα δυο φύλα αμβλύνονταν αισθητά, και τα ποσοστά των εγγράμματων γυναικών ήταν διπλάσια απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας, τουλάχιστον μέχρι το 1928. Αυτό το φαινόμενο αποτυπώθηκε και στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου μέχρι το 1924 (όπου προβλεπόταν η υπογραφή των δύο συζύγων στο έντυπο): 9 στους 10 υπέγραφαν την πράξη, ακόμα και αν η υπογραφή φαίνεται

25 Βλέπε ενδεικτικά Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, στο Χ.Χατζιωσήφ (επιμ.), τόμ. Β1: 1922-1940, *Ο Μεσοπόλεμος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 337-359

να ήταν μάλλον προϊόν προσπάθειας. Παρά τα μεγάλα προβλήματα του εκπαιδευτικού συστήματος, η πρωτεύουσα διαχώριζε τη θέση της πολιτισμικά από την υπόλοιπη χώρα, η οποία συνολικά βρισκόταν μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο στο επίπεδο αναλφαβητισμού των Γάλλων στα μέσα του 19ου αιώνα και των Γαλλίδων στα τέλη του 18ου αιώνα²⁶. Στη μεταπολεμική περίοδο, και μάλιστα το 1956, στο σύνολο των γάμων που τελέστηκαν στις αστικές περιοχές της χώρας, μόνο το 1,94% των γαμπρών ήταν αναλφάβητοι και μόνο το 2,9% από τις νύφες²⁷.

Το ποσοστό των εγγράμματων ανδρών ήταν εντυπωσιακά υψηλό, ξεπερνώντας αυτό του Δήμου Αθηναίων το 1920 (86,5%), εξίσου και το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών, που ήταν κατά 37% σχεδόν μεγαλύτερο από το σύνολο στον Δήμο (66,9%) και πλησίαζε πολύ αυτό των ανδρών. Προφανώς η εξήγηση βρίσκεται στην επαγγελματική σύνθεση όσων δήλωναν τον γάμο τους, όπως αναφέρθηκε ήδη: οι σύζυγοι ήταν στρατιωτικοί και επαγγελματίες που μάλλον δεν ανήκαν στα λαϊκά στρώματα. Δυστυχώς, λόγω της αλλαγής της μορφής του ληξιαρχικού εγγράφου η νύφη πλέον δεν παρευρισκόταν κατά τη δήλωση του γάμου και άρα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε –στις μετά το 1925 εγγραφές– αν ήταν εγγράμματη. Πάντως ο σύζυγος, το διάστημα 1925-1960 υπέγραφε σχεδόν πάντα τη ληξιαρχική πράξη.

Πίνακας 30 Αριθμός συζύγων που υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη γάμου, 1910-1924				
	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΑΝΤΡΑΣ %	ΓΥΝΑΙΚΑ %
ΥΠΟΓΡΑΦΗ	4.154	4.022	95	92
ΑΓΝΟΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	23	156	1	4
ΑΓΝΩΣΤΟ	175	174	4	4
ΣΥΝΟΛΟ	4.352	4.352	100	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

26 Emmanuel Todd, *Après la Démocratie*, Gallimard, Paris 2008, σελ. 53-54. Στη βάση των όσων υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη γάμου στη Γαλλία την περίοδο 1786-1790, οι άνδρες υπέγραψαν κατά 47% και οι γυναίκες κατά 27%, ενώ την περίοδο 1871-1875 το ποσοστό των ανδρών ανέρχεται στο 78% και των γυναικών στο 66%. Στην απογραφή του γαλλικού πληθυσμού το 1911, το ποσοστό του αλφαριθμητισμού ανέρχεται πλέον στο 96% για τα δύο φύλα στην ομάδα ηλικιών 20-24 ετών, αφού η υποχρεωτική εκπαίδευση επιβλήθηκε από το 1882.

27 Γεώργιος Σιάμπος, ό.π., σελ. 116.

Τέλος, ακόμα το 1961, τόσο το 37% των εγγράμματων ανδρών όσο και το 56,5% των εγγράμματων γυναικών της χώρας δεν είχαν τελειώσει το δημοτικό σχολείο. Άρα, τα πολύ υψηλά ποσοστά αλφαριθμητισμού των ανδρών που τείνουν να πλησιάσουν αυτά των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών μεταπολεμικά αλλά και τα μικρά ποσοστά αλφαριθμητισμού των γυναικών που φανερώουν την καθυστέρηση της χώρας, μάλλον υποκρύπτουν και ένα μεγάλο ποσοστό λειτουργικού αναλφαριθμητισμού. Στην πρωτεύουσα όμως το 1961 η διαφοροποίηση ήταν τεράστια: μόνο το 22% του πληθυσμού άνω των 10 ετών δεν είχε τελειώσει το δημοτικό σχολείο, και η διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα είναι εντυπωσιακή αφού δυο στους τρεις ήταν γυναίκες. Συνολικά μόνο το 6,8% ήταν αγράμματοι, από τους οποίους η συντριπτική πλειονότητα ήταν και πάλι γυναίκες, και μάλιστα άνω των 45 ετών. Είναι προφανές ότι στην πρωτεύουσα το δικαίωμα στη μόρφωση αφορούσε πια εξίσου τα δυο φύλα και αυτό τεκμαίρεται από τη μεγαλύτερη παρουσία των γυναικών στο γυμνάσιο αλλά και τη δυναμική τους παρουσία στην ανώτατη εκπαίδευση²⁸.

Πίνακας 31 Άνδρες που υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη του γάμου τους, 1925-1960		
	ΠΛΗΘΟΣ	%
ΥΠΟΓΡΑΦΗ	17.254	98
ΑΓΝΟΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	101	1
ΑΓΝΩΣΤΟ	249	1
ΣΥΝΟΛΟ	17.604	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

28 Βλέπε Κατερίνα Δαλακούρα & Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών -Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ός αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015. Handle: [11419/2585](https://hdl.handle.net/11419/2585) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Πίνακας 32 Χαρακτηριστικά του πληθυσμού, Δήμος Αθηναίων, 1961

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	627.564	297.713	329.851
Α. ΜΕΛΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	588.843	271.956	316.887
Β. ΜΕΛΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ 10 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ	527.761	240.634	287.127
<i>1. ΚΑΤ' ΕΠΙΠΕΔΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ</i>			
ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΑΝΩΤΑΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ	37.677	30.667	7.010
ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	141.994	67.973	74.021
ΕΞ ΩΝ			
10-44 ΕΤΩΝ	94.085	42.381	51.704
45 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ	47.909	25.592	22.917
ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	231.110	107.495	123.615
ΕΞ ΩΝ			
10-14 ΕΤΩΝ	24.013	11.920	12.093
15-19 ΕΤΩΝ	34.282	18.262	16.020
20 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ	172.815	77.313	95.502

ΔΕΝ ΕΤΕΛΕΙΩΣΑΝ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ Ή ΔΕΝ ΕΔΗΛΩΣΑΝ	116.980	34.499	82.481
ΕΚ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ 10 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΙ ΚΑΙ ΜΗ ΔΗΛΩΣΑΝΤΕΣ (3)	35.888	5.437	30.451
ΕΞ ΩΝ			
10-44 ΕΤΩΝ	9.576	1.810	7.768
45 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ	26.310	3.627	22.683

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961.

Μετανάστευση από την πρωτεύουσα προς το εξωτερικό

Δεν έχουμε στοιχεία για τις αναχωρήσεις κατοίκων από την πρωτεύουσα προς το εξωτερικό. Όλα τα δεδομένα που διαθέτουμε για την υπερατλαντική μετανάστευση αφορούν συνολικούς αριθμούς από τη χώρα²⁹, και μόνο από το 1961 υπάρχουν στοιχεία για τη μετανάστευση σε επίπεδο νομού. Τα μόνα δεδομένα περί μετανάστευσης από την Αθήνα κατά την περίοδο 1900-1960 στη Στατιστική Υπηρεσία παρέχονται στη δεκαετία του 1930, οπότε σε μορφή πινάκων παρουσιάζεται η μεταναστευτική και τουριστική κίνηση της Ελλάδας με το εξωτερικό. Το χαρακτηριστικό και σ' αυτή την περίοδο ήταν η έμφυλη διάσταση της μετανάστευσης: 61% των μεταναστών ήταν Αθηναίοι και 39% Αθηναίες. Δεν γνωρίζουμε τις χώρες προτίμησης, ειδικά των Αθηναίων μεταναστών, αλλά, σύμφωνα με τα συνολικά μεγέθη που παρουσιάζονται, σχεδόν 20% των Ελλήνων μεταναστών κατευθύνθηκε προς υπερωκεάνιες χώρες και συνέχισε να κατευθύνεται στις ΗΠΑ παρά τα «Immigration Acts», 41% πήρε το δρόμο για την Ευρώπη, με σειρά προτίμησης τις χώρες Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία, Ρουμανία και Ιταλία και 39% μετανάστευσε στις υπόλοιπες χώρες της Μεσογείου, κυρίως την Αίγυπτο και δευτερευόντως την Τουρκία και τον Καύκασο³⁰.

Ο κύριος όγκος των μεταναστών από τον νομό Αττικής και Βοιωτίας προήλθε από τον Δήμο Αθηναίων

29 Βλέπε ενδεικτικά Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ.Α1, Αθήνα 1999, ό.π., σελ.123-171 και του ίδιου «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ.Β1, ό.π., σελ. 361-390.

30 Βλέπε Ιωάννης Κ. Χασιώτης, Κατσιαρδή-Hering, Ολγα, Αμπατζή Α. Ευρυδίκη, *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15ος -21ος αι.*, Βουλή των Ελλήνων, 2006 <http://www.hellenicparliament.gr/Enimerosi/Ektheseis/?press=cbdd6be2-db69-45de-b4e5-599d95ccd5c8> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και Μαρία Δαμηλάκου, *Η ελληνική μετανάστευση στην Αργεντινή: διαδικασίες συγκρότησης και μετασχηματισμοί μιας μεταναστευτικής κοινότητας 1900-1970*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2004.

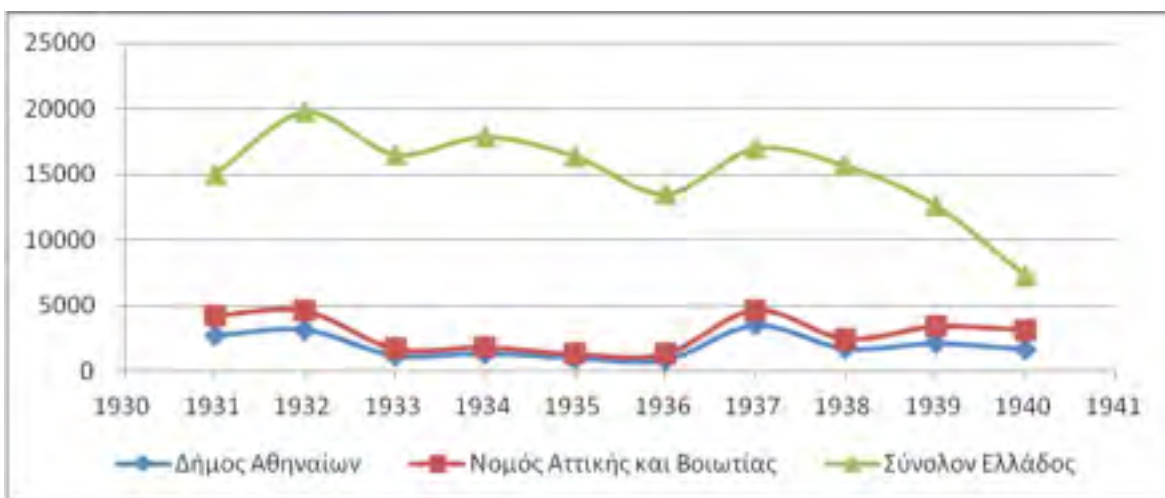
(67%) και ακολούθησε ο Δήμος Πειραιώς (26,6%). Από την πρωτεύουσα αναχωρούσε τελικά το 13% των μεταναστών της δεκαετίας του 1930. Πάντως, αν και η τάση για μετανάστευση φαίνεται να ήταν ίδια ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τη χώρα συνολικά, τελικά διαφοροποιήθηκε έντονα μόνο τα δύο χρόνια πριν από την έκρηξη του Β Παγκοσμίου πολέμου: οι ορμώμενοι από την Αθήνα συνέχισαν να αναχωρούν με τον ίδιο ρυθμό, αντίθετα οι κάτοικοι της υπόλοιπης χώρας μείωσαν σημαντικά τη μεταναστευτική ροή τους.

Πίνακας 33 Μετανάστες από τον Δήμο Αθηναίων, τον Νομό Αττικής και Βοιωτίας και την Ελλάδα συνολικά από το 1931 έως το 1940

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	ΣΥΝΟΛΟΝ ΕΛΛΑΔΟΣ
1931	2.746	4.287	15.060
1932	3.168	4.591	19.733
1933	1.208	1.742	16.540
1934	1.376	1.872	17.872
1935	1.008	1.338	16.379
1936	878	1.368	13.524
1937	3.508	4.667	16.963
1938	1.726	2.508	15.674

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον 1946.

Διάγραμμα 8 Μετανάστες από τον Δήμο Αθηναίων, τον Νομό Αττικής και Βοιωτίας και την Ελλάδα συνολικά από το 1931 έως το 1940

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1946.

2.2 Η μετανάστευση προς την πρωτεύουσα: η διαδικασία συγκρότησης του αθηναϊκού πληθυσμού

Οι ληξιαρχικές πράξεις –και συγκεκριμένα η αποδελτίωση του στοιχείου που μαρτυρά τη γεωγραφική προέλευση των κατοίκων– είναι η μοναδική ίσως πηγή για τη μελέτη της μετανάστευσης προς την Αθήνα την περίοδο 1930-1960, καθώς τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε για την προέλευση των κατοίκων της πρωτεύουσας προέρχονται από τις απογραφές του 1920 και του 1928. Η μεταπολεμική περίοδος έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο ερευνών – που όμως στηρίζονται στη μέθοδο δευτερογενούς ανάλυσης δεδομένων, από δημοσιευμένα στοιχεία κυρίως των απογραφών του πληθυσμού του 1951 και 1961 και των ερευνών της Στατιστικής Υπηρεσίας το 1962 και 1964³¹.

Η κατάταξη που ακολουθείται στους πίνακες έγινε με βάση τους σημερινούς 51 νομούς και τα 9 γεωγραφικά

31 Βλ. Ελισάβετ Κυριαζή-Αλίσσον, Έκθεση αποτελεσμάτων «Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης», Ινστιτούτο αγροτικής και αστικής κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ, χ.χ. http://www.ekke.gr/publications/2177_allison.pdf (ανάκτηση 19/12/2015). Η πιο πρόσφατη και πλήρης μελέτη της μετανάστευσης στην πρωτεύουσα στη δεκαετία του 1950 είναι αυτή της Παρασκευής Καπώλη, *Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1949-1967)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2014, με βασική αρχαιακή πηγή τα 1.863 ερωτηματολόγια που απευθύνονταν σε νοικοκυριά των οποίων ο αρχηγός ήταν μετανάστης, του ερευνητικού προγράμματος «Ανθρώπινη κοινότητα» του Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, που διεξήχθη από το 1964 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970.

διαμερίσματα, κάνοντας όμως δυο παρεμβάσεις για την καλύτερη ανάλυση των αποτελεσμάτων: αφαιρέσαμε από τη Στερεά Ελλάδα την Περιφέρεια Πρωτεύουσας και την παρουσιάζουμε χωριστά, και από τα νησιά του Αιγαίου αφαιρέσαμε τις Κυκλάδες, για να μπορέσουμε να αναδείξουμε καλύτερα τον ρόλο του Κυκλαδίτη μετανάστη στη συγκρότηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας· κάτω, λοιπόν, από την ονομασία «Νησιά του Αιγαίου» καταχωρίζονται τα νησιά του Βορείου Αιγαίου και τα Δωδεκάνησα. Τέλος, με τον όρο «Προσφυγικές Περιοχές» αναφερόμαστε στη Μικρά Ασία και στην Κωνσταντινούπολη, που αποτέλεσαν και τον συντριπτικό όγκο των προσφύγων, αλλά έχουμε συμπεριλάβει και τον μικρό αριθμό όσων ήρθαν από την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο.

Κατά την αποδελτίωση του υλικού, όταν η εγγραφή η σχετική με την καταγωγή αφορούσε κάποια πόλη, η κατάταξη ήταν εύκολη, όταν όμως επρόκειτο για κάποιο χωριό, η κατάταξη γινόταν δύσκολη, αφού έπρεπε πρώτα να αναγνωριστεί το συγκεκριμένο χωριό. Παρ' ότι δηλώνεται η ευρύτερη περιοχή στην οποία ανήκε το χωριό, πολύ συχνά αυτό έχει αλλάξει όνομα. Για παράδειγμα τα Νέα Ψαρά Ευβοίας τα οποία πλέον λέγονται Ερέτρια, ή η Άβια Λακωνίας που όμως έχει αλλάξει και όνομα και νομό, γιατί μετακινήθηκαν τα όρια, και τώρα λέγεται Παλιόχωρα Μεσσηνίας. Προφανώς υπήρξαν εγγραφές που ο δυσανάγνωστος γραφικός χαρακτήρας σε συνδυασμό με την ιδιόρρυθμη ορθογραφία του ονόματος δεν μου επέτρεψε να αναγνωρίσω το αναφερόμενο χωριό. Σε αυτές τις περιπτώσεις αρκέστηκα να εμπιστευτώ την αναγραφή της ευρύτερης περιοχής μόνον. Εκατοντάδες λοιπόν ώρες για να ταξινομηθεί το αποδελτιωμένο υλικό από τις χιλιάδες εγγραφές, όπου συναντά κανείς και πάλι τις σλάβικες και αρβανίτικες ονομασίες των χωριών, που αν και εξελληνίστηκαν κυρίως αμέσως μετά το 1926³² ή και αργότερα τη δεκαετία του 1950, οι μετανάστες συνέχιζαν να τις χρησιμοποιούν στα επίσημα έγγραφα, όπως η Δεδέμπεη (σημερινό Τριπόταμο) Μεγαλόπολης, η Ματζάγρα (σημερινός Άγιος Κωνσταντίνος) Τρίπολης ή το Ρίσοβο (σημερινοί Κρουνοί) Ολυμπίας.

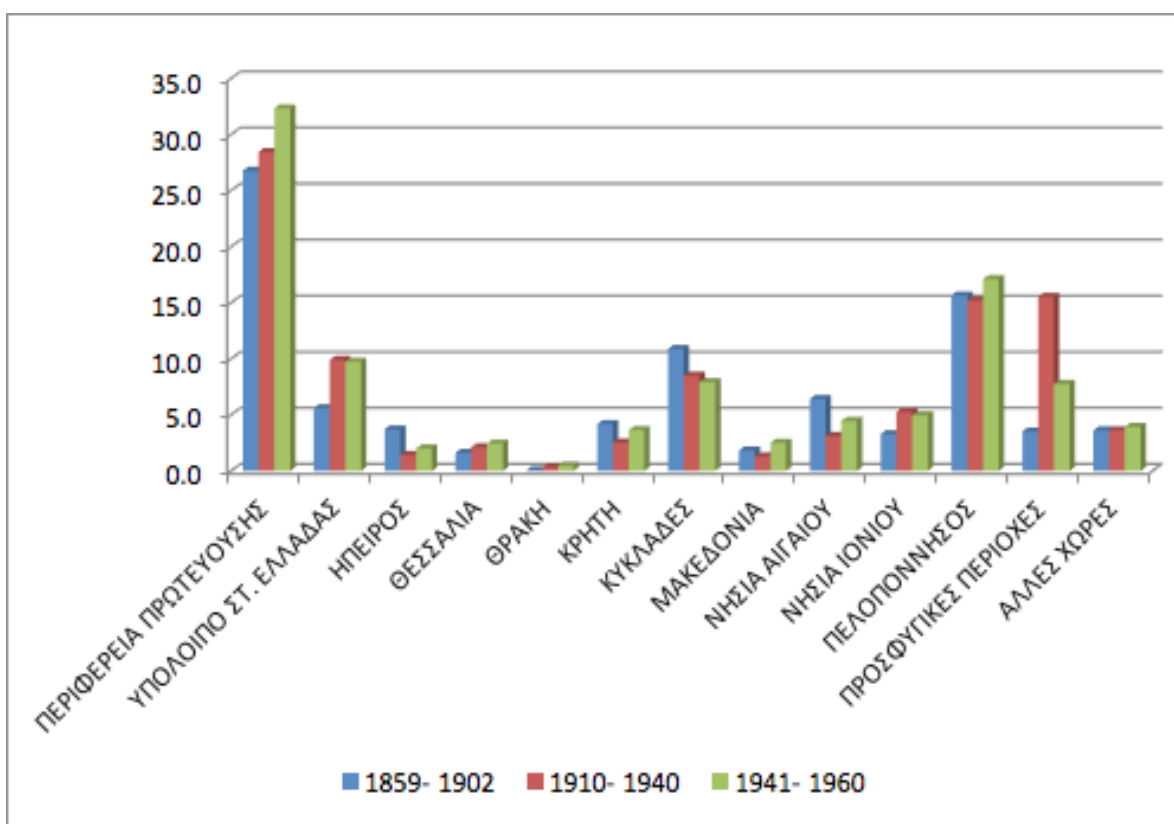
Η προέλευση των κατοίκων με βάση την περιφέρεια και τις διαφορετικές πηγές

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών του πληθυσμού του 1920 και 1928 σχετικά με τον τόπο γέννησης των κατοίκων του Δήμου Αθηναίων, η Πελοπόννησος, οι Κυκλάδες και η Στερεά Ελλάδα ήταν

32 Με βάση το διάταγμα της 17ης Σεπτεμβρίου του 1926, «ίνα μεταβληθώσι ξενόφωνα ή κακόχηα ονόματα συνοικισμών, πόλεων ή κωμών».

οι μεγάλες δεξαμενές που άρδευαν τον πληθυσμό της πρωτεύουσας όχι μόνο κατά τον 19ο αιώνα αλλά και μέχρι το 1960. Τα ποσοστά αφίξεων από αυτές τις περιοχές μειώθηκαν το 1928 και αυτό αποδίδεται στο κύμα των προσφύγων, που άλλαξε σημαντικά την κατανομή, αφού 1 στους 4 κατοίκους ήταν πρόσφυγας και μόνο 1 στους 3 είχε γεννηθεί στην Αθήνα³³ – ενώ μέχρι το 1900 οι γεννημένοι στην Αθήνα ήταν 1 στους 4. Είναι εντυπωσιακό ότι η έλξη της Αθήνας ήταν έντονη στον νησιωτικό πληθυσμό, καθώς, μετά τις Κυκλάδες που αιμοραγούσαν συνεχώς προς την πρωτεύουσα, ακολουθούσαν τα Ιόνια νησιά και τα νησιά του Αιγαίου. Τα ηπειρωτικά διαμερίσματα της χώρας συγκράτησαν τον πληθυσμό τους, είτε λόγω πλουσιότερης ενδοχώρας είτε επειδή τα μέσα μεταφοράς απέτρεπαν το ταξίδι μέχρι την Αθήνα. Είναι επίσης εντυπωσιακό ότι και την εικοσαετία 1940-1960, οι γηγενείς Αθηναίοι δεν ήταν περισσότεροι από 1 στους 3, αναδεικνύοντας το συνεχές μεταναστευτικό ρεύμα προς την πρωτεύουσα, που εντάθηκε αυτή την περίοδο, ανανεώνοντας και αυξάνοντας τον πληθυσμό της.

Διάγραμμα 9 Γεωγραφική προέλευση των κατοίκων της πρωτεύουσας, 1859-1960, σε % ανά γεωγραφικό διαμέρισμα

Πηγή: 1859-1902, ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, βλ. Myrto Dimitropoulou, *ό.π.*, σελ. 160. 1910-1960, αποδελτίωση ληξιαρχικών πράξεων γάμου Δήμου Αθηναίων και υπολογισμοί δικού μου.

33 Βλέπε Γιάννης Πολύζος, *ό.π.*, σελ. 25.

Πίνακας 34 Γεωγραφική προέλευση των κατοίκων της πρωτεύουσας 1859-1960, με βάση τα ληξιαρχικά έγγραφα (1859-1902: ληξιαρχικές πράξεις θανάτου και 1910-1960: ληξιαρχικές πράξεις γάμου) σε % ανά γεωγραφικό διαμέρισμα			
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1859-1902	1910-1940	1941-1960
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	26,8	28,2	32,3
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	5,6	10,1	9,6
ΗΠΕΙΡΟΣ	3,7	1,5	2,0
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1,6	2,1	2,4
ΘΡΑΚΗ	0,1	0,5	0,6
ΙΟΝΙΟ	3,3	5,1	5,0
ΚΡΗΤΗ	4,2	2,5	3,6
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	10,9	8,6	7,9
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,8	1,5	2,6
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	6,4	3,3	4,5
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	15,6	15,1	17,1
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	3,5	15,4	7,7
ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	3,6	3,3	3,8
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	12,9	2,9	0,7
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: 1859-1902: Myrto Dimitropoulou, σελ. 160. 1910-1960: αποδελτίωση ληξιαρχικών πράξεων γάμου Δήμου Αθηναίων και υπολογισμοί δικό μου.

Αναλυτικότερα, αν συγκρίνουμε τα ποσοστά πριν από τον Β Παγκόσμιο πόλεμο για κάθε φύλο χωριστά στις δύο διαφορετικές πηγές, ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1940 και απογραφή 1928, παρατηρούμε ότι η μεγάλη απόκλιση αφορά όσους και όσες είχαν γεννηθεί στην περιοχή πρωτεύουσας και στο ευρύτερο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας, που όμως συνολικά ήταν μάλλον περισσότεροι από 1 στους 3. Προφανώς και εδώ η σύγκριση των ποσοστών δεν είναι εύκολη, αφού στην απογραφή του

1928 ο προσφυγικός πληθυσμός, στην πλειοψηφία του γυναικείος, επηρέασε προς τα κάτω την κατανομή στα άλλα γεωγραφικά διαμερίσματα, αλλά η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και οι Κυκλάδες ήταν τα διαμερίσματα που έστελναν τους περισσότερους άνδρες και γυναίκες στην πρωτεύουσα. Τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου ακολουθούσαν, στέλνοντας τα πρώτα κυρίως γυναίκες, τα δεύτερα κυρίως άνδρες.

Αν οι σύλλογοι³⁴ μεταναστών το 1910 είναι αυτοί που φαίνονται στον πίνακα 37, τότε μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι οι προερχόμενοι από τους αναγραφόμενους τόπους αποτέλεσαν μέχρι τις αρχές του 1900 είτε τις πολυπληθέστερες ομάδες μεταναστών στην πρωτεύουσα, είτε τις πιο δραστήριες, είτε ακόμα και αυτές που είχαν τη μεγαλύτερη ανάγκη να αναφερθούν σε μια συλλογικότητα.

Οι Κυκλαδίτες από τα 14 νησιά – Αμοργό, Ανάφη, Σίφνο, Άνδρο, Σύρο, Σαντορίνη, Κέα, Κίμωλο, Κύθνο, Μύκονο, Νάξο, Πάρο, Σέριφο και Τήνο – φαίνεται να ήταν και οι πιο δραστήριοι, καθώς και όσοι ήρθαν από τη Λέσβο.

Οι Πελοποννήσιοι που είχαν δημιουργήσει συλλόγους προέρχονταν από ορεινές κυρίως περιοχές, αλλά κάλυπταν σχεδόν όλο το διαμέρισμα: Στυμφαλία νομού Κορινθίας, νομό Λακωνίας, Καλάβρυτα νομού Αχαΐας, επαρχία Γορτυνίας νομού Αρκαδίας, Άγιο Βασίλειο Κυνουρίας νομού Αρκαδίας, ορεινό χωριό Θεισόα (πρώην Λάβδα) της επαρχίας Ολυμπίας του νομού Ηλείας, αλλά και από τις πόλεις Πάτρα (νομού Αχαΐας), Κόρινθο (νομού Κορινθίας) και Άργος (νομού Αργολίδας). Είναι αξιοσημείωτο ωστόσο ότι δεν καταγράφονται σύλλογοι από τον νομό Μεσσηνίας που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι από τους νομούς με τους περισσότερους μετανάστες στην πρωτεύουσα. Οι Στερεοελλαδίτες που ήρθαν από τη Θήβα και από την ημιορεινή επαρχία Λοκρίδος του νομού Φθιώτιδας ήταν μάλλον οι πιο δραστήριοι Στερεοελλαδίτες. Και το ίδιο πιθανόν συνέβη με τους Κεφαλλονίτες από τα Ιόνια νησιά, αφού δεν εντοπίσαμε σύλλογο Κερκυραίων.

Η Θράκη, η Μακεδονία και η Ήπειρος εκπροσωπούσαν μόνο με έναν σύλλογο για κάθε διαμέρισμα, αφού αυτές οι περιοχές εμφάνισαν και τη μικρότερη μετανάστευση προς την πρωτεύουσα, τουλάχιστον στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

34 Βλέπε για το θέμα αυτό Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου & Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015. http://www.public-sociality.uoc.gr/ebook/Dimosia_Koinonikotita.pdf (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον εικοστό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2010.

Κάποια από τα γραφεία των συλλόγων το 1910 ήταν στο κέντρο της πόλης, αλλά προφανώς η έδρα επιλέχθηκε με στόχο την εύκολη πρόσβαση και όχι απαραίτητα τη γειτνίαση με το πλήθος των εγκατεστημένων μελών τη χρονική στιγμή της ίδρυσης.

Πίνακας 35 Τόπος γέννησης του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα, 1920-1928				
ΑΠΟΓΡΑΦΗ	1920		1928	
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΛΗΘΟΣ	%	ΠΛΗΘΟΣ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	122.852	38,7	152.317	33,2
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	49.962	15,8	59.104	12,9
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	19.121	6,0	24.410	5,3
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	7.304	2,3	6.170	1,3
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	28.400	9,0	32.343	7,0
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	5.638	1,8	10.599	2,3
ΙΟΝΙΟ	11.722	3,7	13.785	3,0
ΗΠΕΙΡΟΣ	5.450	1,7	8.998	2,0
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	5.988	1,9	3.965	0,9
ΘΡΑΚΗ	1.938	0,6	710	0,2
ΚΡΗΤΗ	8.485	2,7	9.014	2,0
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	0	0,0	121.068	26,4
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	35.454	11,2	16.728	3,6
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	14.895	4,7	0	0,0
ΣΥΝΟΛΟ	317.209	100,0	459.211	100,0

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1920 και 1928.

Πίνακας 36 Τόπος γέννησης του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα και κατά φύλο σε %, 1910-1940

ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	ΛΗΞΙΑΡΧΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ 1910-1940		ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΠΑΛΘΥΣΜΟΥ 1928	
	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ
ΑΘΗΝΑ	20,2	31,8	29,6	27,8
Υπόλοιπο ΑΤΤΙΚΗΣ	2,4	1,9	3,9	5,0
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	19,1	11,1	14,7	11,1
Υπόλοιπο ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑ	11,2	9,0	6,3	4,4
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2,7	1,6	1,6	1,1
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	8,1	9,0	6,0	8,1
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	2,9	3,6	2,0	2,7
ΙΟΝΙΟ	6,4	3,8	3,2	2,8
ΗΠΕΙΡΟΣ	2,0	1,0	2,6	1,3
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,6	1,3	1,0	0,7
ΘΡΑΚΗ	0,6	0,5	0,1	0,2
ΚΡΗΤΗ	3,2	1,9	2,2	1,7
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	14,2	16,7	23,0	29,7
ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	2,6	3,9	3,7	3,5
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	2,9	2,8	0,0	0,0
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων και απογραφή πληθυσμού 1928.

Πίνακας 37 Σύλλογοι, σύνδεσμοι και αδελφότητες μεταναστών, σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Ν. Ιγγλέση του 1910

	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΟΔΟΣ	ΑΡ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΙΔΡΥΣΗ
Σύλλογος	Αγ. Βασιλείου Κυνουρίας				
Σύνδ/μος	Αμοργινών	Μνησικλέους	8		1901
Σύνδ/μος	Αναφαιών				
Σύνδ/μος	Ανδρίων	Κοραή	5		1896
Σύλλογος	Αργείων «Ατρεύς»	Καλωνού	19		
Αδελφότης	Δωρική				1906
Σύνδ/μος	Ελευσινίων Γόρτυνος (πρώην δήμος Γόρτυνος, νυν Μεγαλόπολης, Νομός Αρκαδίας)				
Σύνδ/μος	Ερμουπολιτών και Συρίων	Σωτείρας	39	Πειραιάς	1900
Αδελφότης	Ηπειρωτική	Σοφοκλέους			
Σύνδ/μος	Θηβαϊκός				
Σύνδ/μος	Θηραίων	Κόδρου			
Σύλλογος	Θρακικός Πατριωτικός	Πλ. Κολωνακίου			
Σύλλογος	Καλαβρυτινών	Πανεπιστημίου	38		
Αδελφότης	Κεφαλληνιακή	Ευριπίδου	12		
Σύνδ/μος	Κέων	Πατησίων	17		
Σύνδ/μος	Κιμωλιών				
Σύνδ/μος	Κορινθιακός				
Αδελφότης	Κτικαδιανών Τηνίων	Σανταρόζα	8		
Αδελφότης	Κυθνίων				1901

Αδελφότητα	Λακωνική				
Σύνδ/μος	Λεσβίων				
Σύνδ/μος	Λοκρικός				
Σύλλογος	Μακεδονικός				
Αδελφότητα	Μυκωνίων				1895
Σύλλογος	Ναξιακός	Σοφοκλέους	2		
Σύνδ/μος	Πάρου Εκατομυλιανής				
Σύλλογος	Πατρέων				
Σύνδ/μος	Σεριφίων				1896
Αδελφότητα	Σιφνίων				
Σύνδ/μος	Στυμφαλιακός				
Αδελφότητα	Τηνίων	Σταδίου			
Σύλλογος	Τρικολώνων (Δήμος της επαρχίας Γορτυνίας)				1889
Σύνδ/μος	Των απανταχού Λαβδαιών (Νομού Ηλείας)				

Πηγή: Οδηγός Νικ. Ιγγλέση 1910.

Ο τόπος καταγωγής για γαμπρούς και νύφες

Το πρώτο μισό του 20ού αιώνα μόνον ένας στους τέσσερις Αθηναίους είχε γεννηθεί στην πρωτεύουσα. Οι Αθηναίοι γαμπροί, ενώ ήταν λιγότεροι από ένας στους τέσσερις προπολεμικά, τη δεκαετία του 1950 αυξήθηκαν σε έναν στους τρεις, καθώς πλέον οι μετανάστες των προηγούμενων δεκαετιών είχαν ενισχύσει τον πληθυσμό με απογόνους που γεννήθηκαν στην πρωτεύουσα. Όλες οι άλλες περιοχές της χώρας συνέχισαν να τροφοδοτούν την Αθήνα με σχεδόν ίδια ποσοστά στην προπολεμική και μεταπολεμική περίοδο. Πάντως, όταν αναφερόμαστε στους Αθηναίους γαμπρούς, εννέα φορές στις δέκα πρόκειται

για κατοίκους του Δήμου Αθηναίων σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, όπως εξάλλου και οι Αθηναίες νέφες, καθώς πολύ μικρό ποσοστό είχε καταγωγή από Πειραιά (2% στην αρχή της περιόδου και 3,4% στο τέλος) ή άλλο δήμο της Περιφέρειας Πρωτευούσης (λιγότερο από 1% σε όλη την περίοδο).

Πίνακας 38 Περιοχή καταγωγής των γαμπρών που παντρεύονται στην Αθήνα, 1910-1960					
ΠΕΡΙΟΧΕΣ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	24,2	21,7	25,1	24,3	31,3
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	13,5	9,0	8,6	9,6	10,7
ΗΠΕΙΡΟΣ	1,7	2,0	2,2	2,8	2,5
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2,7	2,6	2,9	2,7	2,5
ΘΡΑΚΗ	0,5	0,6	0,7	0,5	0,4
ΙΟΝΙΟ	7,3	5,8	7,1	5,8	5,2
ΚΡΗΤΗ	3,4	3,0	5,2	3,7	3,6
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	7,3	8,7	5,5	7,2	7,7
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,6	1,1	2,4	1,9	2,4
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	2,0	3,6	4,1	4,1	4,2
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	22,1	16,7	17,3	17,7	19,2
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	6,4	20,3	14,1	11,1	6,3
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	3,0	3,0	4,0	8,1	3,6
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	4,3	1,8	0,8	0,5	0,6
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1960.

Πίνακας 39 Περιοχή καταγωγής των γυναικών που παντρεύονται στην Αθήνα, 1910-1960					
ΠΕΡΙΟΧΕΣ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	41,4	28,3	35,8	36,4	36,5
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	8,9	8,5	7,1	10,0	9,9
ΗΠΕΙΡΟΣ	1,0	1,0	1,4	1,5	1,5
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1,8	1,4	1,6	2,3	2,4
ΘΡΑΚΗ	0,5	0,5	1,0	0,5	0,5
ΙΟΝΙΟ	4,3	4,1	4,2	4,0	4,5
ΚΡΗΤΗ	1,3	2,3	3,3	2,8	3,7
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	8,1	9,6	8,2	8,1	9,1
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,2	1,3	2,7	2,3	3,1
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	1,8	4,5	4,9	5,1	4,6
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	11,7	10,8	12,3	14,9	17,1
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	9,1	22,7	13,7	8,7	3,4
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	4,2	3,8	3,3	3,1	2,7
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	4,8	1,2	0,6	0,3	1,0
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1960.

Πίνακας 40 Γαμπροί και νύφες από τις Κυκλάδες, 1910-1924		
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΣΥΡΟΣ	74	76
ΝΑΞΟΣ	33	31
ΑΝΔΡΟΣ	53	66
ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ	25	21
ΤΗΝΟΣ	24	27
ΚΕΑ	24	26
ΠΑΡΟΣ	19	31
ΣΙΦΝΟΣ	11	12
ΑΜΟΡΓΟΣ	11	17
ΚΥΘΝΟΣ	10	10
ΑΝΑΦΗ	5	3
ΜΗΛΟΣ	5	10
ΙΟΣ	4	2
ΚΙΜΩΛΟΣ	4	3
ΜΥΚΟΝΟΣ	4	8
ΣΕΡΙΦΟΣ	4	5
ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ	3	3
ΣΙΚΙΝΟΣ	2	2
ΝΙΣΥΡΟΣ	1	
ΔΟΝΟΥΣΑ		1
ΣΥΝΟΛΟ	316	354

Πηγή: Δηξαρχικές πράξεις γάμου 1910-1924.

Πίνακας 41 Άνδρες και γυναίκες από τις Κυκλάδες, απόλυτοι αριθμοί, 1910-1960					
	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΑΝΔΡΕΣ	316	482	106	250	514
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	354	529	158	281	609

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις: το σύνολο των πράξεων για την περίοδο 1910-1924 και το δείγμα για την περίοδο 1925-1960.

Οι Αθηναίες νύφες ήταν περισσότερες συγκριτικά με τους άνδρες. Ήταν περισσότερες από έναν στις τρεις (41,4%) προπολεμικά και κατέληξαν σχεδόν στα ίδια επίπεδα μεταπολεμικά. Όλα τα διαμερίσματα της χώρας αύξησαν τα ποσοστά των μεταναστριών –εκτός από τη Θράκη και το Ιόνιο που τα διατήρησαν σταθερά– με προεξάρχουσα την Πελοπόννησο.

Τελικά, η δεκαετία του 1940 δεν φαίνεται να είχε επιπτώσεις σ' αυτό το επίπεδο: οι άνδρες συνέχισαν να καταφτάνουν από τις ίδιες περιοχές και η μόνη διαφοροποίηση των γυναικών αφορά την Πελοπόννησο που ενέτεινε την αποστολή γυναικών στην πρωτεύουσα.

Οι νομοί της χώρας που ώθησαν περισσότερους στη μετανάστευση (εκτός βεβαίως των προσφυγικών περιοχών) είναι οι νομοί Κυκλάδων, με επικεφαλής όλη την περίοδο από το 1910 έως το 1960 τη Νάξο, την Άνδρο και τη Σύρο, όλοι οι νομοί της Πελοποννήσου και οι νομοί Ευβοίας (κυρίως από Χαλκίδα και δευτερευόντως από Κύμη και Κάρυστο), Αιτωλοακαρνανίας (κυρίως από Μεσολόγγι, Ναύπακτο και Αγρίνιο) και Κεφαλονιάς.

Αναλυτικότερα, την περίοδο 1910-1924 οι Κυκλάδες έστειλαν περισσότερες γυναίκες (354 άτομα, δηλαδή 8,1%) από ό,τι άνδρες (313 άτομα, δηλαδή 7,3%) και μάλιστα αυτό ήταν πιο έντονο κυρίως για την Άνδρο και την Πάρο, αλλά και για την Αμοργό, τη Μήλο και τη Μύκονο.

Και στη συνέχεια, όμως, φαίνεται πως το χαρακτηριστικό αυτό δεν ανατράπηκε: τόσο πριν από τον Β Παγκόσμιο πόλεμο, όσο και κατά τη διάρκειά του αλλά και μετά, οι Κυκλαδίτισσες έρχονταν να κατοικήσουν στην Αθήνα περισσότερο από τους Κυκλαδίτες.

Εξετάζοντας τον τόπο καταγωγής την περίοδο 1910-1924, δεν προκαλεί τόσο το ενδιαφέρον ότι συναντάμε πολλά άτομα από την Καλαμάτα Μεσσηνίας όσο ότι υπάρχουν επτά άνδρες με καταγωγή από την Άβια ή Παλιόχωρα Μεσσηνίας που παντρεύτηκαν από το 1913 έως το 1924, δηλαδή ότι ένα μικρό χωριό έχασε τον νεαρό του πληθυσμό στις αρχές του 20ού αιώνα.

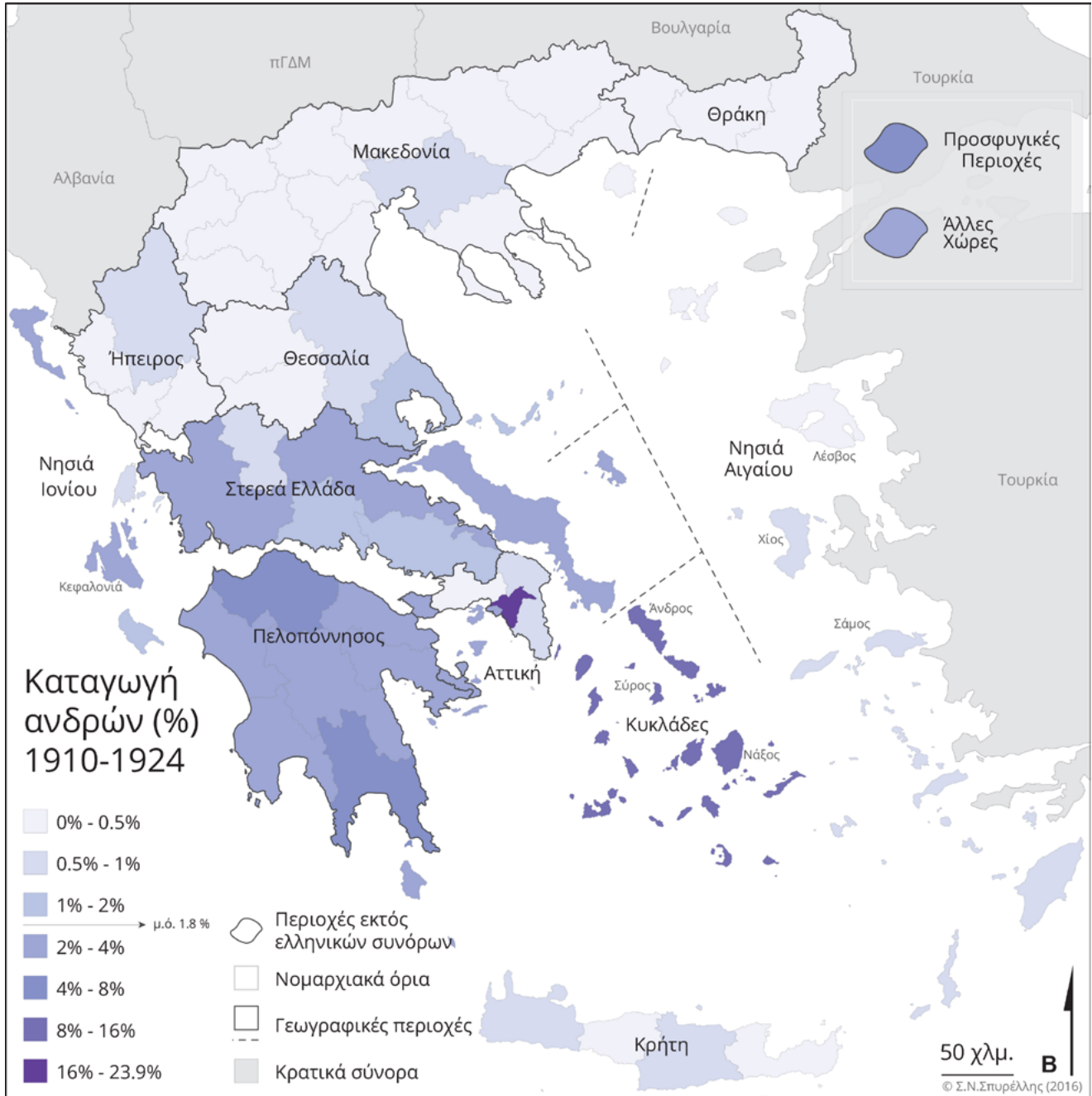
Με τον γενικό προσδιορισμό «άλλες χώρες» περιγράφονται περιοχές όπου η ελληνική διασπορά έχει μακρά παράδοση και όπου υπήρχαν σημαντικές ελληνικές παροικίες από τον 18ο αιώνα: Κύπρος, Ρουμανία (κυρίως Κωσταντζα, Βραΐλα και Βουκουρέστι), Ρωσία (κυρίως Οδησσός, Ταϊγάνι κ.λπ.), Αυστρία (κυρίως Βιέννη), Αίγυπτος (κυρίως Αλεξάνδρεια, Κάιρο και Πορτ-Σάιντ), Βουλγαρία (Πύργος και Αγκιάλος), Αλβανία (το νότιο τμήμα της, δηλαδή Βόρειος Ήπειρος, όπως αναγράφεται στην πηγή της εποχής). Την περίοδο 1910-1924, 131 άνδρες, δηλαδή 3% του συνόλου, και 182 γυναίκες, δηλαδή 4,2%, γεννήθηκαν στις χώρες αυτές. Βεβαίως εδώ εντάσσονται και άτομα που γεννήθηκαν στη Δυτική Ευρώπη, όπως στην Ιταλία, την Αγγλία, την Αυστρία, την Ελβετία, τη Γερμανία και τη Γαλλία. Οι άνδρες ήταν συνήθως έμποροι, αξιωματικοί, μηχανικοί ή ανώτερα στελέχη τραπεζών ή εταιριών. Οι γυναίκες που είχαν γεννηθεί σε άλλη χώρα δεν είχαν επάγγελμα, με μοναδική εξαίρεση τη διδάκτορα φιλολογίας που γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια των Ηνωμένων Πολιτειών και παντρεύτηκε το 1916 στον Άγιο Δημήτριο στην Ακρόπολη τον δικηγόρο Ευάγγελο Π. από τη Χαλκίδα, αλλά ο γάμος κατέληξε σε διαζύγιο το 1934. Αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι οι νύφες γεννημένες στη Γαλλία είναι πολλαπλάσιες από τους αντίστοιχους γαμπρούς (29 έναντι 8) όπως και αυτές της Γερμανίας (19 έναντι 3 ανδρών)· με ελάχιστες εξαιρέσεις, όλες παντρεύτηκαν Έλληνες στρατιωτικούς ή εμπόρους ή μηχανικούς, γιατρούς και δικηγόρους. Τέτοια ήταν η περίπτωση της 25άχρονης Άννας Ιω. Μισελώ από το Le Creusot της Γαλλίας που παντρεύτηκε το 1915 τον 43άχρονο αντισυνταγματάρχη πυροβολικού Γεώργιου Ι. Ζωγράφου· αντίστροφα, ο 40άχρονος Γάλλος μηχανικός και επιθεωρητής των Σιδηροδρόμων Λαρίσης, παντρεύτηκε το 1912 σε δεύτερο γάμο μια κατά είκοσι χρόνια νεότερή του Συριανή. Σε μεμονωμένες, προφανώς, περιπτώσεις εμφανίζεται κάποια πολύ μακρινή χώρα καταγωγής, όπως η Αργεντινή, η Ινδία και η Αιθιοπία, και αφορά μέλη ξένων αντιπροσωπειών ή προξενικών αρχών στην ελληνική πρωτεύουσα.

Η αμέσως επόμενη χρονική περίοδος χαρακτηρίστηκε από το μεγάλο κύμα των προσφύγων, όπου ένας στους πέντε άνδρες και σχεδόν μία στις τέσσερις γυναίκες που παντρεύτηκαν είχαν γεννηθεί σε προσφυγική περιοχή. Το υψηλό ποσοστό των προσφύγων μείωσε τα ποσοστά προσέλευσης από άλλες περιοχές εκτός από τις Κυκλάδες και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, κυρίως τη Λέσβο, τη Σάμο και τη Χίο, που

θα συνεχίσουν να εγκαταλείπονται όλη την περίοδο, μέχρι το 1960. Η γερμανική κατοχή δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στη επιλογή των συζύγων με γεωγραφικά κριτήρια ούτε μείωσε τον αριθμό των γάμων, παρά μόνο τη χρονιά της πείνας, το 1942· αλλά από το 1943 η μεγάλη αύξηση υπερκάλυψε τη διαφορά. Αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία των Ιταλών (28 στους 77) ανάμεσα στους ξένους γαμπρούς στη διάρκεια της Κατοχής στην Αθήνα, με νέφες που προέρχονταν από όλη τη χώρα: το 1/3 από αυτούς δήλωσαν μηχανικοί και οι υπόλοιποι έμποροι, υπάλληλοι κ.λπ. Το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 διαφοροποιήθηκε σχετικά με τους γαμπρούς που είχαν γεννηθεί σε «άλλες χώρες». Ο διπλασιασμός του ποσοστού αυτών των ανδρών αφορούσε πρωτίστως Άγγλους υπηκόους (124 σε σύνολο 281 ανδρών που γεννήθηκαν σε άλλη χώρα) και σε μικρότερο βαθμό Αιγυπτιώτες (52), Αμερικανούς (24) και Ρώσους (19). Οι Άγγλοι που βρέθηκαν στην πρωτεύουσα μετά την Κατοχή ήταν κυρίως μηχανικοί, υπάλληλοι (στον σιδηρόδρομο, λογιστές κ.ά.), στρατιωτικοί, τεχνίτες, οδηγοί κ.λπ., δηλαδή αυτοί που στελέχωσαν τις υπηρεσίες για την ανασυγκρότηση της χώρας. Οι μισοί παντρεύτηκαν Αθηναίες, ένα άλλο μεγάλο μέρος προσφυγοπούλες από τη Μικρά Ασία, ενώ μόνο ένα μικρό μέρος γυναίκες από άλλες χώρες.

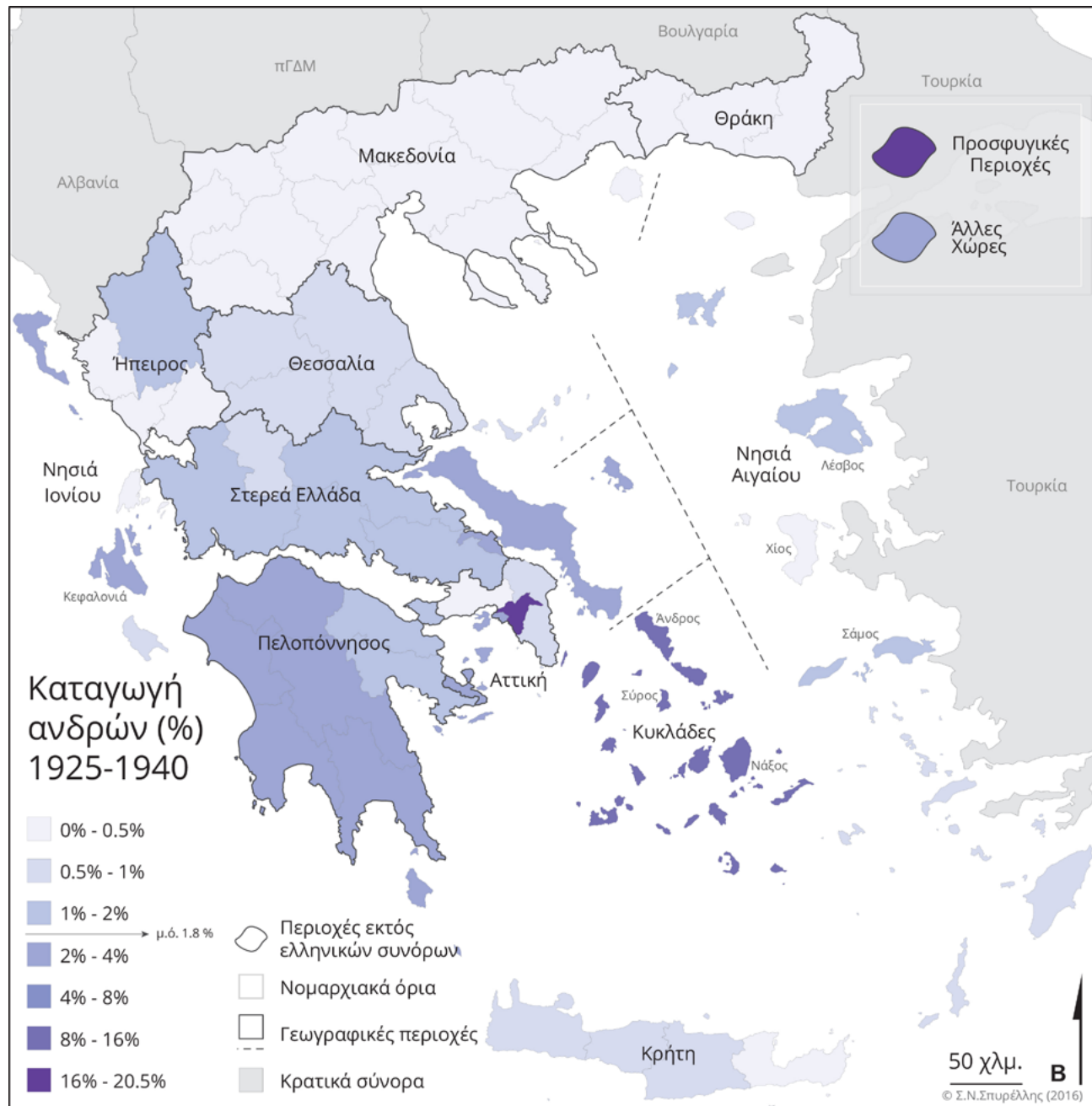
Οι γυναίκες που γεννήθηκαν σε άλλες χώρες την περίοδο 1925-1960 αντιπροσώπευαν ένα συνεχώς μειούμενο ποσοστό, με πιο σημαντικές χώρες προέλευσης την Αίγυπτο, τη Ρωσία και τις ΗΠΑ. Οι Αιγυπτιώτισσες δεν παρουσίασαν κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή στο ποσοστό συμμετοχής τους, οι γεννημένες όμως στη Ρωσία μειώθηκαν προς όφελος όσων γεννήθηκαν στην Αμερική τη δεκαετία του 1950.

Χάρτης 11 Νομός καταγωγής των αντρών, Γάμοι 1910 - 1924

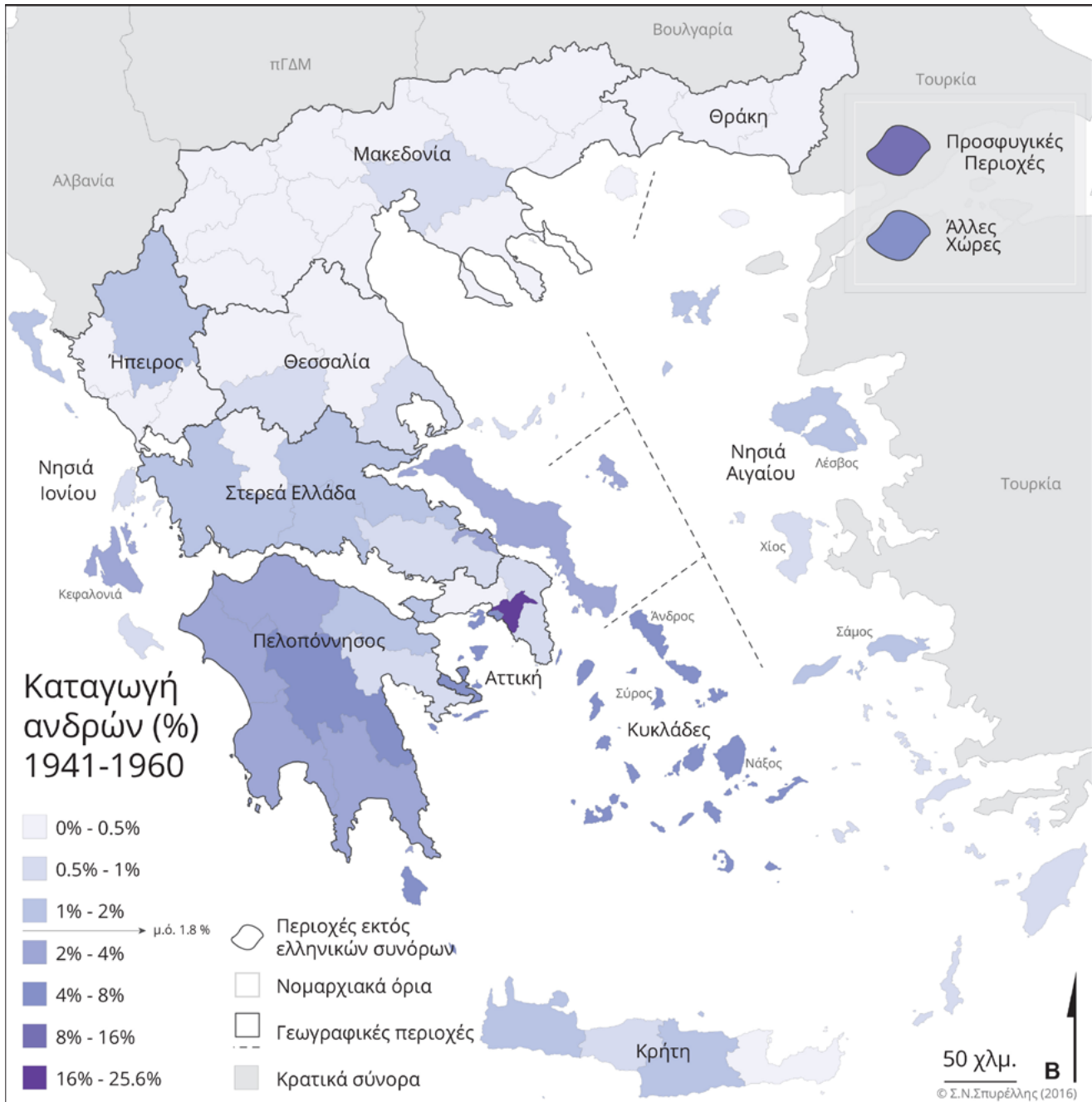
Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 12 Νομός καταγωγής των αντρών, Γάμοι 1925 - 1940

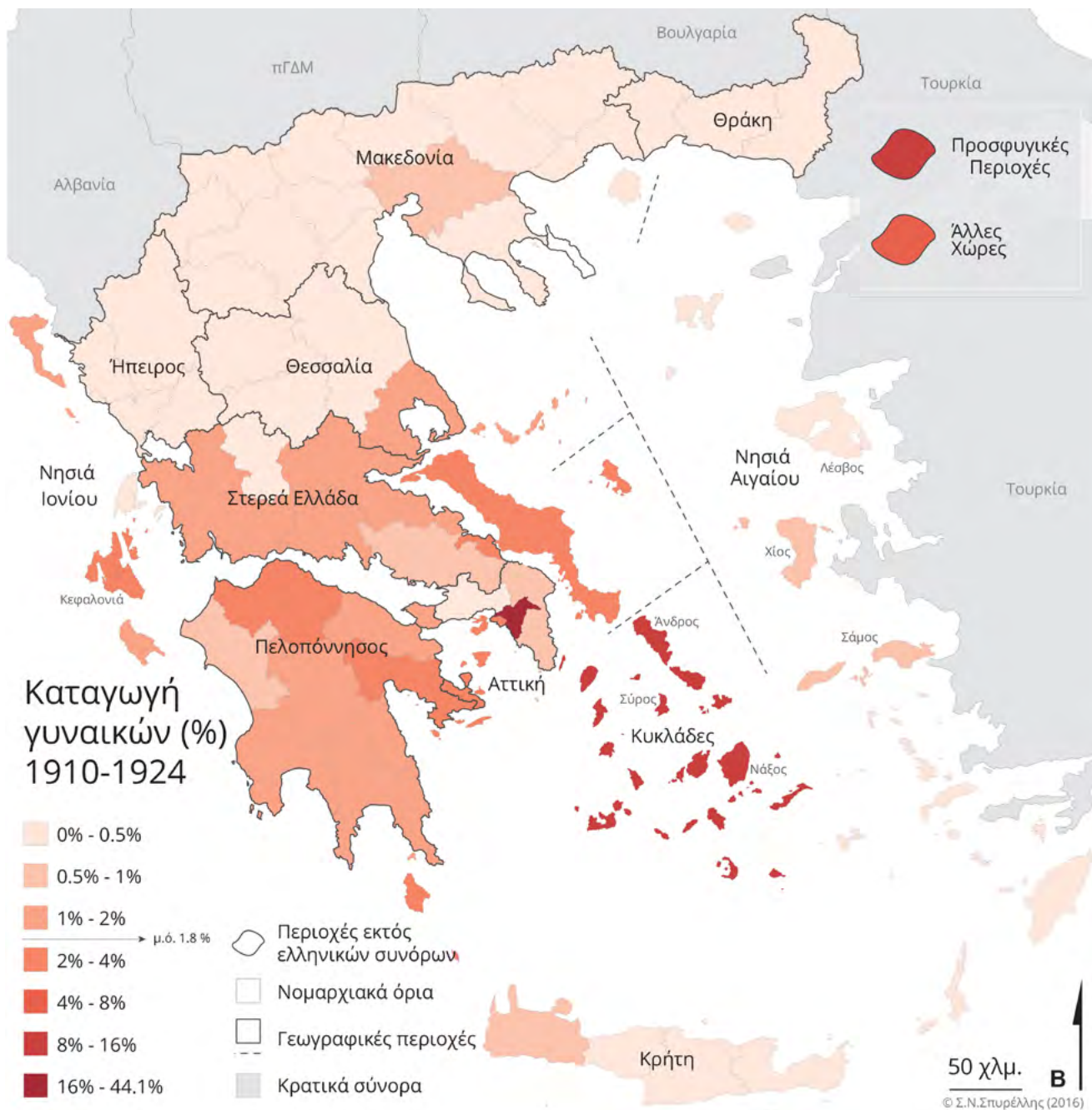
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 13 Νομός καταγωγής των αντρών, Γάμοι 1941 - 1960

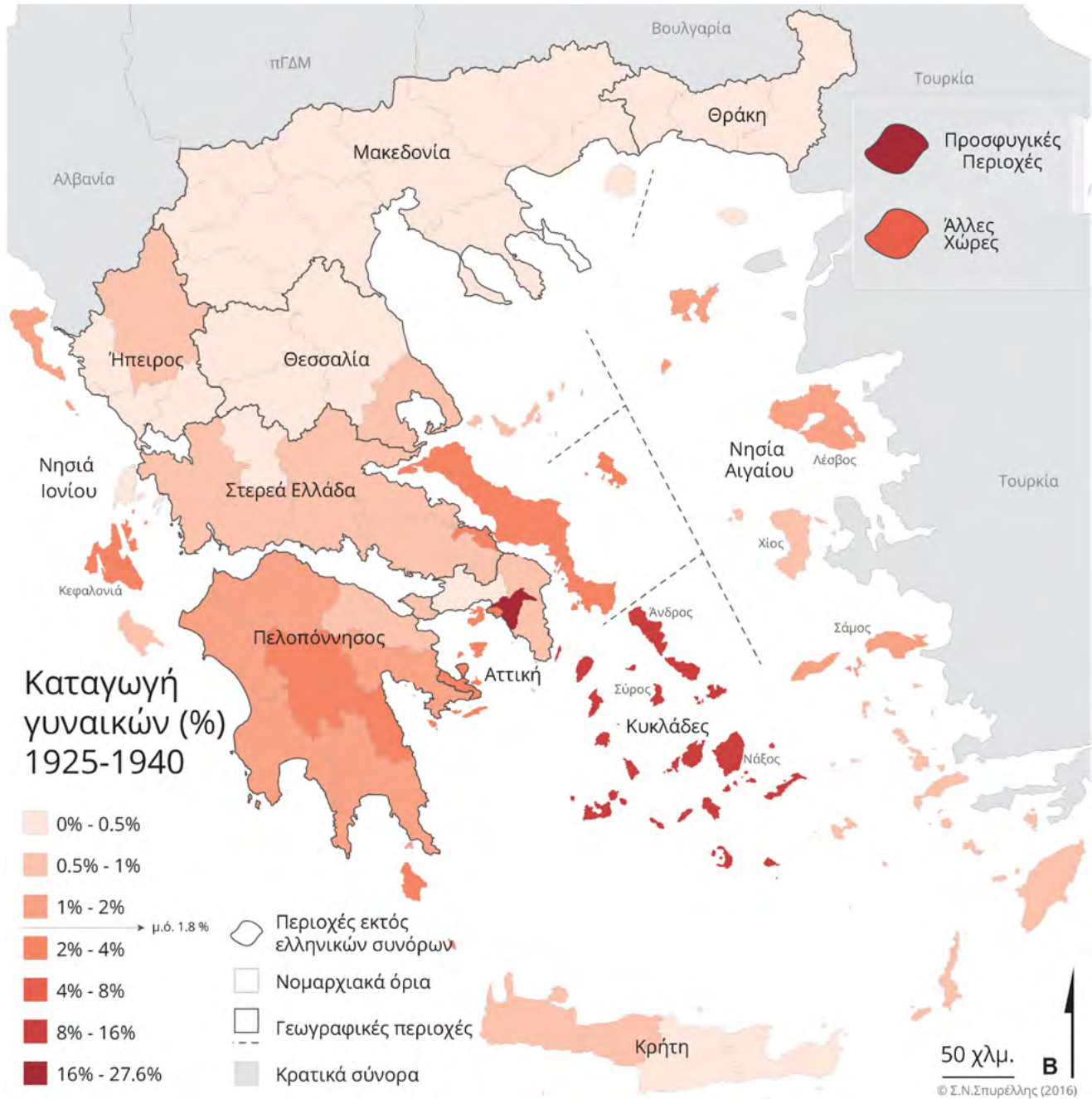
Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 14 Νομός καταγωγής των γυναικών, Γάμοι 1910 - 1924

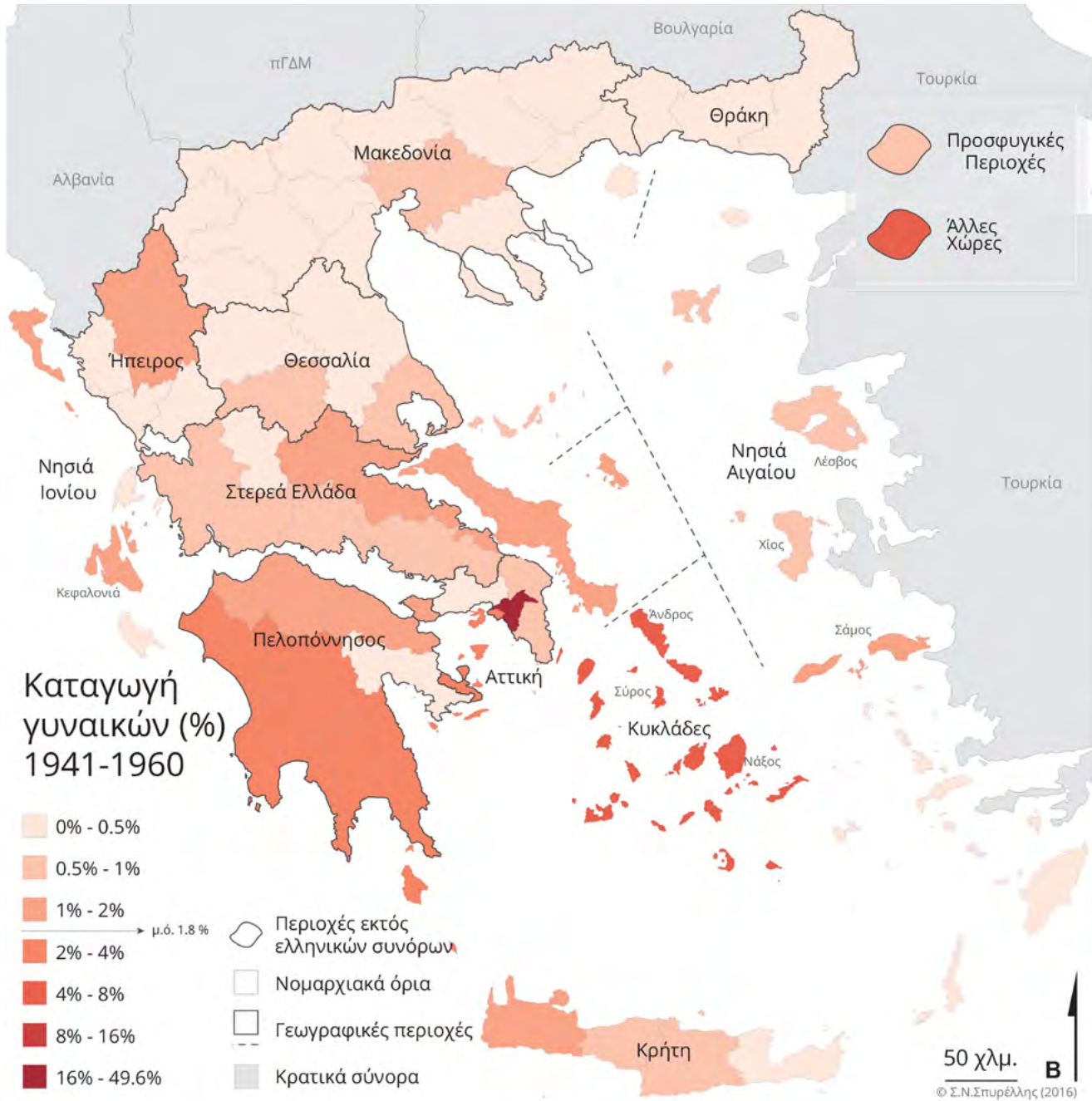
Πηγή: Διξαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 15 Νομός καταγωγής των γυναικών, Γάμοι 1925 - 1940

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 16 Νομός καταγωγής των γυναικών, Γάμοι 1941 - 1960

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Και η προηγούμενη γενιά

Η αναγραφή του τόπου κατοικίας των γονιών των νεονύμφων προβλεπόταν μόνο στο έγγραφο που χρησιμοποιήθηκε από το 1925 και μετά. Βεβαίως, το πεδίο αυτό δεν συμπληρωνόταν συστηματικά, κυρίως γιατί ένας ή και οι δυο γονείς είχαν πεθάνει, αλλά ίσως και από αμέλεια του υπαλλήλου, σε κάποιο μικρό βαθμό. Έτσι, διαθέτουμε τον τόπο κατοικίας του πατέρα του γαμπρού σε μικρότερο ποσοστό σε σχέση με του πατέρα της νύφης: η προχωρημένη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο, ιδίως του άνδρα, σε συνδυασμό με το μικρό προσδόκιμο ζωής και με τη διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους δυο συζύγους, ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες να ήταν εν ζωή ο πατέρας του συζύγου.

Πίνακας 42 Ποσοστό έλλειψης στοιχείων για τον πατέρα των νεόνυμφων, 1925-1960			
ΕΛΛΕΙΨΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	%		
	1925-1940	1941-1950	1951-1960
ΠΑΤΕΡΑΣ ΓΑΜΠΡΟΥ	55	60	50
ΠΑΤΕΡΑΣ ΝΥΦΗΣ	50	53,5	38,8

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων, 1925-1960.

Το ποσοστό των πατεράδων των γαμπρών που κατοικούσαν στην Αθήνα ήταν σχεδόν διπλάσιο από το ποσοστό των γαμπρών που γεννήθηκαν στην Αθήνα. Μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι πολλοί νέοι είτε είχαν έρθει με τους γονείς τους είτε οι γονείς τους τους ακολούθησαν κατόπιν, και τελικά εγκαταστάθηκαν οικογενειακά στην πρωτεύουσα. Όλοι οι άλλοι τόποι κατοικίας των γονιών μαρτυρούν τις περιοχές που έστελναν μετανάστες στην Αθήνα. Η ιεραρχία των γεωγραφικών διαμερισμάτων που έστελναν τους νέους και τις νέες στην πρωτεύουσα δεν άλλαξε: καταρχάς η Πελοπόννησος και έπονται οι Κυκλάδες και η Στερεά Ελλάδα. Οι προσφυγικές περιοχές δεν ήταν πλέον τόπος κατοικίας των γονέων μετά το 1940, αφού η ανταλλαγή πληθυσμών διέρρηξε οριστικά την επαφή με τις περιοχές αυτές. Το ποσοστό των γονιών που κατοικούσαν σε άλλη χώρα τη δεκαετία του 1940 είναι διογκωμένο, καθώς αφορά κυρίως Άγγλους, Αμερικανούς και Αιγυπτιώτες προγόνους, των οποίων τα παιδιά παντρεύτηκαν στην Αθήνα.

Αντίστοιχη ήταν η κατάσταση για τον πατέρα της νύφης, με τη διαφορά ότι εδώ τα ποσοστά (που είναι σχεδόν διπλάσια και πάλι) για τους γονείς που κατοικούσαν στην Αθήνα είναι ακόμα μεγαλύτερα, αφού και οι Αθηναίες νύφες ήταν περισσότερες. Και εδώ επιβεβαιώνεται ότι η Πελοπόννησος έστειλε περισσότερες νύφες στην πρωτεύουσα μετά το 1940.

Τα διαφορετικά ποσοστά ανάμεσα στους γονείς των ανδρών και των κοριτσιών που ζούσαν στην Περιφέρεια Πρωτευούσης και άρα μετοίκησαν οικογενειακάς υποδεικνύουν και τη διαφορετική μεταναστευτική πρακτική ανάμεσα στα δύο φύλα. Είναι μάλλον προφανές από τα στοιχεία του πίνακα ότι τουλάχιστον δύο στους τρεις άνδρες ήρθαν μόνοι τους, αφού οι γονείς συνέχισαν να μένουν στην περιφέρεια καταγωγής τους· αντίθετα οι γυναίκες μετοίκησαν στην πλειοψηφία τους μαζί με τους γονείς τους. Ωστόσο η μετανάστευση δεν ήταν ατομική επιλογή αλλά μάλλον οικογενειακή και, επομένως, ήταν απόφαση και των γονιών (σίγουρα, δεν ήταν απόφαση, για παράδειγμα, του ανήλικου να έρθει στην Αθήνα για παραγιός ή υπηρέτρια στις αρχές του αιώνα). Τα ερωτήματα παραμένουν πολλά: για ποιους λόγους ερχόταν κάποιος στην Αθήνα και σε ποια ηλικία; Μια οικογένεια με κόρες μετανάστευε πιο εύκολα από ό,τι μια οικογένεια με γιους; Και αν είχαν και γιο και κόρη; Μήπως η υπηρέτρια τράβαγε τους γονείς στην Αθήνα; Όπως και να 'χει, το σίγουρο είναι πως καινούριοι μετανάστες προστέθηκαν ως Αθηναίοι στους παλιούς.

Από όσα προηγήθηκαν, μπορούμε να υποθέσουμε πως, αν οι μισοί γονείς δεν ήταν εν ζωή τη στιγμή του γάμου των παιδιών τους και από τους υπόλοιπους πάλι οι μισοί μόνο ζούσαν στην Αθήνα, τότε το αθηναϊκό νοικοκυριό ήταν συνήθως μικρό σε μέγεθος, χωρίς τη συγκατοίκηση των τριών γενιών. Τέλος, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον αν μπορούσαμε να μελετήσουμε τον ρόλο των γονιών στη διαδικασία γνωριμίας και απόφασης να παντρευτούν δυο νέοι, αλλά κάτι τέτοιο ξεπερνάει τις δυνατότητες αυτής της μελέτης.

Πίνακας 43 Τόπος κατοικίας του πατέρα του γαμπρού (%)			
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1925-40	1941-50	1951-60
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	48,1	46,8	54,2
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	12,6	14,0	13,6
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	6,9	6,6	8,3
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1,8	1,9	1,5
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	8,1	4,3	6,0
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	3,0	3,0	3,0
ΙΟΝΙΟ	4,1	3,4	3,3
ΗΠΕΙΡΟΣ	1,8	2,2	1,4
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,3	2,0	1,5
ΘΡΑΚΗ	0,2	0,7	0,1
ΚΡΗΤΗ	2,9	4,7	3,5
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	6,2	0,9	0,3
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	3,0	9,6	3,3
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου (χωρίς τις εγγραφές όπου δεν υπάρχει ο τόπος κατοικίας).

Πίνακας 44 Τόπος κατοικίας του πατέρα της νύφης (%)			
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1925-40	1941-50	1951-60
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	61,0	63,6	56,8
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	6,1	9,2	12,3
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	5,9	7,2	8,3
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1,1	1,3	1,3
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	8,0	6,4	7,4
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	3,8	3,1	3,2
ΙΟΝΙΟ	2,1	2,4	2,8
ΗΠΕΙΡΟΣ	0,4	0,8	0,7
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,5	1,2	1,7
ΘΡΑΚΗ	0,1	0,2	0,2
ΚΡΗΤΗ	1,7	1,9	2,8
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	5,6	0,2	0,1
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	2,8	2,5	2,4
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου (χωρίς τις εγγραφές όπου δεν υπάρχει ο τόπος κατοικίας).

Πίνακας 45 Παρουσία του γονέα και περιφέρεια κατοικίας αυτού τη στιγμή του γάμου του γιού, 1925-1960, %				
	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΠΑΤΕΡΑΣ «ΑΠΟΒΙΩΣΑΣ»	ΠΑΤΕΡΑΣ ΖΕΙ ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΑΤΕΡΑΣ ΖΕΙ ΣΤΗΝ Π.Π.
1	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	25,2	37,4	54,8
2	ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	9,9	9,2	5,1
3	ΗΠΕΙΡΟΣ	2,4	2,2	1,5
4	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2,8	2,0	1,4
5	ΘΡΑΚΗ	0,4	0,2	0,2
6	ΙΟΝΙΟ	6,1	4,7	3,2
7	ΚΡΗΤΗ	3,1	4,5	1,3
8	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	6,6	8,3	5,7
9	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,9	1,4	1,4
10	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	3,5	3,8	2,6
11	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	18,8	17,9	8,7
12	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	15,0	3,2	10,9
13	ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	3,8	4,9	2,6
14	ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	0,6	0,3	0,4
	ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

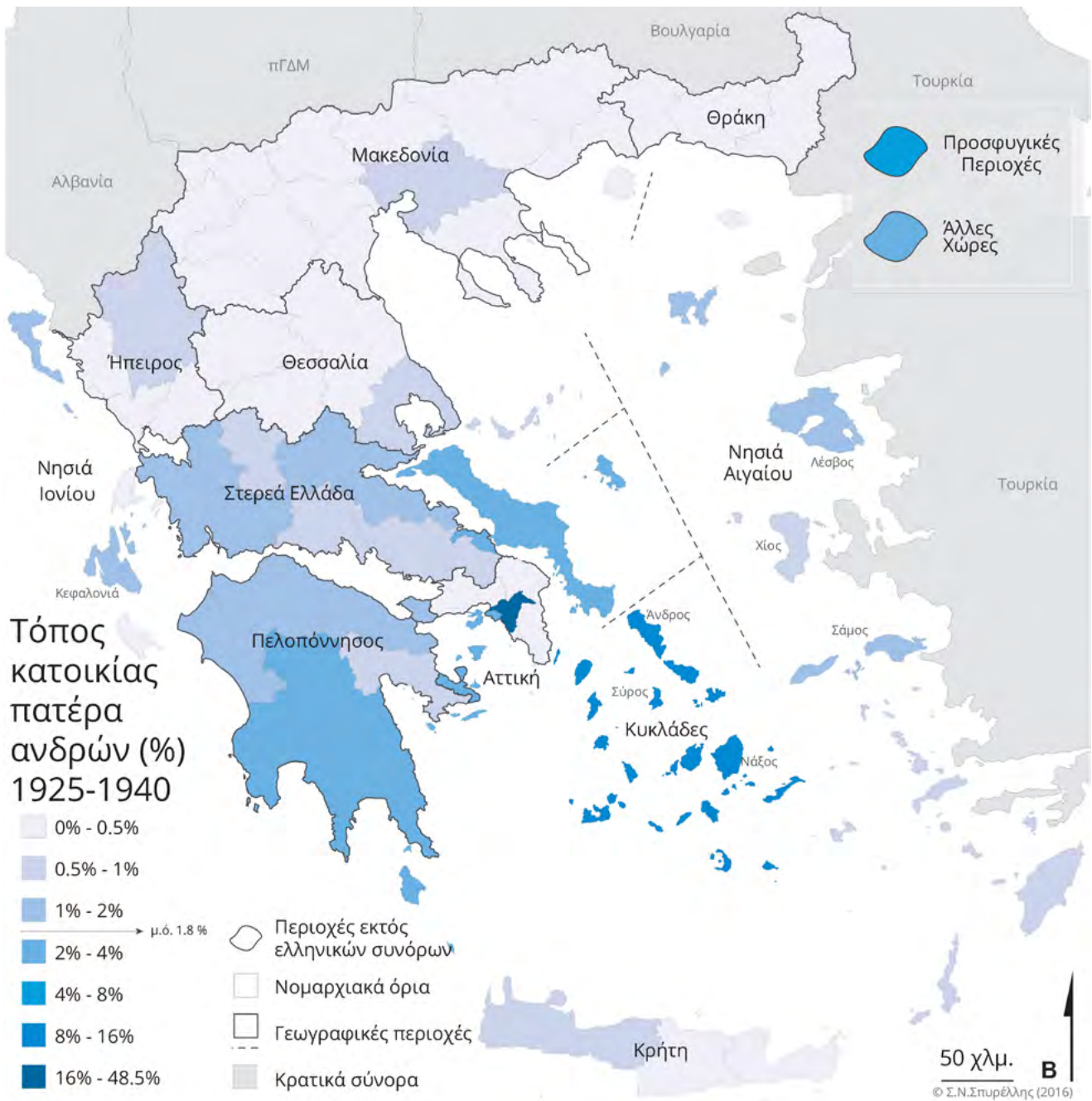
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1925-1960.

Πίνακας 46 Παρουσία του γονέα και περιφέρεια κατοικίας του τη στιγμή του γάμου της κόρης, 1925-1960 (%)

	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΠΑΤΕΡΑΣ «ΑΠΟΒΙΩΣΑΣ»	ΠΑΤΕΡΑΣ ΖΕΙ ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΑΤΕΡΑΣ ΖΕΙ ΣΤΗΝ Π.Π.
1	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	31,4	49,9	60,6
2	ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	8,9	9,0	4,5
3	ΗΠΕΙΡΟΣ	1,6	0,7	1,1
4	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2,5	1,5	1,0
5	ΘΡΑΚΗ	0,6	0,2	0,3
6	ΙΟΝΙΟ	5,1	3,3	2,6
7	ΚΡΗΤΗ	3,1	2,7	1,4
8	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	7,6	9,6	4,6
9	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2,6	1,4	1,8
10	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	4,9	3,9	2,6
11	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	15,5	12,8	7,3
12	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	15,7	2,5	9,1
13	ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	0,0	2,3	2,6
14	ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	0,7	0,3	0,6
	ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100

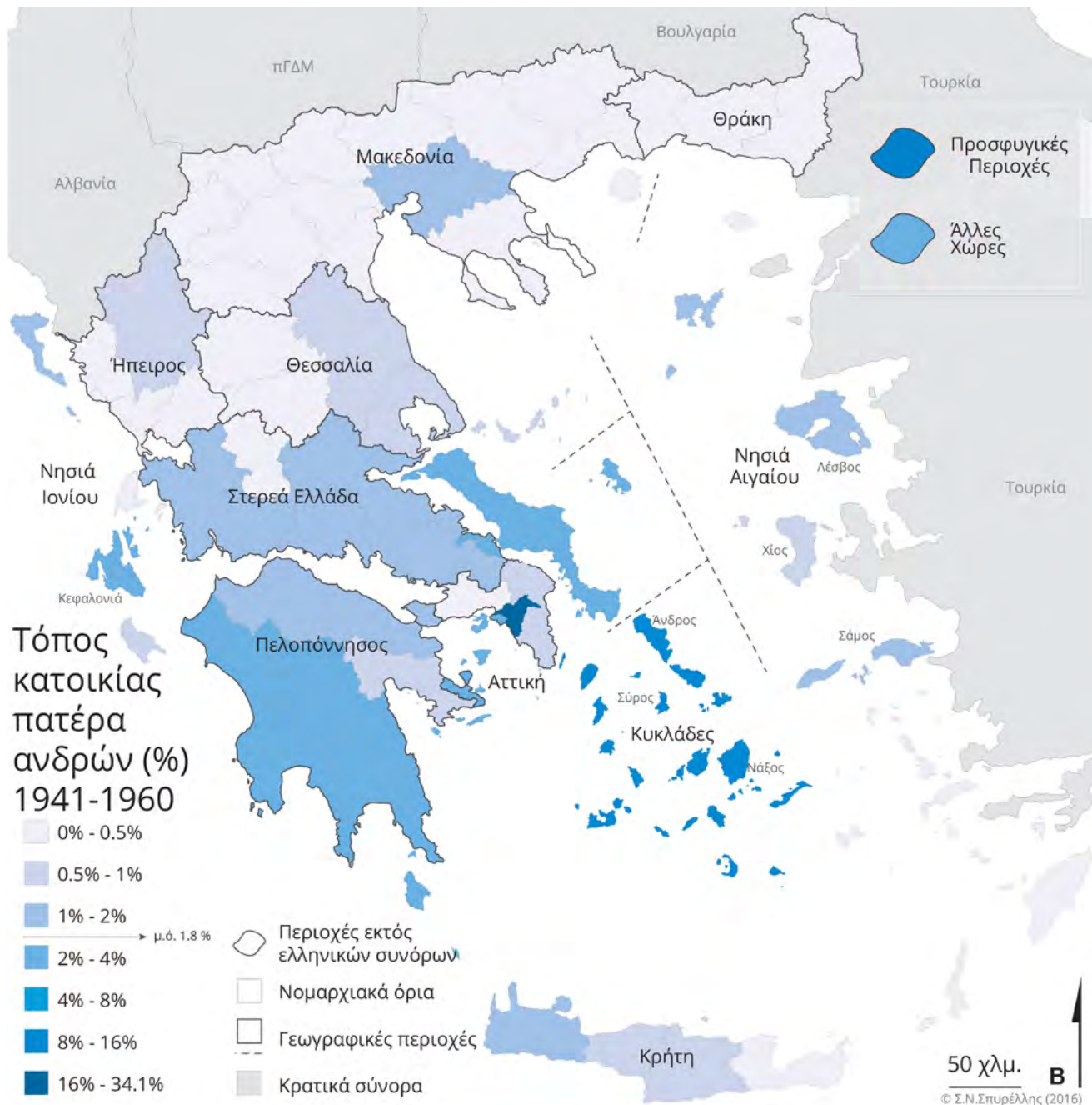
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1925-1960.

Χάρτης 17 Τόπος κατοικίας του πατέρα του άντρα, Γάμοι 1925- 1940

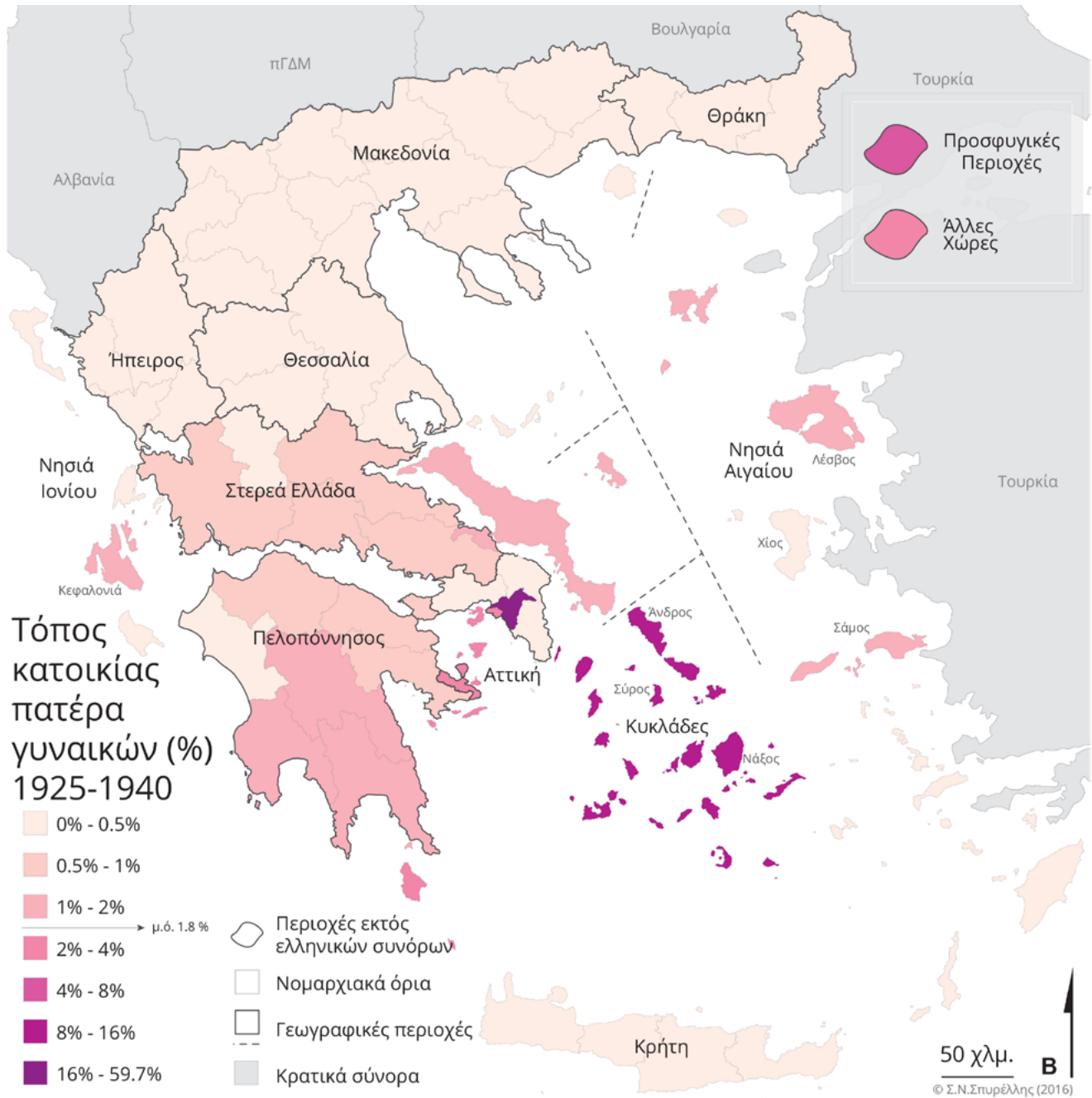
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 18 Τόπος κατοικίας του πατέρα του άντρα, Γάμοι 1941- 1960

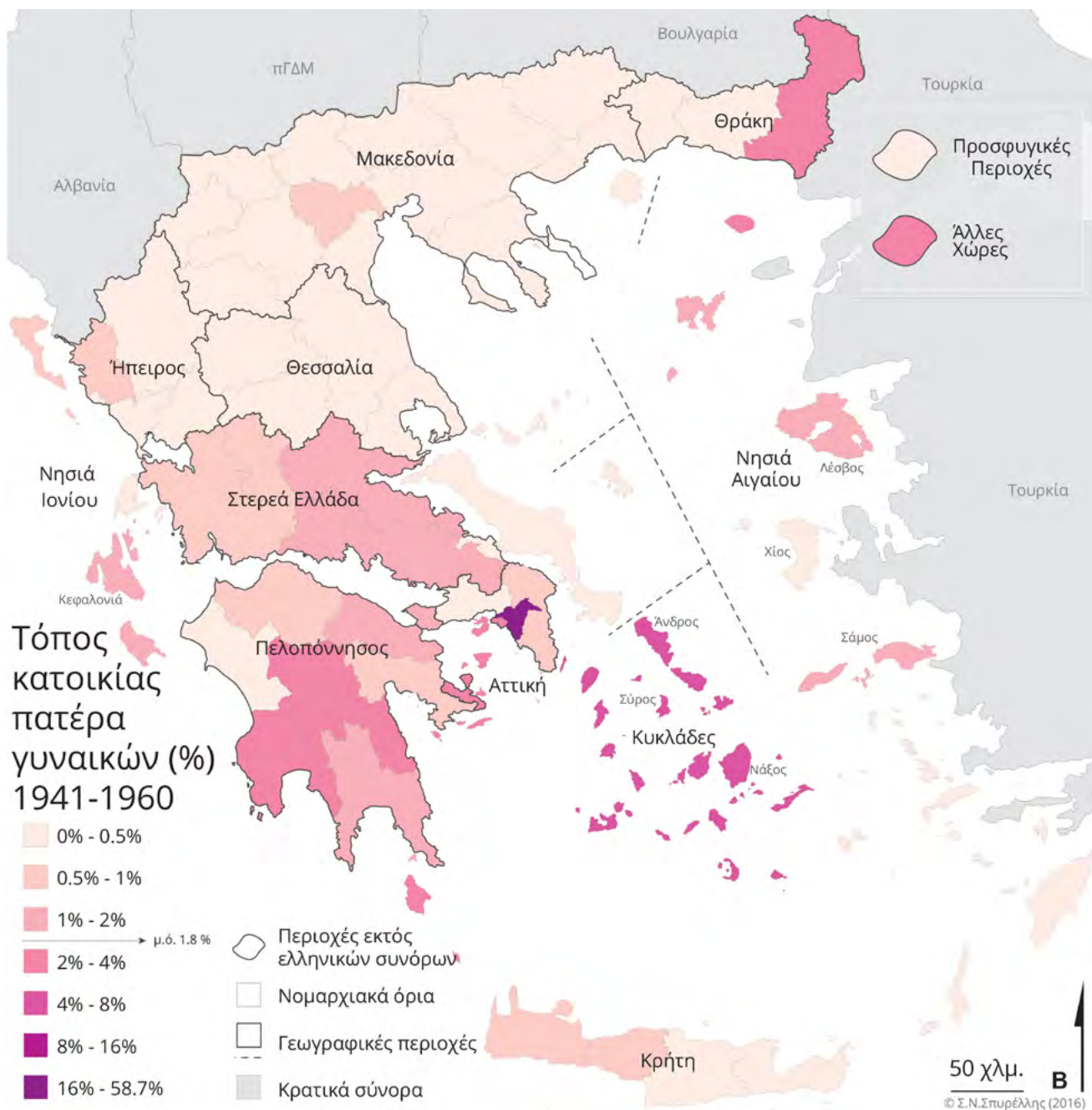
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 19 Τόπος κατοικίας του πατέρα της νύφης, 1925- 1940

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 20 Τόπος κατοικίας του πατέρα της νέφης, 1941- 1960

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

2.3 Σύνοψη

Οι κάτοικοι της πρωτεύουσας, την περίοδο 1900-1960, διαφοροποιήθηκαν αισθητά από τον εθνικό μέσο όρο σε αρκετούς τομείς που αφορούν τη δημογραφία αλλά και το πολιτιστικό επίπεδο. Σχετικά με τον αριθμό των κατοίκων της Αθήνας, αυτός αυξανόταν διαρκώς και κατακτούσε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό τόσο στον αστικό πληθυσμό όλης της χώρας όσο και στον συνολικό πληθυσμό της. Επιπλέον από πόλη υπεροχής των ανδρών μετατράπηκε σε πόλη υπεροχής των γυναικών, λόγω των αλλαγών στα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος. Η άλλη σοβαρή επίπτωση αυτών των αλλαγών ήταν η μείωση του ποσοστού των παιδιών και των νέων κάτω των δέκα πέντε ετών στον αθηναϊκό πληθυσμό, σχεδόν αποκλειστικά λόγω της αύξησης των μεταναστών. Οι περιοχές που τροφοδοτούσαν την πρωτεύουσα με μετανάστες διατηρήθηκαν σχεδόν οι ίδιες πάνω από έναν αιώνα, από το δεύτερο μισό του 19ου έως το 1960, με μικρές μεταβολές ανάμεσα στους διάφορους νομούς της Πελοποννήσου, που εναλλάσσονταν διεκδικώντας την πρωτιά στην περιφέρειά τους, και τα νησιά των Κυκλάδων που πάλευαν ποιο θα ερημωθεί πιο γρήγορα.

Στην πρωτεύουσα υπήρχαν βεβαίως και ξένοι πολίτες, αλλά τόσο λίγοι, που σίγουρα μέχρι το 1960 ήταν γνωστοί με το όνομά τους στη γειτονιά που έμεναν. Αν και τα δημοσιευμένα στοιχεία των απογραφών δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε την εξέλιξή τους από τη δεκαετία του 1930 έως τη δεκαετία του 1960, είναι μάλλον σίγουρο ότι το ποσοστό των ξένων μετά τον Β Παγκόσμιο πόλεμο αυξήθηκε, χωρίς όμως ακόμα να χρωματίσει την Αθήνα με πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η μεγάλη διαφορά, ωστόσο, σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα, που επικύρωνε την υπεροχή της πρωτεύουσας ως χώρου πολιτισμού και ελευθερίας ήταν η Αθηναία που ήξερε να γράφει και να διαβάζει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΓΑΜΗΛΙΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ιστορία του πληθυσμού στην Ελλάδα είναι δύσκολο να γραφτεί, λόγω τόσο της ανομοιογένειας των δημοσιευμένων αποτελεσμάτων όσο και της έλλειψης συγκροτημένων αρχείων με τα δημογραφικά συμβάντα. Αυτό βεβαίως δεν απέτρεψε τους κοινωνικούς επιστήμονες από το να προσπαθήσουν να μελετήσουν είτε μεμονωμένους πληθυσμούς είτε να παρουσιάσουν επιμέρους δημογραφικές συμπεριφορές του εθνικού πληθυσμού με βάση τα υπάρχοντα αρχεία¹. Η βιβλιογραφία είναι σήμερα μεγάλη, όχι μόνο χάρη στους ιστορικούς αλλά και στους δημογράφους και τους γεωγράφους, που βεβαίως αυτοί οι τελευταίοι μελετούν σε μεγάλο βαθμό την περίοδο μετά το 1960. Ενώ λοιπόν η ιστοριογραφική παραγωγή² μεγαλώνει, η ιστορία του πληθυσμού της Αθήνας έχει μέχρι πρόσφατα μελετηθεί³ μόνο μέσω δημοσιευμένων στοιχείων, δηλαδή απογραφών πληθυσμού ή φυσικής κίνησης του πληθυσμού. Τα ληξιαρχικά βιβλία του Δήμου Αθηναίων του 19ου αιώνα αποτέλεσαν τη βασική αρχειακή πηγή της διδακτορικής διατριβής της Μυρτώς Δημητροπούλου, αλλά αυτά του 20ού αιώνα, που είναι μάλλον πλήρη, δεν έγιναν αντικείμενο έρευνας. Επειδή η μελέτη της ιστορίας του πληθυσμού είναι προϋπόθεση για τη μελέτη της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της Αθήνας, στο κεφάλαιο αυτό προσπαθούμε να ολοκληρώσουμε, με βάση τα ληξιαρχικά έγγραφα του δήμου, τη μελέτη του αθηναϊκού πληθυσμού σχετικά με τις γαμήλιες πρακτικές, ώστε σε επόμενη έρευνα να ασχοληθούμε με τις υπόλοιπες πτυχές της κοινωνικής ιστορίας της πρωτεύουσας.

1 Βλ. Gariphalié-Litsa Serelea, «Régards sur la nuptialité et la fécondité en Grèce pendant la seconde moitié du XIX siècle», *The Greek Review of Social Research*, τόμ. 32 (1978), σελ. 42-50, και ενδεικτικά άλλη μια μελέτη του Κωνσταντίνου Κόμη, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δυο παραδείγματα από την Ήπειρο (18ος-19ος αιώνας)*, Παν/μιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000. Επίσης Πάννης Μπαφούνης, «Γάμοι στην Ερμούπολη (1845-1853)», περ. *Μνήμων*, τόμ. 9 (1983-1984), σελ. 228-240. <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/7977> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Οικογένεια και γαμήλιες πρακτικές στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Η Κως στον 18ο και 19ο αιώνα», περ. *Μνήμων*, τόμ. 22 (2000), σελ. 31-68 DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.584> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

2 Myrto Dimitropoulou, *ό.π.*

3 Βύρων Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης», *ό.π.*, σελ. 3-30, και Maurice Garden-Ευγενία Μπουρνόβα, «Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το 2ο μισό του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σελ. 373-396.

3.1 Η δήλωση του συμβάντος

Στα χρόνια που καλύπτει η μελέτη αυτή, τα έντυπα των ληξιαρχικών πράξεων γάμου δεν παρέμειναν αμετάβλητα: μετά το 1925, στο δημόσιο αυτό έγγραφο διαφοροποιήθηκαν τα πεδία που απαιτούνταν να συμπληρωθούν από τον δημοτικό υπάλληλο και, συνεπώς, διαφέρουν και οι πληροφορίες που συλλέγουμε. Στην πρώτη περίοδο, η δήλωση του γάμου γινόταν με την προσέλευση του εφημέριου που τον τέλεσε. Ο δήμαρχος, που ήταν και ο ληξιαρχος και είχε αρχικό μέλημα την καταγραφή των στοιχείων που πιστοποιούσαν τον/τη σύζυγο, εμπιστευόταν τον εφημέριο για τα στοιχεία των δύο συζύγων, αφού αυτός είχε στα χέρια του την άδεια γάμου που δόθηκε από την Αρχιεπισκοπή. Εξάλλου, το δελτίο ταυτότητας δεν τέθηκε σε ισχύ πριν από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, παρά μόνο για κάποιες συγκεκριμένες ομάδες, όπως οι αλλοδαποί, οι αστυνομικοί και οι στρατιωτικοί. Επιπλέον, οι γεννήσεις δεν ήταν συστηματικά καταγεγραμμένες στους δήμους, ώστε να χορηγείται ληξιαρχική πράξη γεννήσεως σε όσους επρόκειτο να παντρευτούν. Η πιστοποίηση γινόταν μέσω των δύο μαρτύρων και με την παρουσία του εφημέριου. Συνήθως όμως οι δυο αυτοί μάρτυρες ήταν οι δημοτικοί υπάλληλοι, άρα ο ληξιαρχος φαίνεται να βασιζόταν στις προφορικές διαβεβαιώσεις του εφημέριου και των συζύγων που προσέρχονταν να δηλώσουν τον γάμο. Το έγγραφο, συνεπώς, υπογραφόταν από τον ληξιαρχο και άλλα πέντε άτομα, αλλά το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται στις υπογραφές του ζευγαριού. Όλες λοιπόν οι πληροφορίες που περιέχονται, όπως οι ηλικίες των συζύγων, ο τόπος καταγωγής τους και τα ονοματεπώνυμα των γονέων τους, είναι αποκλειστικά προϊόν προφορικής δήλωσης, που δεν πιστοποιείται από κανένα άλλο δημόσιο έγγραφο⁴. Συχνά, βέβαια, ο υπάλληλος του Δήμου ήταν αντιμέτωπος με δυσκολοπρόφερτα και σπάνια πατρώνυμα και ονόματα χωριών από όλη την Ελλάδα, τα οποία επέλεγε να τα αναπαράγει με πολλή φαντασία, τόση που αρκετές φορές είναι αδύνατο να αναγνωριστούν.

Μετά το 1925 το έντυπο της ληξιαρχικής πράξης άλλαξε εντελώς. Τον γάμο τον δήλωνε πια στον ληξιαρχο μόνον ο σύζυγος και το έγγραφο υπογραφόταν από αυτούς τους δυο. Προφανώς ούτε και τότε προσκομίζονταν άλλα πιστοποιητικά. Δεν ήταν όμως σπάνιες οι περιπτώσεις που η δήλωση του γάμου γινόταν μέσω αποστολής του εγγράφου από τον ιερέα που τον τέλεσε. Η μεγάλη διαφορά από την προηγούμενη περίοδο έγκειται στην αναγραφή του επαγγέλματος και του τόπου κατοικίας των δύο γονέων των

4 Η πρακτική αυτή που επιβεβαιώνει την ισχυρή θέση της ορθόδοξης ελληνικής εκκλησίας στα θέματα οικογενειακής κατάστασης των πολιτών βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στη Γαλλία, όπου για τη σύνταξη της ληξιαρχικής πράξης γάμου προσκομίζονται στον δήμαρχο όχι μόνο οι ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεως των συζύγων αλλά και αυτές των γονέων τους. Βλ. Maurice Garden, «Mariages parisiens à la fin du XIXe siècle: une micro-analyse quantitative», *Annales de Démographie Historique*, 1998, σελ. 111-133.

νεονύμφων, γεγονός που επιτρέπει τη μελέτη της κοινωνικής και γεωγραφικής κινητικότητας. Παρά τα προβλήματα που παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα τεκμήρια, η ληξιαρχική πράξη γάμου της εποχής αυτής παραμένει μια εξαιρετική πηγή για τη σύνθετη κοινωνική ανάλυση της πρωτεύουσας που θα επιχειρήσουμε στη μελέτη αυτή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ανάμεσα στους γάμους της περιόδου 1910-1924, υπάρχει ένα ποσοστό 3,5% που δηλώθηκαν εκ των υστέρων, ένα έως δέκα τέσσερα χρόνια μετά την τέλεσή τους. Πιο εντυπωσιακή ακόμη είναι η δήλωση γάμου του νομικού και πολιτικού Τιμόθεου Τυπάλδου Φορέστη –που έζησε από το 1814 έως το 1877 και υπήρξε πρόξενος της Ελλάδας στη Βενετία– με τη Θεοδώρα Καποδίστρια: ο γάμος τους τελέστηκε –στην ιδιόκτητη κατοικία του Ιωάννη Καραπάνου, στην οδό Σταδίου 33– κάπου στα μέσα του 19ου αιώνα (δεν αναγράφεται ακριβώς το έτος τέλεσης) αλλά δηλώθηκε το 1911!

Η επαγγελματική σύνθεση όσων δήλωναν τον γάμο τους στο Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων την περίοδο 1910-1924 καταδεικνύει ότι επρόκειτο κυρίως για ανώτερους κρατικούς λειτουργούς και στρατιωτικούς, που η υπηρεσία τους απαιτούσε την τήρηση των στοιχείων που αφορούσαν αλλαγές της οικογενειακής τους κατάστασης. Εξάλλου οι στρατιωτικοί δικαιούνταν και σύνταξη, μέσω των ευεργετικών ταμείων που συγκροτήθηκαν στα μέσα του 19ου αιώνα⁵. Βεβαίως, μεταξύ αυτών που δήλωναν τον γάμο τους συναντάμε και κάποιες σημαντικές προσωπικότητες της ελληνικής οικονομικής ελίτ αλλά και της διανοήσης και τέχνης. Ο Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτσάνος, δικηγόρος και βουλευτής Κέρκυρας, δήλωσε το γάμο του που έγινε τον Αύγουστο του 1913, σε ηλικία 35 ετών, στο σπίτι του Παναγιώτη Ψάλτη, με την 22άχρονη Λιλή Κ. Τσιτσοπούλου, από την Κωνσταντινούπολη. Ο επίσης Κερκυραίος, 50άχρονος το 1914, μουσικοσυνθέτης Σπυρίδων Σκαρλάτου Σαμάρας δήλωσε την τελετή που έγινε στην «κατοικία της μητρός» της 27άχρονης Αθηναίας νύφης Άννας Κων. Αντωνοπούλου, στην οδό Πατησίων 143. Ο 26άχρονος Ιθακιώτης εφοπλιστής Κωνσταντίνος Σταθάτος δήλωσε το γάμο του που έγινε τον Νοέμβριο του 1916, στην οικία του πεθερού του Κων. Πάλη, «επί της Λεωφόρου Αμαλίας», με την 19άχρονη Πολύμνια. Στον γάμο τους, που αποτέλεσε σίγουρα μεγάλο κοινωνικό γεγονός, παρευρέθηκαν ως μάρτυρες και ο αντιστράτηγος τότε Βίκτωρ Δούσμανης, Κερκυραίος και αυτός, και ο εισοδηματίας Ευάγγ. Κατακουζηνός.

5 Βλ. *Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, τόμ. 5, σελ. 464, λήμμα «Ελλάς»: «Το πρώτον ευεργετικόν ταμείον στρατού οργανώθη τω 1853, αποκληθέν “Ταμείον χηρών και ορφανών των αξιωματικών”. Τω 1861 οργανώθησαν το “Ταμείον αποστράτων αξιωματικών” και το “Ταμείον υπαξιωματικών και στρατιωτών”. Τω δε 1867 συνηνώθησαν τα τρία ταύτα ταμεία και απετέλεσαν το μέχρι σήμερον υφιστάμενον “Μετοχικόν Ταμείον του κατά γην στρατού”».

Φωτογραφία 1 Ληξιαρχική πράξη του έτους 1913

[Handwritten signature]

Αριθμός πράξεως	Ληξιαρχική πράξις Γάμου	Σημειώσεις
7	Σήμερα την <i>Εύσθη αράτην</i> του μηνός <i>Δεσμβρίου</i>	
Όνομα και επώνυμον Συζύγων	του χιλιοστού εννεακοσιοστού δεκάτου τρίτου έτους ημέρας <i>Δεσβίου</i> και ώρας <i>8 1/2</i> Μ. ενεφανίσθησαν ενόπιον έμοῦ τοῦ <i>Δημοκρίτου</i>	
<i>Μαργαρίτη Απολίμου υ' Δεσφράδα</i>	<i>Πολλίνα</i> Ληξίαρχον τοῦ <i>Α'</i> τμήματος τῆς πόλεως Ἀθηνῶν τοῦ Δήμου Ἀθηναίων τῆς επαρχίας Ἀττικῆς. ὁ ἱερεὺς καὶ ἐφημέριος τοῦ Ναοῦ <i>Μ. Μαργαρίτου</i> <i>καὶ τοῦ ἀδελφοῦ (Πολύμου) Παναγιώτου Παναγιώτου</i> <i>Ἐπαρχίας Ἀττικῆς ἔτιον 4η καὶ οἱ σύζυγοι <i>Απολίμου υ' Μαργαρίτου</i></i> <i>Μαργαρίτου, ἔτιον 38, εἰς Τῆνον. ὁ ἄστυγμα</i> <i>Ἰακώβου καὶ Δεσφράδα Ἀπολίμου Ἐλληνομα</i> <i>ρῆτου εἰς Τροισάρως ἔτιον εὐμοσιονία κάτοικοι Ἀθηνῶν</i>	
✓	τέσσα ὄντες ὁ μὲν τοῦ <i>Παυλίου υ' τῆς Ἐφύμης Μαργαρίτου</i> <i>Μαργαρίτου</i> ἢ δὲ τοῦ <i>Ἰωάννου υ' τῆς Ἐφύμης</i> <i>Μαργαρίτου</i> καὶ ἐδήλωσαν ὅτι ὁ εἰρημέριος ἱερεὺς <i>εἰς τὴν κατωτέρα τῆς οὐράς (ὁδὸς Μελισσῶν)</i> <i>ἄριθ 29/τῆς δεκάτης οὐμοσίου τῆς</i> <i>ἐπομῆς Δεσμβρίου 1913</i> ἡμέρας <i>Κυριακῆς</i> καὶ ὥρας <i>8 Μ.</i> Μ. ἐτέλεσε τὸν γάμον αὐτῶν καθ' ὅλους τοὺς Ἐκκλησιαστικὸν τύπον καὶ τὰς διατάξεις τοῦ Νόμου <i>ἀποτίμων εἰσράτων γάμου.</i> Ἐπὶ τούτῳ συνετάχθη ἡ παροῦσα πράξις ἐν τῇ Ληξιαρχίᾳ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν μαρτύρων <i>Ἰωάννου Βρασιῶν υ' Τροισάρως</i> <i>Μαρίτσας Ἀπολίμου Ἐπαρχίας</i> ἦτες ἀναγνωσθεῖσα εἰς τοὺς δηλώσαντας καὶ τοὺς μάρτυρας ἐπεγράφη παρὰ πάντων καὶ ἑμοῦ.	
Ο Ἱερεὺς	Ο Ληξίαρχος	
<i>Πορ. Παναγιώτης</i>	<i>Α. Π. Παναγιώτης</i>	
Οι Σύζυγοι	Οι Μάρτυρες	
<i>Μαργαρίτη υ' Μαργαρίτου</i>	<i>Παναγιώτης</i>	

Φωτογραφία 2 Ληξιαρχική πράξη του έτους 1926

- 1926

Ληξιαρχική πράξις γάμου

Περίθωρον

Έν Αθήναις αμαρην. την Γευοθίν.....
 του μηνός Ιανουαρίου..... του χιλιοστού έννεακκοιστου εί-
 κοστού έυ. τον..... έτους ήμέραν Τετάρτην. και ώραν
 3^{ωρ}..... Μ. μεσημβρίαν και έν τω Λη-
 ξιαρχικω καταστήματι κεμένω έν τη ο.δ. Αθηνών.....
 αριθμός 187..... ένώπιον έμου του Γενικών Δι-
 ουκων Τριτάτου..... ληξιαρχου της πόλεως Αθηνών.....
 του δήμου Αθηναίων..... της επαρχίας Αττικής
 ένεφανίσθη ο Δημόδενος Χ. Μερσαίου
 ηλικίας έτων 35..... επαγγέλματος Ραββίνου
 και θρησκείματος Εβραίου..... υπήκοος Έλλην
 γεννηθείς έν Τύτρω..... και κάτοικος Αθηνών
 υιός του Γεωργίου Μερσαίου
 επαγγέλματος Γυμνασιουκάτου..... κατοίκου Τύτρου
 και της Θεοδώρας Μερσαίας
 επαγγέλματος Οικονομίστριας..... και κατοίκου Τύτρου

Αριθ. 185

Όνοματεπώνυμον συζύγων

Δημόδενος Χ. Μερσαίου
 Θεοδώρας Μερσαίας

..... και εδήλωσεν ότι την Θεοδώραν
 του μηνός Ιανουαρίου..... του χιλιοστού έννεακκοισ-
 οστού είκοστού έυ. τον..... έτους ήμέραν Τετάρτην. και
 ώραν 3^{ωρ}..... Μ. μεσημβρίας συνήλθεν
 εις Τύτρω..... γάμον καθ' όλους τοις τύποις του αρ. 2803
 δόγματος μετά της εις Τύτρω..... γάμον συνερ-
 χομένης Θεοδώρας Μερσαίας
 έτων 25..... γεννηθείσης έν Αθήναις
 θρησκείματος Εβραίου..... επαγγέλματος Οικονομίστριας
 υπήκοου Έλλην..... και κατοίκου Αθηνών
 θυγατρός του Γεωργίου Μερσαίου
 επαγγέλματος Οικονομίστριας και κατοίκου Αθηνών
 και της Θεοδώρας Μερσαίας..... επαγγέλματος
 Οικονομίστριας..... και κατοίκου Αθηνών..... τελεσθέντος
 του μυστηρίου υπό του Γεωργίου Παπαδόπουλου
 Διού Γενικών Διουκων Τριτάτου

Εφ' ό συντάγη ή παρούσα ήτις άναγνωσθείσα και βεβαιωθείσα παρά
 του δηλώσαντος..... υπεγράφη παρά τούτου και έμου.

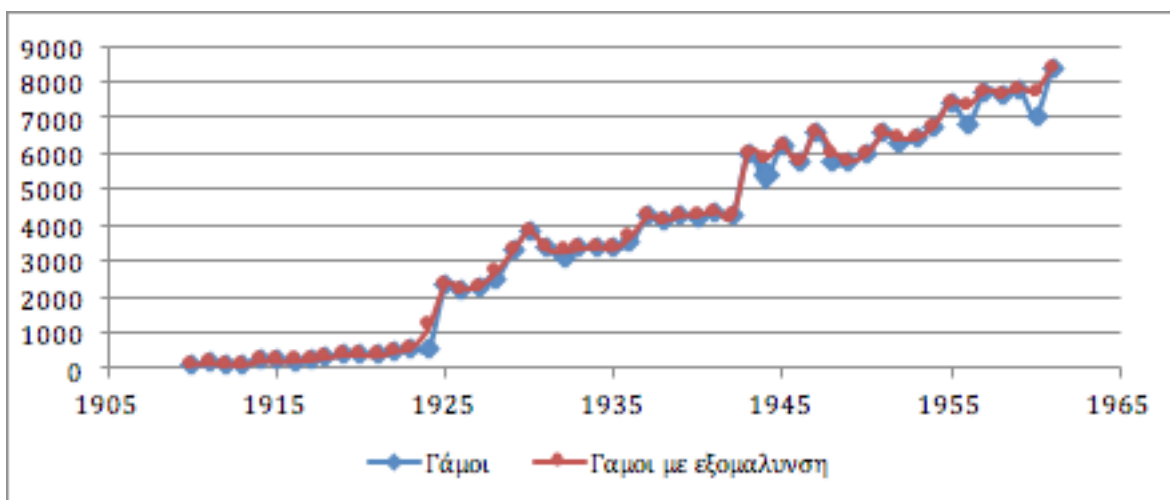
Ο δηλώσας

Ο ληξιαρχος

Δημόδενος Χ. Μερσαίου

[Signature]

Διάγραμμα 10 Αριθμός ληξιαρχικών πράξεων γάμου στον Δήμο Αθηναίων, 1910-1960

Πηγή: Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων, 1910-1960.

3.2 Δίσεκτα έτη και η περιοδικότητα των γάμων

Πίνακας 47 Εξέλιξη του αριθμού των γάμων στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών και στην Ελλάδα, 1930-1958

ΕΤΟΣ	ΠΑΡΗΣΟΣ ΓΑΜΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ Σ ΑΘΗΝΩΝ	ΠΑΡΗΣΟΣ ΓΑΜΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΓΑΜΟΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ %
1930	4.483	44.649	10,0
1931	4.789	45.517	10,5
1932	3.811	39.283	9,7
1933	4.784	46.236	10,3
1934	4.816	47.301	10,2
1935	4.922	45.690	10,8
1936	4.735	38.750	12,2

1937	6.381	45.833	13,9
1938	6.195	46.027	13,5
1939	6.961	47.559	14,6
1940	4.953	32.830	15,1
1949	7.747	42.128	18,4
1950	8.410	58.482	14,4
1951	10.650	63.265	16,8
1952	7.154	49.664	14,4
1953	10.172	60.909	16,7
1954	10.303	63.535	16,2
1955	12.354	66.274	18,6
1956	8.807	55.233	15,9
1957	12.257	68.818	17,8
1958	12.014	69.178	17,4

Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

Οι μικρές διακυμάνσεις που μοιάζουν με πριόνι και που παρατηρούνται στην καμπύλη του αριθμού των γάμων που δηλώθηκαν στον Δήμο Αθηναίων την περίοδο 1925-1960 οφείλονται κυρίως στη μη τέλεση γάμων κατά τα δίσεκτα έτη: παρατηρείται επίσπευση των γάμων στην προηγούμενη από τη δίσεκτη χρονιά, και αναπλήρωσή τους στην αμέσως επόμενη. Για τον λόγο αυτό έγινε εξομάλυνση των στατιστικών μετρήσεων με βάση τον μέσο όρο τριών ετών (π.χ. για το 1951 χρησιμοποιήθηκε ο αριθμός γάμων των ετών 1950, 1951 και 1952). Τα δίσεκτα έτη δεν φαίνεται να επηρεάζουν έντονα και σε διάρκεια την τέλεση γάμου, καθώς την μεθεπόμενη από τη δίσεκτη χρονιά οι γάμοι επανέρχονται στον ρυθμό τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ είναι σημαντική η μείωση που καταγράφεται στα δίσεκτα έτη τις δεκαετίες του 1930, 1940 και 1950, αυτό δεν ισχύει για τη δεκαετία του 1920, γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό γάμων αμέσως μετά την έλευση των προσφύγων.

Η παρατηρούμενη περιοδικότητα στον αριθμό των γάμων οφείλεται σε λαϊκή δεισιδαιμονία, σύμφωνα με την οποία το δίσεκτο έτος είναι συμφορά (κατάρρα). Η τετραετής λοιπόν κίνηση των γάμων στην Ελλάδα, αποτελεί ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα και έγινε αντικείμενο μελέτης στο παρελθόν από τους ίδιους τους Έλληνες στατιστικούς, όπως τεκμαίρεται από την παρατήρηση που διαβάζουμε στη *Στατιστική Επετηρίδα του 1938*. Εκεί αναφέρεται πως πρόκειται για διαδεδομένη αντίληψη στα λαϊκά κυρίως στρώματα. Ωστόσο, νεότεροι μελετητές διαπίστωσαν ότι η μείωση του αριθμού των γάμων στη διάρκεια των δίσεκτων ετών και η πραγματοποίησή τους στα δυο χρόνια που πλαισιώνουν το δίσεκτο έτος είναι εντονότερη στις αστικές περιοχές από ό,τι στον αγροτικό χώρο, και ιδιαίτερα στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας⁶. Η διακύμανση του αριθμού των γάμων της Αρχιεπισκοπής Αθηνών επιβεβαιώνει ότι στα αστικά στρώματα της πρωτεύουσας⁷ είναι πιο διαδεδομένη η πίστη σχετικά με την κακοτυχία που φέρνουν οι δίσεκτες χρονιές, πρόληψη που παραμένει ισχυρή σε όλο τον 20ό αιώνα⁸.

3.3 Η γαμηλιότητα

Η γαμηλιότητα (γάμοι επί 1.000 κατοίκων) του ελληνικού πληθυσμού είναι ιδιαίτερα έντονη, σχεδόν καθολική στη χώρα μας από τον 19ο αιώνα έως σχεδόν τα τέλη του 20ού αιώνα. Για την υπό μελέτη περίοδο φαίνεται πως η ισόβια αγαμία κυμαίνεται αρκετά κάτω από το 10% των γυναικών⁹.

Για τον υπολογισμό της γαμηλιότητας στον Δήμο Αθηναίων προσπαθήσαμε να διορθώσουμε τη μείωση στις δίσεκτες χρονιές 1928 και 1940 παίρνοντας υπόψη τον αριθμό των γάμων στα χρόνια εκατέρωθεν του δίσεκτου. Η βελτίωση είναι πολύ μικρή και ο δείκτης της γαμηλιότητας φτάνει το 6,8‰ το 1928, όσο δηλαδή και ο εθνικός δείκτης, αλλά και πάλι ο δείκτης είναι μάλλον χαμηλός¹⁰ για έναν σχετικά νέο πληθυσμό: σύμφωνα με τον διευθυντή της Στατιστικής Υπηρεσίας, η γαμηλιότητα στις πόλεις της χώρας,

6 Βλ. Romolo Majakos, «Aspetti della nuzialità in Grecia», στο Luigi di Comite (επιμ.), *Aspetti della situazione demografica di alcuni Paesi Europei del Bacino Mediterraneo*, Cacucci, Μπάρι 1982.

7 Patrick Festy, «Le mouvement quadriennal des mariages en Grèce», *Population Année 1983*, τόμ. 38, τχ. 2, σελ. 409-413. DOI: [10.2307/1532152](https://doi.org/10.2307/1532152) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

8 Βλ. Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 94 (1997), σελ. 61-152, κυρίως σελ. 69 DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.717> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

9 Βλ. Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», ό.π. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.717> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

10 Η Ιρλανδία έχει τον μικρότερο δείκτη, δηλαδή 5‰, όλο τον 20ό αιώνα αλλά το Δουβλίνο το 1916 είχε μεγαλύτερη γαμηλιότητα, ήτοι 7,1‰. <http://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-1916/1916irl/bmd/marriages/> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

τουλάχιστον στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, ήταν της τάξης του 7,93%. Πρόκειται επομένως μάλλον για υποκαταγραφή, παρά τη βελτίωση της λειτουργίας της διοίκησης στον τομέα αυτό. Το 1940, η αθηναϊκή γαμηλιότητα έφτασε (μετά τη διόρθωση πάντα) το 8,9% και ξεπέρασε κατά πολύ τον εθνικό δείκτη, επιβεβαιώνοντας την υψηλή γαμηλιότητα στον αστικό χώρο που αναφέρει η Στατιστική Υπηρεσία. Μετά το 1950 τα υψηλά ποσοστά ερμηνεύονται από την ύπαρξη νέου πληθυσμού αλλά και την έντονη γαμηλιότητα. Ο διευθυντής της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος διαπίστωνε το 1960 για τη γαμηλιότητα στο σύνολο της χώρας ότι «Παρ' όλων ό,τι κοινώς πιστεύεται ότι οι γάμοι διαρκώς ελαττώνονται εν τούτοις συμβαίνει το αντίθετον»¹¹ και παραθέτει τον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 48 Εξέλιξη του αριθμού των γάμων και της γαμηλιότητας							
	1860-64	1880-84	1921-25	1931-35	1936-40	1951-55	1956-60
ΓΑΜΟΙ	22.661	52.814	195.777	224.054	210.999	303.647	325.607
Μ.Ο. ΕΤΟΥΣ	7.220	10.562	39.155	44.810	42.199	60.729	65.121
%	6,1	5,9	6,9	6,7	5,9	7,7	7,9

Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

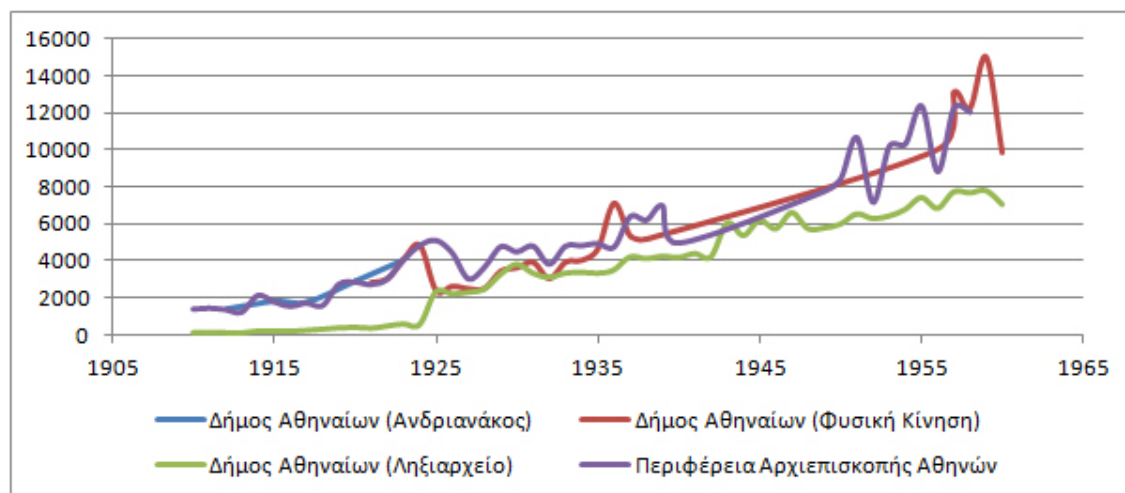
Πράγματι, η γαμηλιότητα ήταν πολύ υψηλή στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, αφού ο μέσος ετήσιος δείκτης γαμηλιότητας έφτασε το 7,78% το 1953 και είναι ο πιο υψηλός της εξεταζόμενης περιόδου. Το ποσοστό αυτό ήταν υψηλό στις ευρωπαϊκές χώρες μετά τον Πόλεμο, αναπληρώνοντας έτσι τη μείωση που έγινε εξαιτίας των εχθροπραξιών. Στο τέλος της δεκαετίας του 1950, η Ελλάδα βρισκόταν στην 8η θέση στην Ευρώπη, μαζί με χώρες όπως η Αυστρία, η Ισλανδία και η Πορτογαλία, όπου ο δείκτης γαμηλιότητας ήταν γύρω στο 8%.

Η ελλιπής καταγραφή των γάμων στον Δήμο Αθηναίων μέχρι το 1925 δεν μπορεί να αντισταθμιστεί από τη στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, αφού και αυτή άρχισε να δημοσιεύεται μετά

11 Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

το 1920. Τα στοιχεία όμως που μας δίνει ο γιατρός Τρύφων Ανδριανάκος στην μελέτη του *Μαιευτική και γυναικολογία* του 1925 είναι πολύτιμα και μοναδικά για να καλύψουν αυτή την υποκαταγραφή. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε για την περίοδο 1912-1923 με βάση τα στατιστικά δεδομένα που διέθετε τότε ο Δήμος Αθηναίων και που πιθανόν να εντοπιστούν κάποτε στα αρχεία κάποιας υπηρεσίας. Τα δεδομένα αυτά ταυτίζονται απολύτως με εκείνα της Αρχιεπισκοπής Αθηνών για την ίδια περίοδο, παρότι θεωρητικά η περιφέρεια που καλύπτει είναι πολύ μεγαλύτερη από τον Δήμο Αθηναίων! Η μεγάλη διαφορά που εμφανίζει η στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων μετά το 1934 οφείλεται στο γεγονός ότι περιλαμβάνονται και τα δεδομένα των δήμων και κοινοτήτων που αποσπάστηκαν από αυτόν με βάση το Διάταγμα της 18ης Μαρτίου 1934¹² και αυτό ισχύει μέχρι το 1938, οπότε εκδόθηκε η τελευταία προπολεμική στατιστική. Είναι δηλαδή πρακτικά αδύνατον να χρησιμοποιήσουμε στοιχεία που αφορούν τον Δήμο Αθηναίων μετά το 1934.

Διάγραμμα 11 Εξέλιξη του αριθμού γάμων στον Δήμο Αθηναίων και στην περιφέρεια Αρχιεπισκοπής Αθηνών, σύμφωνα με τις διαφορετικές πηγές* από το 1910 έως το 1960

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Αθηναίων, Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού και Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

* Η ταύτιση των δεδομένων της Αρχιεπισκοπής με αυτά του Τρ. Ανδριανάκου δεν επιτρέπει την εμφανή καταγραφή των στοιχείων του Ανδριανάκου στο σχετικό διάγραμμα.

12 Συγκεκριμένα περιλαμβάνει τους δήμους Βύρωνα, Καισαριανής, Νέας Ιωνίας και Περιστερίου καθώς και τις κοινότητες: Νέα Σφαγεία, Κουκουβάουνες, Καματερό, Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Χαλκηδόνα, Νέα Σμύρνη, Καλογρέζα, Αιγάλεω και Ύμηττός. Αναφέρονται δηλαδή τα στοιχεία σε έναν πληθυσμό που η στατιστική υπολόγιζε σε 478.720 κατοίκους.

Πίνακας 49 Αριθμός των γάμων στον Δήμο Αθηναίων και την περιφέρεια Αρχιεπισκοπής Αθηνών σύμφωνα με τις διαφορετικές πηγές, από το 1910 έως το 1960

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ			Περιφέρεια Αρχ/πής Αθηνών
	Σύμφωνα με τον Τρ. Ανδριανάκο	Σύμφωνα με τη Φυσική Κίνηση	Σύμφωνα με το Ληξ/ρχείο	
1910			116	1.385
1911			141	1.438
1912	1.363		113	1.363
1913			102	1.223
1914			210	2.122
1915	1.783		198	1.782
1916			193	1.541
1917	1.738		244	1.716
1918			311	1.576
1919			383	2.726
1920	2.882		407	2.845
1921		2.802	358	2.713
1922		3.013	478	3.009
1923	4.043	4.073	590	4.040
1924		4.820	555	4.820
1925		2.334	2.317	5.096
1926		2.594	2.208	4.429
1927		2.458	2.299	3.021
1928		2.477	2.475	3.650
1929		3.415	3.265	4.758
1930		3.601	3.807	4.483
1931		3.893	3.320	4.789
1932		3.012	3.105	3.811
1933		3.903	3.330	4.784

1944			5.355	
1945			6.177	
1946			5.717	
1947			6.588	
1948			5.717	
1949			5.764	7.747
1950			5.969	8.410
1951			6.515	10.650
1952			6.271	7.154
1953			6.406	10.172
1954			6.758	10.303
1955			7.403	12.351
1956		10.030	6.820	8.807
1957		13.138	7.713	12.257
1958		12.267	7.653	12.011
1959		15.063	7.777	
1960		9.867	7.032	

Πηγές: Τρύφων Ανδριανάκος, *Μαιευτική και Γυναικολογία*, Αθήνα, 1925, σελ. 167, Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων και Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 120 από το συμπλήρωμα ή σελ. 1070.

Ο Δήμος Αθηναίων εμφανίζεται με βάση τα στοιχεία του Ανδριανάκου και της Αρχιεπισκοπής Αθηνών να έχει υψηλότερη γαμηλιότητα από τον εθνικό μέσο όρο, καταγράφοντας ένα μέσο ποσοστό για την περίοδο 1912-1923 της τάξης του 8,44%, ενώ δεν φαίνεται το δίσεκτο έτος να ασκεί επίδραση στην συχνότητα των γάμων στην πρωτεύουσα!

Πίνακας 50 Γαμηλιότητα στον Δήμο Αθηναίων ‰, 1912-1961				
ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ ‰	ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΕΞΟΜΑΛΥΝΣΗ ‰
1912	1.363	218.000	6,25	
1915	1.783	241.000	7,40	
1917	1.738	258.000	9,12	
1920	2.882	317.000	9,09	
1923	4.043	350.000	11,54	
1928	2.475	395.892	6,3	6,8
1940	4.169	481.225	8,7	8,9
1951	6.515	565.084	11,5	11,1
1961	8.371	627.564	13,3	12,3

Πηγή: Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων και Τρύφων Ανδριανάκος, Μαιευτική και Γυναικολογία, Αθήνα, 1925, σελ. 167. Δεν μπορούμε να κάνουμε εξομάλυνση για την περίοδο 1912-1923 διότι δεν γνωρίζουμε τον πραγματικό πληθυσμό των υπόλοιπων ετών.

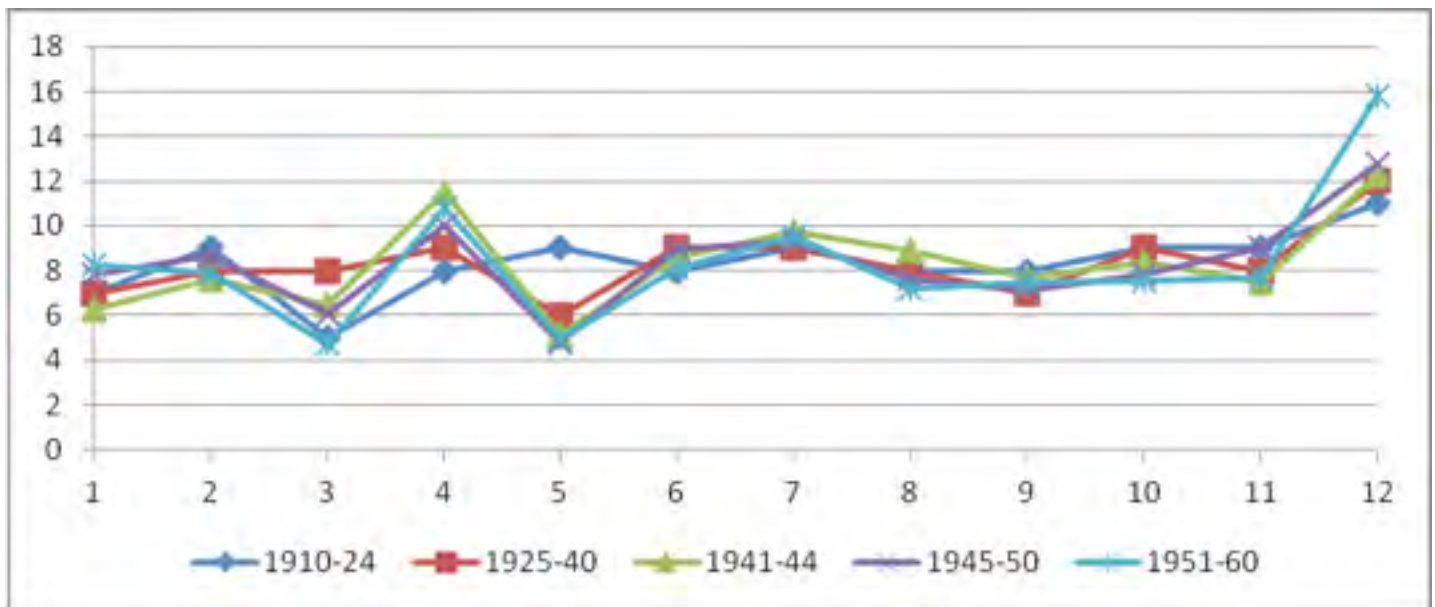
3.4 Επιλογή της ημερομηνίας γάμου

Σε όλες τις περιόδους που μελετήθηκαν η τάση είναι ίδια: λόγω της νηστείας του Πάσχα (50 μέρες) και των Χριστουγέννων (40 μέρες), διογκώνεται ο αριθμός των γάμων που τελούνται πριν από την έναρξη των νηστειών και μετά την κορύφωση των μεγάλων θρησκευτικών γιορτών.

Στη στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της χώρας φαίνεται η ίδια εποχική διακύμανση της κατανομής των γάμων σε εθνικό επίπεδο. Πράγματι, ενώ ο μέσος όρος των γάμων κατά μήνα κυμαίνεται στο 8,3%, τον Μάρτιο, λόγω του εορτολογίου (Σαρακοστή), γίνονται πολύ λιγότεροι γάμοι, ενώ

τον Φεβρουάριο, που συμπίπτει με τις Απόκριες, και τον Απρίλιο, που έπεται του Πάσχα, το ποσοστό είναι πολύ μεγαλύτερο από τον μέσο όρο, όπως και τον Νοέμβριο, πριν από την έναρξη της νηστείας. Εξάλλου, εν αναμονή κάθε δίσεκτου έτους, οι γάμοι επισπεύδονται και πραγματοποιούνται τις τελευταίες μέρες της προηγούμενης χρονιάς.

Διάγραμμα 12 Μηνιαία κατανομή των γάμων

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Αθηναίων

3.5 Ο χώρος τέλεσης του γάμου

Για την τελετή του γάμου οι δύο οικογένειες των μελλονύμφων είχαν πολλές επιλογές στην πρωτεύουσα. Το σπίτι της νύφης, η εκκλησία της ενορίας της νύφης ή ένα παρεκκλήσι, κάποιο κεντρικό ξενοδοχείο ή μια δημόσια αίθουσα ήταν οι πιο διαδεδομένες και αυτές που οι ληξιαρχικές πράξεις της περιόδου 1910-1924 μας γνωστοποιούν. Μετά το 1925, στο έγγραφο αναγράφεται μόνο η ενορία στην οποία τελέστηκε ο γάμος και όχι ο ακριβής χώρος. Ως εκ τούτου δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη στην επιλογή του χώρου τέλεσης μέχρι τη στιγμή που η εκκλησία κατέληξε σχεδόν αποκλειστική επιλογή.

Πίνακας 51 Κατανομή των γάμων, ανάλογα με τον τόπο τέλεσης και τη χρονική περίοδο, 1910-1960

ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ	1910-24	1925-40	1941-60
Εντός Δήμου	3.275	4.630	10.085
Εκτός Δήμου	467	292	415
Ελλάδα	15		
Εξωτερικό	22	4	1
Ξενοδοχεία	114		
Δημόσια κτήρια	11		
Αταξινόμητα	84	493	1.482
Χωρίς καταχώριση	364	94	108
Σύνολο	4.352	5.513	12.091
ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ ΓΑΜΩΝ ΕΝΤΟΣ ΔΗΜΟΥ	1910-24	1925-40	1941-60
Σε ενοριακούς ναούς	3.179	4.357	9.522
Σε μη ενοριακούς ορθόδοξους	84	174	333
Σε μη ενοριακούς άλλων δογμάτων	12	99	230
Σύνολο	3.275	4.630	10.085

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων, 1910-1960.

Πίνακας 52 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων, ανάλογα με τον τόπο τέλεσης και τη χρονική περίοδο, 1910-1960

ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ	1910-24	1925-40	1941-60
Εντός Δήμου	75,3	84,0	83,4
Εκτός Δήμου	10,7	5,3	3,4
Ελλάδα	0,3	0,0	0,0
Εξωτερικό	0,5	0,1	0,0
Ξενοδοχεία	2,6	0,0	0,0
Δημόσια κτίρια	0,3	0,0	0,0
Αταξινόμητα	1,9	8,9	12,3
Χωρίς καταχώριση	8,4	1,7	0,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ ΓΑΜΩΝ ΕΝΤΟΣ ΔΗΜΟΥ	1910-24	1925-40	1941-60
Σε ενοριακούς ναούς	97,1	94,1	94,4
Σε μη ενοριακούς ορθόδοξους	2,6	3,8	3,3
Σε μη ενοριακούς άλλων δογμάτων	0,4	2,1	2,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων, 1910-1960.

Τέλεση γάμου σε ενοριακούς ναούς

Στον πίνακα 53 συγκεντρώσαμε το σύνολο των γάμων που αποδελτιώσαμε και τους εντάξαμε με βάση την ενορία τέλεσης στα δημοτικά διαμερίσματα, τα οποία καθιερώθηκαν ως διοικητική υποδιαίρεση το 1980 και μετονομάστηκαν σε δημοτικές κοινότητες το 2010¹³.

Οι περισσότεροι γάμοι τελούνταν στο κέντρο της πρωτεύουσας, που παρέμεινε πολυπληθές μέχρι το 1960 – στις εκκλησίες ή τα σπίτια του κατά συντριπτική πλειονότητα. Παράλληλα παρατηρούμε σταθερότητα στην αναλογία των γάμων που τελούνταν σε κάθε δημοτικό διαμέρισμα, όλο το διάστημα από το 1925 έως το 1960. Οι έντονες αποκλίσεις που διαπιστώνουμε στην ποσοστιαία κατανομή των γάμων της περιόδου 1925-1940, σε σχέση με την ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού της απογραφής του 1920 στα δημοτικά διαμερίσματα 4 έως 7, οφείλεται στο γεγονός ότι αυτά υποδέχονταν συνεχώς καινούριο πληθυσμό, άρα και το ποσοστό των γάμων ήταν αναλογικά μεγαλύτερο από τα διαμερίσματα του κέντρου 1, 2 και 3, που είχαν παλιότερο πληθυσμό.

Σημείωση για τους χάρτες: Στη βάση δεδομένων 1910-1924, από τις 4.352 εγγραφές δεν απεικονίζονται στα υπόβαθρα των ενοριών το 25%, αφού δεν μπορέσαμε να ταυτίσουμε την ενορία, λόγω ελλιπούς καταγραφής. Στη βάση δεδομένων 1925-1960, που είναι 17.604 εγγραφές, υπάρχουν 818 που δεν απεικονίζονται, αφού αφορούν τόπο κατοικίας που είναι έξω από τα όρια του σημερινού Δήμου Αθηναίων και άρα δεν μπορούν να απεικονιστούν από το υπόβαθρο που χρησιμοποιούμε. Επίσης άλλες 836 εγγραφές αφορούν τους Μη Ενοριακούς Ναούς, ενώ 1.975 εγγραφές παρέμειναν αταξινομητες, αφού δεν έγινε δυνατό να αναγνωρίσουμε τον ναό με βεβαιότητα (η αόριστη αναγραφή Άγ. Δημήτριος ή Άγ. Νικόλαος ή Άγ. Παντελεήμων δεν επαρκεί, αφού υπάρχουν περισσότεροι από ένας ναοί με την ίδια ονομασία στις διάφορες συνοικίες της πόλης) και 202 εγγραφές είναι χωρίς καταχώριση. Συνολικά 3.000 εγγραφές (17%) δεν απεικονίζονται σ' αυτούς τους χάρτες που εμφανίζουν τις ενορίες και τη συχνότητα των γάμων που τελέστηκαν σ' αυτές τις τρεις διαφορετικές περιόδους μελέτης.

13 Με το άρθρο 110 του ν. 1065/1980, θεσμοθετήθηκαν τα δημοτικά διαμερίσματα και με βάση τον νόμο 3852/2010 *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης* μετονομάστηκαν σε δημοτικές κοινότητες.

Πίνακας 53 Κατανομή των γάμων στα 7 δημοτικά διαμερίσματα του 1980, με βάση την ενορία τέλεσης του γάμου, Δ. Αθηναίων, 1910-1960 (%)

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60	ΠΟΣΟΣΤΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 1920 %
1ο - ΣΤΑΔΙΟ - ΟΜΟΝΟΙΑ - ΠΛΑΚΑ	63	37	34	34	36	50,5
2ο - ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ - ΠΑΓΚΡΑΤΙ	8	10	15	13	13	9,6
3ο - ΠΕΤΡΑΛΩΝΑ - ΘΗΣΕΙΟ	7	13	13	13	13	14,9
4ο - ΚΟΛΩΝΟΣ - ΑΚΑΔ, ΠΛΑΤΩΝΟΣ - ΣΕΠΟΛΙΑ	3	9	10	8	8	6,3
5ο - ΒΔ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΕΩΣ ΠΡΟΜΠΟΝΑ	3	6	5	7	6	1,7
6ο - ΠΑΤΗΣΙΑ - ΚΥΨΕΛΗ	13	15	15	16	15	11,1
7ο - ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ - ΕΡΥΘΡΟΣ	3	11	9	9	9	5,9
ΣΥΝΟΛΟ	100	101*	100	100	101	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου και απογραφή πληθυσμού 1920.

*Λόγω στρογγυλοποίησης το άθροισμα μπορεί να είναι διαφορετικό.

Η ενορία χρησιμοποιήθηκε στην μελέτη αυτή κατ' ανάγκη ως μονάδα απεικόνισης, επειδή έτσι υπαγόρευε το ίδιο το αρχαιακό υλικό. Οι ενορίες όμως στην πόλη είναι πάρα πολλές, δεν έχουν πραγματικά γεωγραφικά όρια ούτε αποτέλεσαν μια πραγματική ιστορική ενότητα ή ενότητα ανθρώπων και επομένως δεν μπορούν

να απομονωθούν προς μελέτη. Αν υποθέσουμε όμως ότι η συχνότητα των γάμων σε κάθε ενορία αντιστοιχούσε και στην πυκνότητα του πληθυσμού, τότε το Κολωνάκι, η Νεάπολη και η πλατεία Αττικής ήταν οι πολυπληθέστερες συνοικίες στις αρχές του αιώνα, και γύρω από αυτές συγκεντρώθηκε και ο υπόλοιπος πληθυσμός. Η περίοδος του Μεσοπολέμου χαρακτηρίστηκε από διάχυση του πληθυσμού στον Δήμο, αλλά η τάση ήταν σαφώς προς Βορρά. Στη διάρκεια του πολέμου και της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας το κέντρο πύκνωσε και έφτιαξε μια πλήρη ενότητα δεξιά από το σιδηροδρομικό δίκτυο: από το Κολωνάκι, την πλατεία Καρύτση, τη Νεάπολη με τα Εξάρχεια, το Μουσείο, την πλατεία Βάθης, την πλατεία Αττικής, έως την Κυψέλη, ενώ ο πληθυσμός πολλαπλασιάστηκε και στο Παγκράτι. Συγχρόνως η ανάπτυξη της πόλης έγινε κυρίως προς τις ανατολικές και βόρειες συνοικίες.

**Πίνακας 54 Τόπος τέλεσης γάμου, Δ.
Αθηναίων, 1910-1924**

ΤΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ	ΑΡ. ΠΡΑΞΕΩΝ	%
ΟΙΚΙΑ	2.882	70,1
ΝΑΟΣ	1.107	26,9
ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ	114	2,8
ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΤΙΡΙΟ	3	0,1
ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ	3	0,1
ΣΥΝΟΛΟ	4.109	100

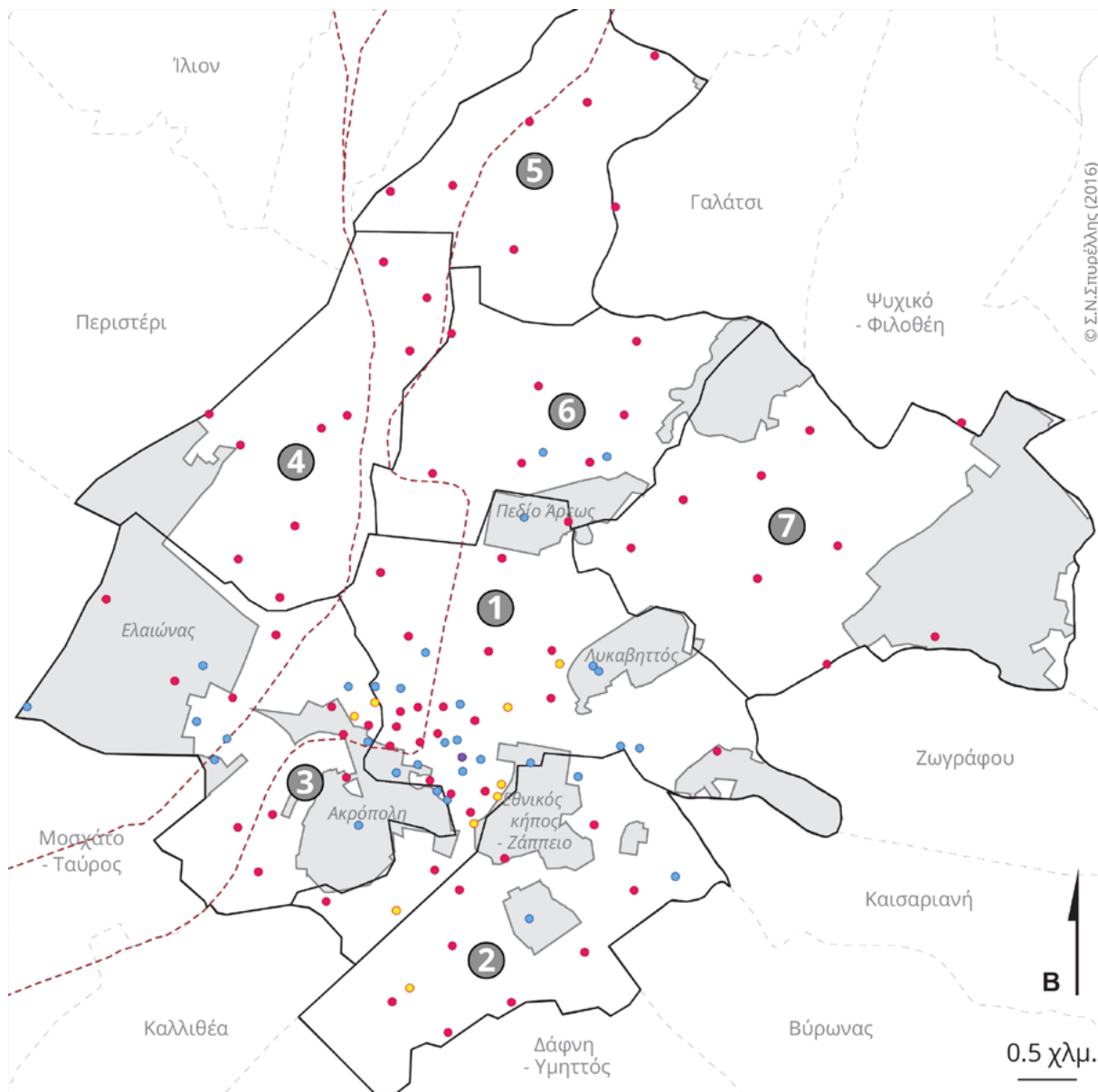
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1924 σε 243 περιπτώσεις δεν υπάρχει εγγραφή στο αντίστοιχο πεδίο και αφορά κυρίως γάμους στρατιωτικών.

Χάρτης 21 Οι ενορίες του Δήμου Αθηναίων

Πηγή: Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012, έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012 και Αρχιεπισκοπή Αθηνών <http://iaath.gr/%ce%b1%cf%81%cf%87%ce%b9%ce%ba%ce%ae/enories-iaa/>

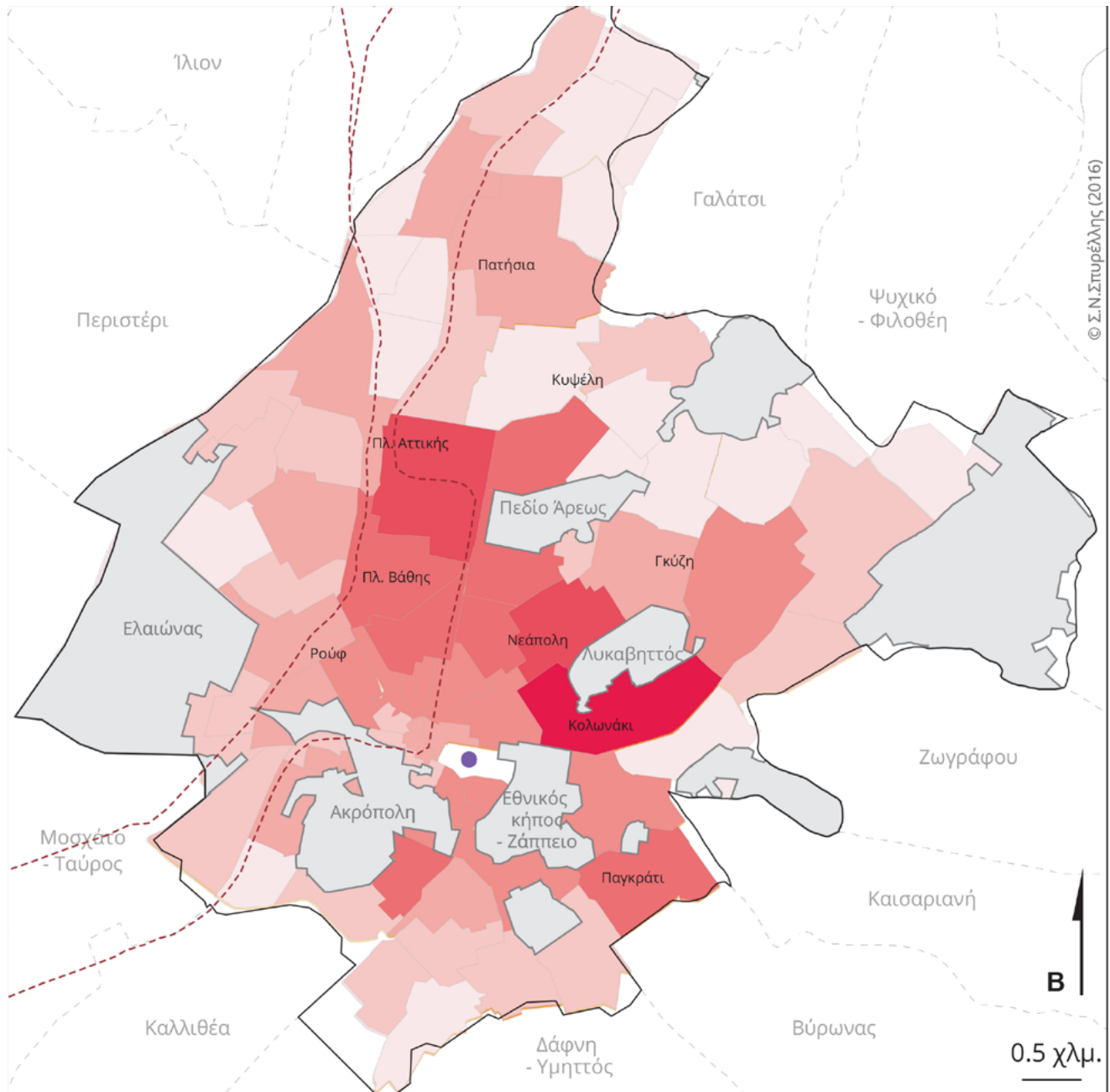
Χάρτης 22 Χωροθέτηση των ενοριακών και μη ενοριακών ναών σύμφωνα με τα επτά δημοτικά διαμερίσματα

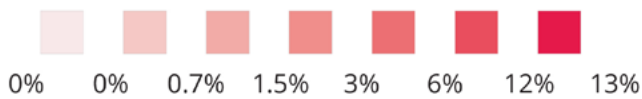
- Όρια δημοτικών διαμερισμάτων δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Χωροθέτηση ενοριακών ναών
 - Ενοριακοί ναοί
- Χωροθέτηση μη ενοριακών ναών
 - Μητρόπολη Αθηνών
 - Ορθόδοξοι ναοί
 - Άλλα δόγματα και ξένοι

Πηγή: : Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012, έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012

Χάρτης 23 Κατανομή των γάμων στις διάφορες ενορίες της πρωτεύουσας, 1910 -1924

Κατανομή συνολικού πληθυσμού* 1910 -1924 (%)

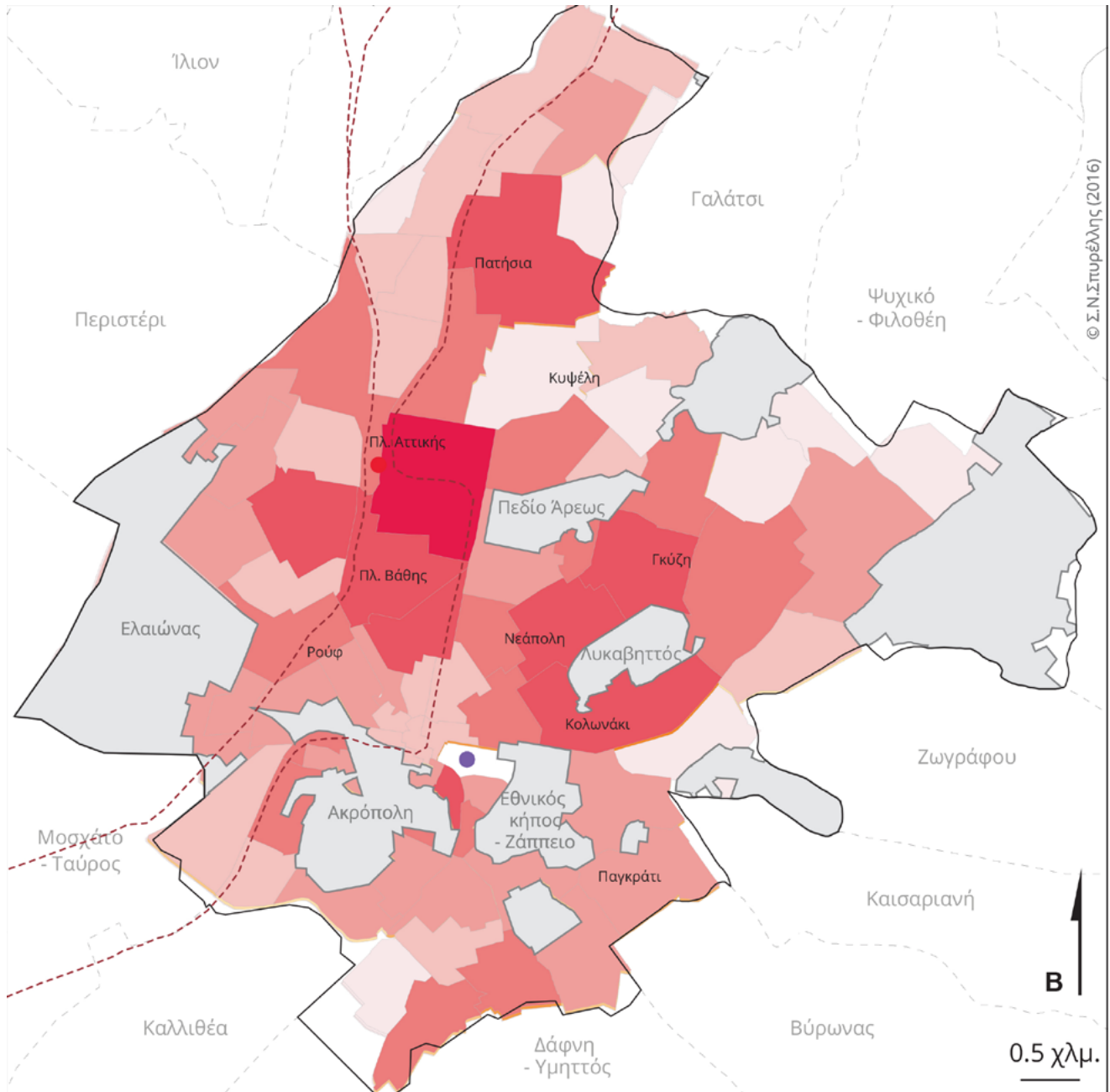

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη
- Ονόματα Συνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

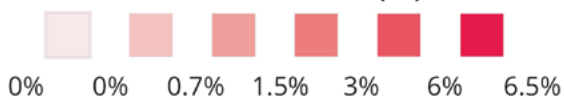
* 3262 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910 -1924.

Χάρτης 24 Κατανομή των γάμων στις διάφορες ενορίες της πρωτεύουσας, 1925-1940

Κατανομή συνολικού πληθυσμού* 1925-1940 (%)

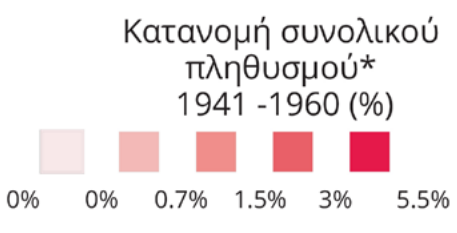
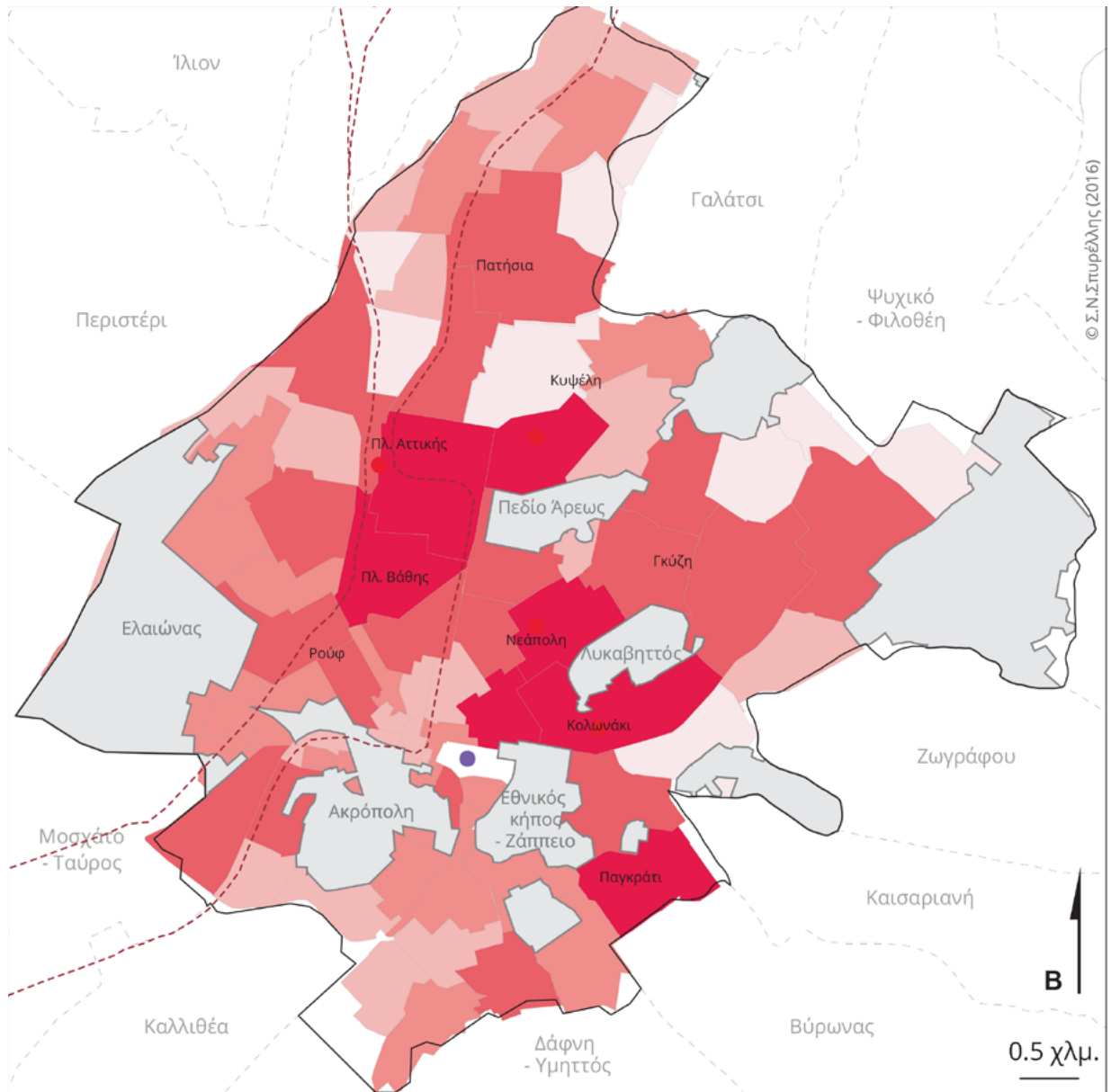

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 4371 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1925-1940

Χάρτης 25 Κατανομή των γάμων στις διάφορες ενορίες της πρωτεύουσας, 1941-1960

- Όρια δήμου Αθηναίων
 - Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
 - Περιβάλλοντες δήμοι
 - Όρια ενοριών
 - Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
 - Σιδηροδρομικό δίκτυο
 - Μητρόπολη Αθηνών
- * 9984 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1941-1960.

Σημείωση για τους χάρτες: Στη βάση δεδομένων 1910-1924, από τις 4.352 εγγραφές δεν απεικονίζονται στα υπόβαθρα των ενοριών το 25%, αφού δεν μπορούσαμε να ταυτίσουμε την ενορία, λόγω ελλιπούς καταγραφής. Στη βάση δεδομένων 1925-1960, που είναι 17.604 εγγραφές, υπάρχουν 818 που δεν απεικονίζονται, αφού αφορούν τόπο κατοικίας που είναι έξω από τα όρια του σημερινού Δήμου Αθηναίων και άρα δεν μπορούν να απεικονιστούν από το υπόβαθρο που χρησιμοποιούμε. Επίσης άλλες 836 εγγραφές αφορούν τους Μη Ενοριακούς Ναούς, ενώ 1.975 εγγραφές παρέμειναν αταξινόμητες, αφού δεν έγινε δυνατό να αναγνωρίσουμε τον ναό με βεβαιότητα (η αόριστη αναγραφή Αγ. Δημήτριος ή Αγ. Νικόλαος ή Αγ. Παντελεήμων δεν επαρκεί, αφού υπάρχουν περισσότεροι από ένας ναοί με την ίδια ονομασία στις διάφορες συνοικίες της πόλης) και 202 εγγραφές είναι χωρίς καταχώριση. Συνολικά 3.000 εγγραφές (17%) δεν απεικονίζονται σ' αυτούς τους χάρτες που εμφανίζουν τις ενορίες και τη συχνότητα των γάμων που τελέστηκαν σ' αυτές τις τρεις διαφορετικές περιόδους μελέτης.

Τέλεση γάμου εν τη κατοικία

Τον Ιούλιο του 1916 η κοσμική Αθήνα συζητούσε τον μάλλον πιο σημαντικό γάμο του μήνα: στην έπαυλη του νομικού Θρασύβουλου Αγγελόπουλου-Αθάνατου, στο Κεφαλάρι Κηφισιάς, τελέστηκαν οι γάμοι της κόρης του Έλλης με τον Πατρινό δικηγόρο Χρήστο Παν. Πράτσικα. Η ένωση των δυο νομικών οικογενειών επέτρεψε την ισχυροποίηση της θέσης τους στην αθηναϊκή κοινωνία του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και η κατοχή έπαυλης στην Κηφισιά ήταν ήδη μια επιλογή διαδεδομένη ανάμεσα στα μέλη της αθηναϊκής ελίτ. Ωστόσο, ο άνθρωπος του οποίου το όνομα είναι συνδεδεμένο όσο ίσως κανενός άλλου με τα κτίρια της πρωτεύουσας, ο Ερνέστ Τσίλλερ, οργάνωσε τον Απρίλιο του 1914 τον γάμο της κόρης του Ιωσηφίνας, ζωγράφου, με τον Ηπειρώτη επίσης ζωγράφο Δημήτριο Στεφ. Δήμα στο σπίτι του, στο κέντρο της Αθήνας, Σόλωνος 1.

Πράγματι, δύο στους τρεις γάμους πραγματοποιούνταν στο σπίτι, και μάλιστα, όπως συνήθως συναντούμε να αναγράφεται στις ληξιαρχικές πράξεις: «εν τη κατοικία του πατρός της νύμφης εν τη ίδια ενορία κειμένη». Παρ' ότι, θεωρητικά, «στον θρησκευτικό γάμο η ιεροτελεστία τελείται ούτως ή άλλως στον προσήκοντα τόπο λατρείας, σε άλλο δε χώρο μόνον εφόσον το επιτρέψει η αρμόδια εκκλησιαστική αρχή»¹⁴, και το κανονικό δίκαιο προβλέπει ότι «τόπος τέλεσης του γάμου είναι ο ναός της ενορίας της νύμφης (ή του γαμπρού όταν η νύφη είναι ετερόδοξη)»¹⁵, η προφορική παράδοση μας μεταφέρει ότι «παλιότερα» η στέψη γινόταν στο σπίτι της νύμφης, όπου ο γαμπρός πήγαινε με όλο του το σόι, τους φίλους του, τους προσκεκλημένους του και με τη συνοδεία οργάνων.

Βεβαίως, διάφοροι λόγοι μπορούσαν να συντελέσουν ώστε η τελετή να γίνει σε ένα άλλο σπίτι, όπως συνέβη στον γάμο του 46άχρονου Κεφαλλονίτη, οφθαλμιάτρου καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Γεώργιου Γεράσιμου Φωκά-Κοσμετάτου και της 28άχρονης Ελένης-Άνας Αυγούστας Ρύτερ γεννημένης στη Βέρνη, που πραγματοποιήθηκε στο σπίτι της κ. Ελένης Πολίτου, στις Τζιτζιφιές, τον Μάιο του 1921. Η τελετή μπορούσε να λάβει χώρα και σε σπίτι συγγενικό: ο 24άχρονος κτηματίας από τη Μονεμβασιά παντρεύτηκε τον Αύγουστο του 1910 την 15άχρονη αγαπημένη του, στο σπίτι της θείας της νύμφης, με μάρτυρα τον φοιτητή της Νομικής Γιάννη Ρίτσο. Τέλος, η τελετή μπορούσε να γίνει και στο σπίτι που θα κατοικούσε το ζεύγος, όπως συνέβη το 1920 με τον γάμο του 42άχρονου

14 Σπύρος Τρωιάνος, «Η τέλεση του γάμου εξ επόψεως πολιτειακού δικαίου». http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/z_symposio_13.html (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

15 Παναγιώτης Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 2000, σελ. 135.

Δημητρίου Στεφ Πετροκόκκινου, γεννημένου στο Λονδίνο, διευθυντή –σύμφωνα με δήλωσή του– της Εμπορικής Τράπεζας, και της 29άχρονης Σμυρνιας Ασπασίας Λεων, Τσιτσεκλή, αδελφής της συζύγου του Γρηγορίου Εμπεδοκλή: η «κατοικία των» βρισκόταν στην οδό Ακαδημίας 42, πολύ κοντά στην Τράπεζα.

Τέλεση γάμου σε δημόσια κτήρια και ξενοδοχεία

Οι τρεις περιπτώσεις γάμων σε δημόσια κτήρια αφορούσαν τρεις Αθηναίους: έναν έφεδρο υπολοχαγό που παντρεύτηκε στα Παλαιά Ανάκτορα, έναν ταχυδρομικό υπάλληλο στο δημαρχιακό κατάστημα και έναν κρεοπώλη στο Λύκειο Ελληνίδων, Στο νοσοκομείο παντρεύτηκαν τρεις ακόμη Αθηναίοι: ένας σιδηροδρομικός υπάλληλος, ένας έμπορος και ένας υπάλληλος.

Στους 114 γάμους που τελέστηκαν σε ξενοδοχείο την περίοδο 1910-1924, μόνο οκτώ γαμπροί (7%) κατάγονταν από την Αθήνα: δύο κτηματίες, δύο στρατιωτικοί, ένας λογιστής, ένας πολιτικός μηχανικός, ένας δικαστικός και ένας τραπεζικός υπάλληλος. Μία στις τρεις νύφες (32%) ήταν Αθηναία και βεβαίως δεν έφερε καμιά ένδειξη επαγγέλματος, όπως συμβαίνει σχεδόν πάντα στα δημόσια έγγραφα της εποχής. Οι άνδρες που παντρεύτηκαν στα ξενοδοχεία ήταν κυρίως έμποροι, δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί και ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι, όπως ο 26άχρονος διευθυντής εταιρίας πετρελαίων από την Αμερική, που παντρεύτηκε το 1922 στο γνωστό ξενοδοχείο *Ακταίων*, στο Νέο Φάληρο, μια 18άχρονη Αθηναία. Στη συντριπτική τους πλειονότητα επρόκειτο για ξενοδοχεία που βρίσκονταν είτε στα προάστια της Κηφισιάς (π.χ. Το ξενοδοχείο *Μελά* ή *Της Ειρήνης* / *Hotel de la Paix*) και του Παλαιού (*Η Αύρα*) ή Νέου Φαλήρου (*Το Ακταίων*) είτε στο κέντρο της πρωτεύουσας και είναι τα πολύ γνωστά ξενοδοχεία της εποχής: *Η Πριγκίπισσα Σοφία*, Πανεπιστημίου 44, δίπλα ακριβώς *Ο Ερμής*, λίγο πιο κάτω στο νούμερο 73 *Το Μέγα Εθνικόν*, γύρω από την πλατεία Συντάγματος το ξενοδοχείο *Της Αγγλίας* (Ερμού 4), *Το Αυτοκρατορικόν* (Καραγιώργη Σερβίας 6), *Το Σπλέντιτ* (Σταδίου 2) και τα άλλα μεγάλα ξενοδοχεία κατά μήκος της Σταδίου, όπως *Το Παλλάς*. Λίγοι γάμοι έγιναν σε μικρά ξενοδοχεία της Αθήνας. Η τελετή στα ξενοδοχεία μάς υπενθυμίζει την ευρεία χρήση των ξενοδοχείων και πανδοχείων ως χώρου κατοικίας. Σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Νικ. Ιγγλέση του 1910, στον Δήμο Αθηναίων υπήρχαν 135 ξενοδοχεία, περίπου τριάντα πέντε πανδοχεία (χάνια), που βρίσκονταν εκτός του κέντρου, και καμιά εικοσαριά «πανσιόν» / ενοικιαζόμενα «επιπλωμένα δωμάτια» που βρίσκονταν ακόμα στο κέντρο της πόλης (επί της Ακαδημίας αλλά και στον Κεραμεικό). Την επόμενη δεκαετία, σύμφωνα με τον *Οδηγό* του 1921, εκτός από τα ξενοδοχεία, διπλασιάστηκαν και οι πανσιόν, οι οποίες διαχύθηκαν σχεδόν σε όλη την πόλη.

Φωτογραφία 3 Διαφήμιση του ξενοδοχείου Μέγα Εθνικόν

HOTEL GRAND NATIONAL

BD DE L'UNIVERSITÉ N° 73

ADR. TÉL.: "MEGA ETHNICON.. TÉLÉPHONE: 23-604

ATHÈNES

Au centre de la Ville,
 Chauffage central,
 Ascenseur-Bains,
 Eau courante chaude et froide
 dans toutes les Chambres

Tous les Conforts Modernes
 Appartements Privés

ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ ΜΕΓΑ ΕΘΝΙΚΟΝ

ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ, 73

ΤΗΛ. ΔΙΕΥΘ.: "ΜΕΓΑ ΕΘΝΙΚΟΝ.. ΤΗΛΕΦΩΝΟΝ: 23-604

ΑΘΗΝΑΙ

Κεντρικώτατον,
 Κεντρική θέρμανσις,
 Αναβατήρ — Λευτήρες,
 Ύδωρ θερμὸν καὶ ψυχρὸν
 εἰς ὅλα τὰ Δωμάτια

Τα ξενοδοχεία των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα δεν προορίζονταν για να καλύψουν τουριστικές ανάγκες, αφού ο τουρισμός ήταν ακόμα περιθωριακό πολιτισμικό φαινόμενο. Απ' όλα τα ξενοδοχεία της Αθήνας, που ήταν τουλάχιστον 140 μέχρι το 1920, και μερικές δεκάδες στα προάστια, δηλαδή στην Κηφισιά, το Μαρούσι και το Φάληρο, ελάχιστα απευθύνονταν στους ξένους, κυρίως Ευρωπαίους ταξιδιώτες, που ήταν συνήθως διπλωμάτες και μέλη στρατιωτικών αποστολών, έμποροι και αντιπρόσωποι εταιριών, και κάποιοι καλλιτέχνες. Η πελατεία τους ήταν σχεδόν αποκλειστικά Έλληνες που μετακινούνταν για επαγγελματικούς ή υπηρεσιακούς λόγους· κάποιο ποσοστό διέμενε στα ξενοδοχεία μόνιμα, νοικιάζοντας δωμάτιο με τον μήνα. Στον εμπορικό *Οδηγό* του Ιγγλέση του 1921 υπάρχει για πρώτη και τελευταία φορά η αναλυτική καταγραφή όσων διέμεναν μόνιμα στα ξενοδοχεία και τις «πανσιόν δι' οικογενείας» της πρωτεύουσας. Οι 812 εγγραφές στον *Οδηγό* του 1921 αντιστοιχούν σε περίπου 850 άτομα, αφού συμπεριλαμβάνονται και ζευγάρια και οικογένειες, με περισσότερα –αλλά άγνωστο πόσα– άτομα καθεμία. Από αυτά, τα 110 άτομα έμεναν σε δέκα τρεις πανσιόν και τα υπόλοιπα, σε μόνιμη βάση, σε ογδόντα πέντε ξενοδοχεία. Ο ίδιος ο Νικ. Γ. Ιγγλέσης, που εξέδιδε τον *Οδηγό*, έμενε στο *Εθνικόν Μέγα*, Πανεπιστημίου 73! Από τα ογδόντα πέντε ξενοδοχεία στα οποία αναφέρεται αυτή η καταγραφή μόνο τέσσερα ήταν Α κατηγορίας και δέκα οκτώ Β κατηγορίας· τα υπόλοιπα εξήντα τρία πρόσφεραν πολύ λιγότερες ανέσεις στους ενοίκους τους...

Τουλάχιστον 110 γυναίκες έμεναν «μονίμως» το 1921 στα ξενοδοχεία της Αθήνας: η Μαρία Δεσύπρη, γενική γραμματέας του *Συνδέσμου για τα δικαιώματα των γυναικών*, πριν ακόμα γίνει σύζυγος του Αλέξανδρου Σβώλου, κατοικούσε στο *Ίλιον Παλλάς*, Κολοκοτρώνη 1. Στα ξενοδοχεία διέμεναν όμως και καμιά 20αριά ζευγάρια. Ανάμεσά τους, το ζεύγος Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή, μαθηματικού και καθηγητή πανεπιστημίου, που βρισκόταν εκείνα τα χρόνια στην Αθήνα ύστερα από πρόσκληση του Βενιζέλου, και έμενε στο ξενοδοχείο *Αθήναι*, Κοραή 2. Στο ίδιο ξενοδοχείο ζούσε και ο πρώην πρόεδρος της Βουλής Θεμιστοκλής Σοφούλης και η σύζυγός του Λουκία και ο Κ. Σοφούλης. Επιπλέον μια δωδεκάδα οικογένειες χρησιμοποιούσαν το ξενοδοχείο για μακρά χρονική περίοδο.

Σχεδόν εβδομήντα άτομα έφεραν ξένο επίθετο και τα 2/3 αυτών δήλωναν ένα επάγγελμα: οι πολυπληθέστερες ομάδες των ξένων ήταν οι έμποροι-παραγγελιοδόχοι, οι μηχανικοί, οι στρατιωτικοί και οι ακόλουθοι των πρεσβειών. Βεβαίως υπήρχαν και μερικοί δημοσιογράφοι, μερικοί καλλιτέχνες και καθηγητές ξένων γλωσσών, ένας βουλευτής.

Το ξενοδοχείο δεν ήταν μόνο ο τόπος κατοικίας της ελίτ¹⁶ αλλά και μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων: ανάλογα με την κατηγορία του ξενοδοχείου και τις ανέσεις που προσέφερε, συναντούμε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες, παρόλο που οι ανώτερες ομάδες προφανώς υπεραντιπροσωπεύονται.

Συνολικά είκοσι ένας βουλευτές έμεναν σε ξενοδοχεία. Ανάμεσά τους διακρίνουμε τον υπουργό περίθαλψης της κυβέρνησης Δημητρίου Γούναρη, Αντώνη Καρτάλη που έμενε στο ξενοδοχείο της Αγγλίας, Α κατηγορίας, Ερμού 2, όπως και οι νομικοί-βουλευτές, ο φιλελεύθερος Μανούσος Βολουδάκης και ο αντιβενιζελικός Μάρκος Θεοδωρίδης, που έγινε και αυτός υπουργός περίθαλψης το 1922. Ο Καρδιτσιώτης βενιζελικός βουλευτής Δημήτριος Μπούσδρας είχε προτιμήσει το ταπεινό ξενοδοχείο *Στέμμα*, Ευπόλιδος 2. Επίσης επτά «εφοπλιστές», οκτώ «τραπεζίτες» / «χρηματιστές»¹⁷, επτά «εισοδηματίαι», δύο «επιχειρηματίαι», δέκα τέσσερα μέλη πρεσβειών, είκοσι τέσσερις δικηγόροι, δέκα εννέα ιατροί, είκοσι ένας μηχανικοί, τριάντα επτά «κτηματίες», είκοσι δημοσιογράφοι¹⁸, 142 έμποροι και παραγγελιοδόχοι, τέσσερις «βιομήχανοι», τριάντα τρεις υπάλληλοι υπουργείων, εβδομήντα στρατιωτικοί όλων των βαθμίδων, εξήντα περίπου ιδιωτικοί υπάλληλοι κυρίως τραπεζών, είκοσι δύο δάσκαλοι / καθηγητές, εβδομήντα επτά ιδιωτικοί υπάλληλοι, κυρίως τραπεζικοί, εννέα συνταξιούχοι, δέκα οκτώ τεχνίτες-μαγαζάτορες (από τους οποίους τρεις μοδίστρες), δέκα επτά καλλιτέχνες, τριάντα φοιτητές / μαθητές, πέντε «σωφέρ»...

Το ξενοδοχείο *Ερμής* (Β κατηγορίας, Πανεπιστημίου 16) χρησιμοποιούνταν περισσότερο απ' όλα ως τόπος μόνιμης κατοικίας, αφού εβδομήντα άτομα το διάλεγαν για τον σκοπό αυτό, ίσως και επειδή διέθετε τόσα πολλά δωμάτια! Ακολουθούσαν με μεγάλη απόσταση ως προς την προτίμηση για τόπο μόνιμης κατοικίας, τα ξενοδοχεία *Μητρόπολις* (Β κατηγορίας, Σταδίου 61), *Αθήναι* (Β κατ., Σταδίου και Κοραή γωνία), το ξενοδοχείο της *Αγγλίας* (Α κατ., Ερμού 2) στο Σύνταγμα, το *Ελπίς* (Κατακουζηνού 11 και Θεμιστοκλέους) στην Ομόνοια, το *Βασιλικόν* (Β κατ., Σταδίου 9), το *Παλλάδιον* (Β κατ. στην Πανεπιστημίου) και η πανσιόν της Ελίζας Ηλιοπούλου (Σταδίου 4), στην οποία διέμεναν δέκα έξι άτομα.

Φαίνεται πως η περιοχή γύρω από την πλατεία Σύνταγματος και ιδίως η οδός Σταδίου, συγκεντρώνοντας κατά μήκος της τον εξαιρετικό αριθμό των 17 ξενοδοχείων έγινε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ο κατεξοχήν δρόμος των ξενοδοχείων! Την περίοδο 1860-1880 υπήρχε μόλις ένα, ενώ την περίοδο

16 Για τη χρήση των ξενοδοχείων πολυτελείας ως τόπου κατοικίας των ελίτ βλ. το μυθιστόρημα του Pierre Assoulin, *Ξενοδοχείο Lutecia*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006 (υπάρχει σε ebook).

17 Όπως ο τραπεζίτης Χριστόφορος Κάσδαγλης, που επέλεξε το *Μαζέστικ*, Β κατηγορίας, Πανεπιστημίου 71.

18 Ο Τίμος Μωραϊτίνης και ο Λέων Μπορτολής έμεναν και οι δυο στο *Διεθνές*, Πατησίων 8, ενώ ο Κύπριος δημοσιογράφος Δημοσθένης Σταυρινίδης προτίμησε το *Ερμής*, Β κατηγορίας, Πανεπιστημίου 16.

1880-1900 υπήρχαν ήδη δέκα¹⁹ στον ίδιο δρόμο! Η εξέλιξη αυτή δείχνει την αλλαγή που συντελέστηκε στην πρωτεύουσα και τη μεταφορά του κέντρου βάρους από την Αιόλου και την Αθηνάς στο Σύνταγμα, τη Σταδίου και την πλατεία Ομονοίας. Πράγματι, η πλατεία Ομονοίας και τμήμα των οδών που καταλήγουν σ' αυτήν –Πατησίων, Γ Σεπτεμβρίου, Αιόλου, Αθηνάς και Πανεπιστημίου– αποτελούσαν τον άλλο πόλο συγκέντρωσης ξενοδοχείων το 1920. Από την Ομόνοια εξάλλου αναχωρούσαν και κατέληγαν οκτώ από τις δέκα έξι τροchioδρομικές γραμμές που υπήρχαν τη δεκαετία του 1910· εκεί ήταν βεβαίως από το 1895 και ο σταθμός Ομονοίας του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου και πολλές άμαξες για την εξυπηρέτηση των Αθηναίων, συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός πολυσύχναστου κόμβου. Το σύνολο αυτών των δραστηριοτήτων συναντάται σε όλες τις ευρωπαϊκές πόλεις, όπου η κατασκευή σιδηροδρομικού σταθμού προκαλεί την ανάπτυξη ξενοδοχείων, τραπεζών και άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στον περιβάλλοντα χώρο. Οι δέκα τρεις πανσιόν ήταν και αυτές τοποθετημένες στο κέντρο της πρωτεύουσας, ώστε να έλκουν ως τόπος κατοικίας, αλλά δεν βρίσκονταν πάνω σε μεγάλες οδικές αρτηρίες.

Πολλά από τα παλαιότερα ξενοδοχεία έκλεισαν και άλλαξαν χρήση, επειδή δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις για υγιεινή και ανέσεις, και άλλα, καινούρια, προστέθηκαν, με αποτέλεσμα να μην καταφέρουμε να εντοπίσουμε 63 ξενοδοχεία του 1910 στον *Οδηγό* του 1921, ενώ ογδόντα ένα ξενοδοχεία του 1921 δεν υπήρχαν το 1910. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τόσο στον *Οδηγό* του 1910 όσο και του 1921 δεν αναφέρεται το ξενοδοχείο *Αίολος*, το πρώτο ξενοδοχείο που κτίστηκε στην Αθήνα, το 1837, βάσει σχεδίων του αρχιτέκτονα Σταμάτη Κλεάνθη²⁰. Επειδή δεν αναφέρεται ούτε στον *Οδηγό* που εκδόθηκε από την Επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων του 1906 για τη φιλοξενία των ξένων επισκεπτών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν λειτουργούσε πλέον τον 20ό αιώνα.

Τα ξενοδοχεία που διέθεταν περισσότερα λουτρά στον όροφο, δηλαδή τα Α κατηγορίας, ήταν λίγα. Σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Ιγγλέση του 1932²¹, που δημοσιεύτηκε στα γαλλικά, το 1922 υπήρχαν 140 ξενοδοχεία στην Αθήνα, πενήντα οκτώ στον Πειραιά και είκοσι πέντε στα προάστια (Κηφισιά, Μαρούσι και Φάληρο). Δέκα χρόνια αργότερα (το 1932) υπήρχαν 200 ξενοδοχεία στην Αθήνα με 5.022 δωμάτια και 8.853 κλίνες, στην Κηφισιά δέκα εννέα ξενοδοχεία με 392 δωμάτια και 637 κλίνες, στο Φάληρο δέκα οκτώ ξενοδοχεία με 334 δωμάτια και 401 κλίνες, και στον Πειραιά εξήντα εννέα

19 Βλ. Ματούλα Σκαλτσά, «Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας: Από τα πανδοχεία στα πρώτα ξενοδοχεία», *Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, 8.10.2000, σελ. 4-7 και Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας: Μοναδικές κτιριολογικές περιγραφές», *Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, 8.10.2000, σελ. 8-12.

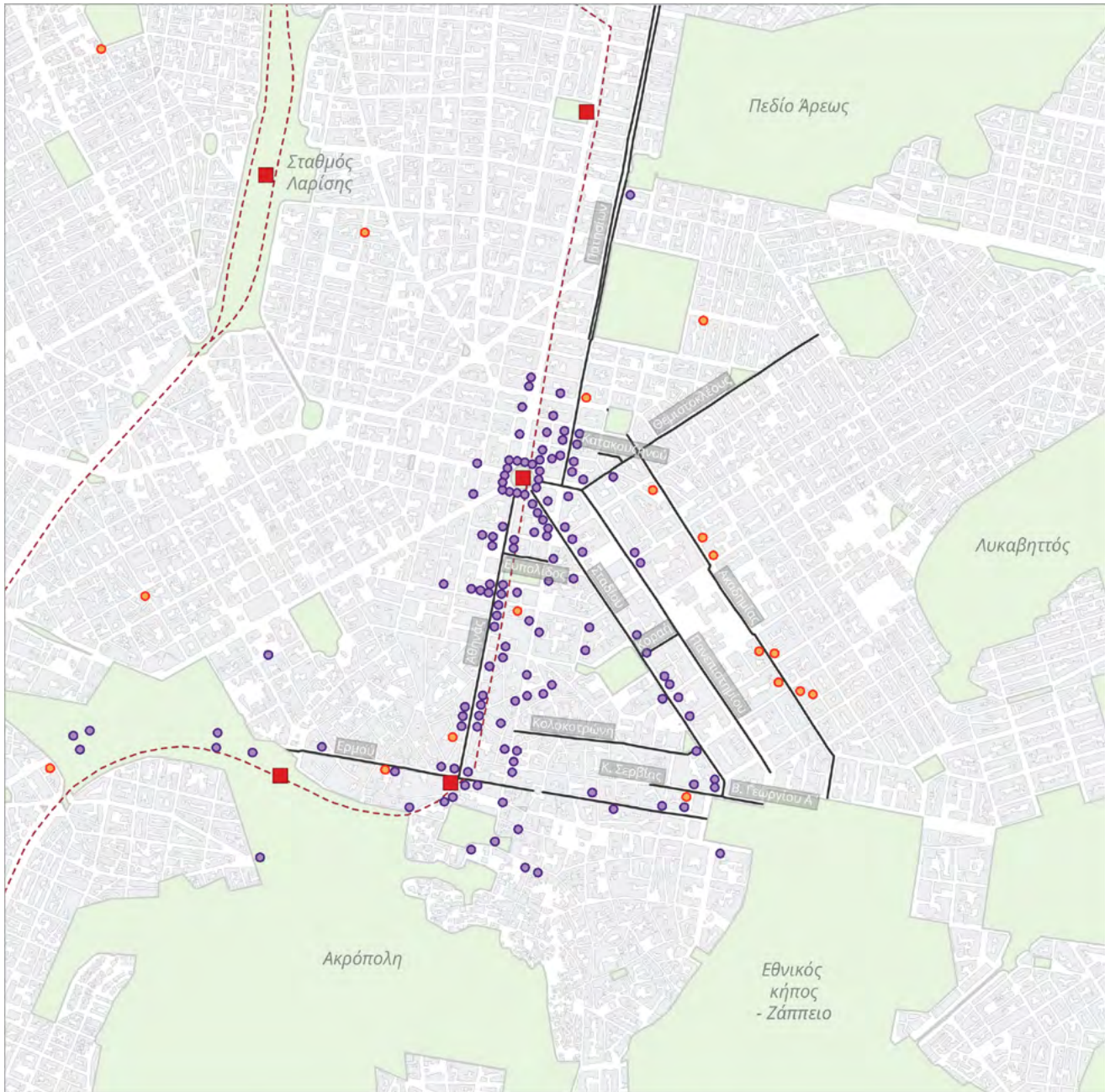
20 http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=66 (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

21 Nicolas Inglessis, *Annuaire de Grèce Iglessi, économique – commercial – industriel*, Αθήνα 1932, σελ. 91.

ξενοδοχεία με 1.062 δωμάτια και 2.305 κλίνες. Από αυτά, οχτώ θεωρούνταν λουξ, είκοσι επτά Α κατηγορίας και τα υπόλοιπα Β κατηγορίας. Πάντως, το 1947, από τα 170 ξενοδοχεία της Αθήνας, μόνο τρία ήταν πολυτελείας, το *Βασιλεύς Γεώργιος* (Γεωργίου Α 3), το *Μεγάλη Βρετανία* (Πανεπιστημίου 1) και το *Ακροπόλ Παλάς* (Πατησίων 51)· άλλα πέντε ήταν Α κατηγορίας²², δύο παλαιότερα που αναβαθμίστηκαν (το *Μινέρβα*, Σταδίου 3 και το *Παλλάδιον*, Πανεπιστημίου 54) συν τρία που προστέθηκαν νέα. Τα υπόλοιπα φαίνεται ότι πράγματι δεν διέθεταν τις αναγκαίες ανέσεις και, ενώ στις αρχές του αιώνα θεωρούνταν πολυτελή (όπως το *Αγγλίας* στην Ερμού 2, το *Παλάς* στη Σταδίου, και το *Τούριστ* στην Ερμού και Βουλής), στα μέσα του 20ού αιώνα η αίγλη τους είχε πια παρέλθει.

22 Βλ. Αστέριος Γ. Τσιούταρης, *Η οικονομική κατάσταση των ξενοδοχείων προπολεμικώς και τώρα, 1939-1947 και Οδηγός ξενοδοχείων της Ελλάδος*, εκδ. Ζαλτάνος, Θεσσαλονίκη 1947 (επανεκδοση: εκδ. Προπομπός / «Αρχείο ελληνικού τουρισμού», Αθήνα 2006, σελ. 75-79).

Χάρτης 26 Τα ξενοδοχεία και πανδοχεία της πρωτεύουσας, 1910

Χωροθέτηση Ξενοδοχείων και Πανσιόν (1910)

- Ξενοδοχεία
- Πανσιόν

- Χώροι πρασίνου, Πλατείες, Αρχαιολογικοί χώροι
- Κτήρια
- Σταθμοί
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Σημαντικές οδοί

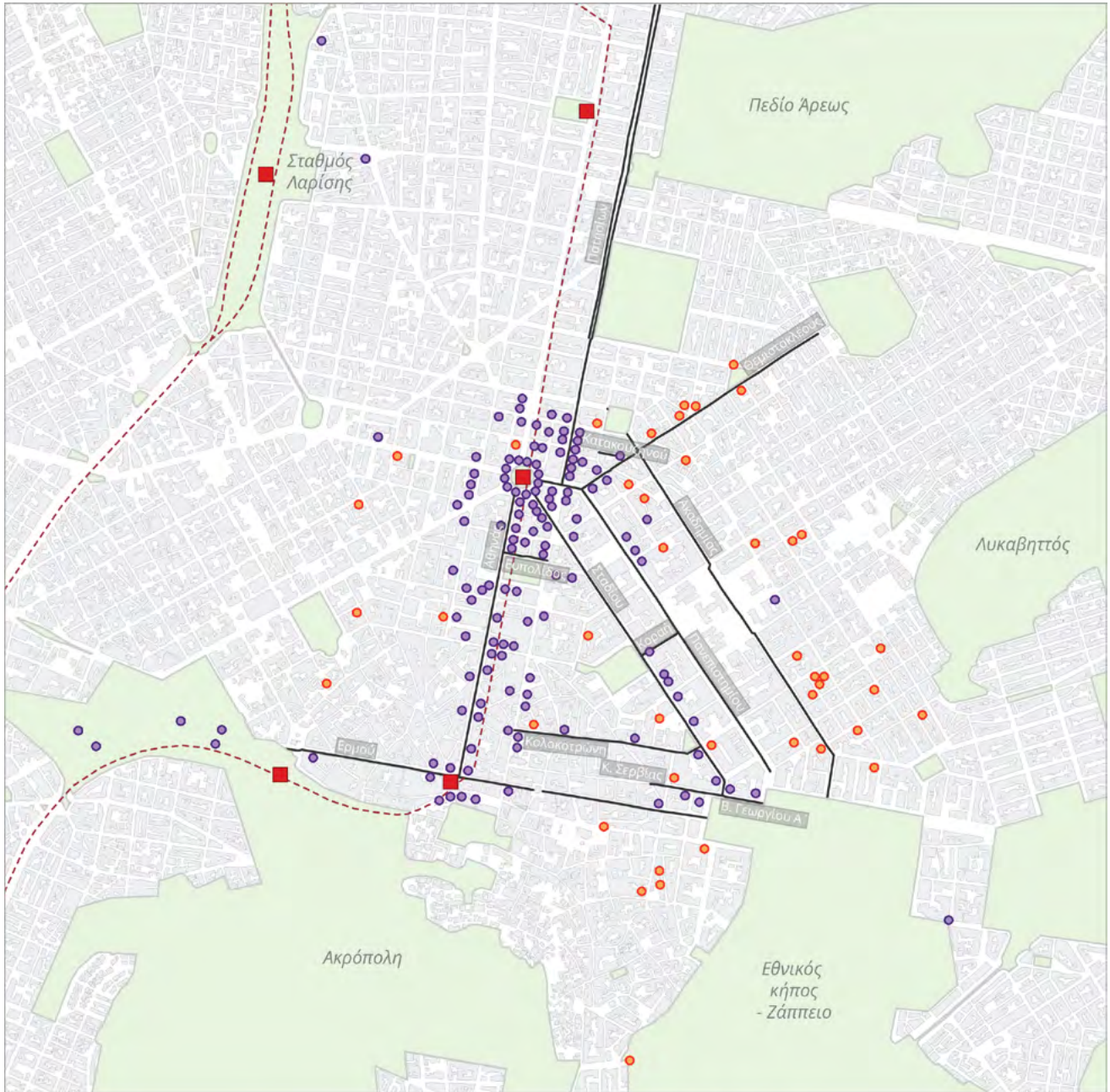

0.2 χλμ.

© Σ.Ν.Στυριέλλης (2016)

Πηγή: Οδηγός Ν. Ιγγλέση 1910.

Χάρτης 27 Τα ξενοδοχεία και πανδοχεία της πρωτεύουσας, 1920

Χωροθέτηση Ξενοδοχείων και Πανσιόν (1920)

- Ξενοδοχεία
- Πανσιόν

- Χώροι πρασίνου, Πλατείες, Αρχαιολογικοί χώροι
- Κτήρια
- Σταθμοί
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Σημαντικές οδοί

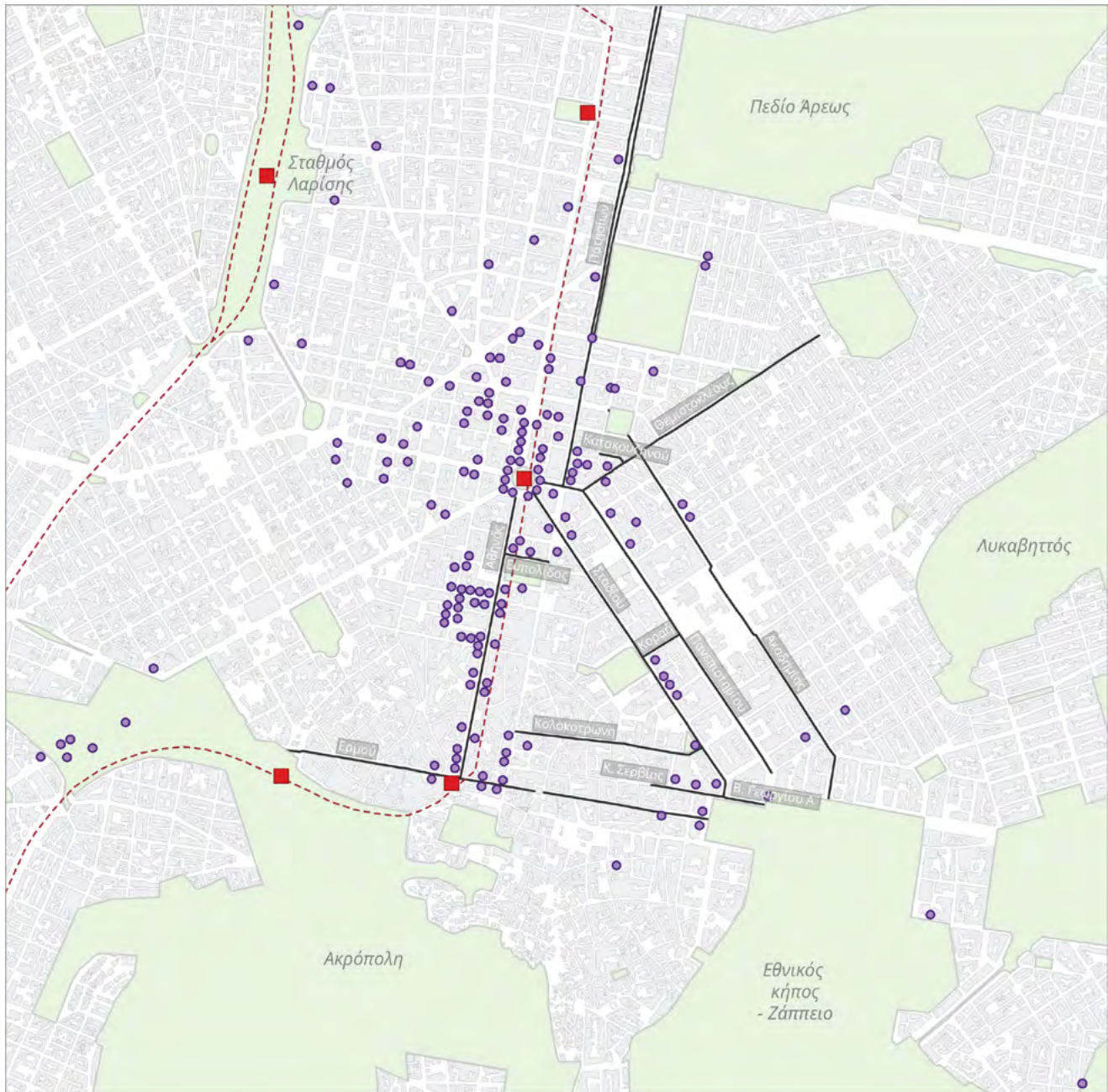

0.2 χλμ.

© Σ. Ν. Σπυριδάκης (2016)

Πηγή: Οδηγός Ν. Ιγγλέση 1920.

Χάρτης 28 Τα ξενοδοχεία και πανδοχεία της πρωτεύουσας, 1947

Χωροθέτηση Ξενοδοχείων (1947)

Ξενοδοχεία

- Χώροι πρασίνου, Πλατείες, Αρχαιολογικοί χώροι
- Κτήρια
- Σταθμοί
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Σημαντικές οδοί

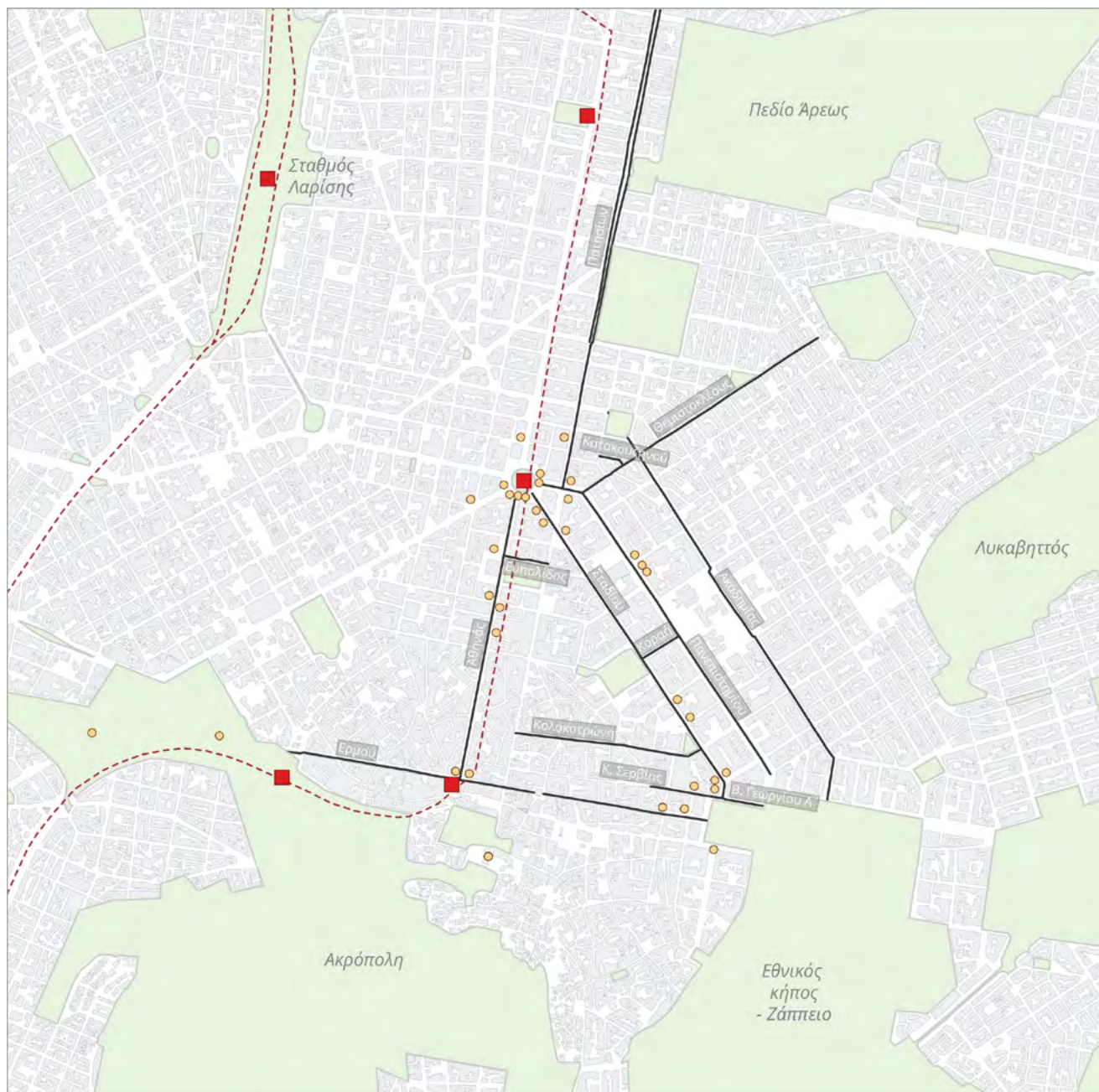

0.2 χλμ.

© Σ. Ν. Σπυριδάκης (2016)

Πηγή: Αστέριος Γ. Τσιούτσης, *Η οικονομική κατάσταση των ξενοδοχείων προπολεμικά και τώρα, 1939-1947 και Οδηγός ξενοδοχείων της Ελλάδος*, εκδ. Ζαλτάνος, Θεσσαλονίκη 1947 (επανεκδόση: εκδ. Προπομπός / «Αρχείο ελληνικού τουρισμού», Αθήνα 2006, σελ. 75-79).

Χάρτης 29 Η τέλεση γάμων σε ξενοδοχείο, 1910 - 1924

Χωροθέτηση Ξενοδοχείων που τελέστηκαν γάμοι (1910-1924)

Ξενοδοχεία

- Χώροι πρασίνου, Πλατείες, Αρχαιολογικοί χώροι
- Κτήρια
- Σταθμοί
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Σημαντικές οδοί

0.2 χλμ.

© Σ. Ν. Σπυριδάκης (2016)

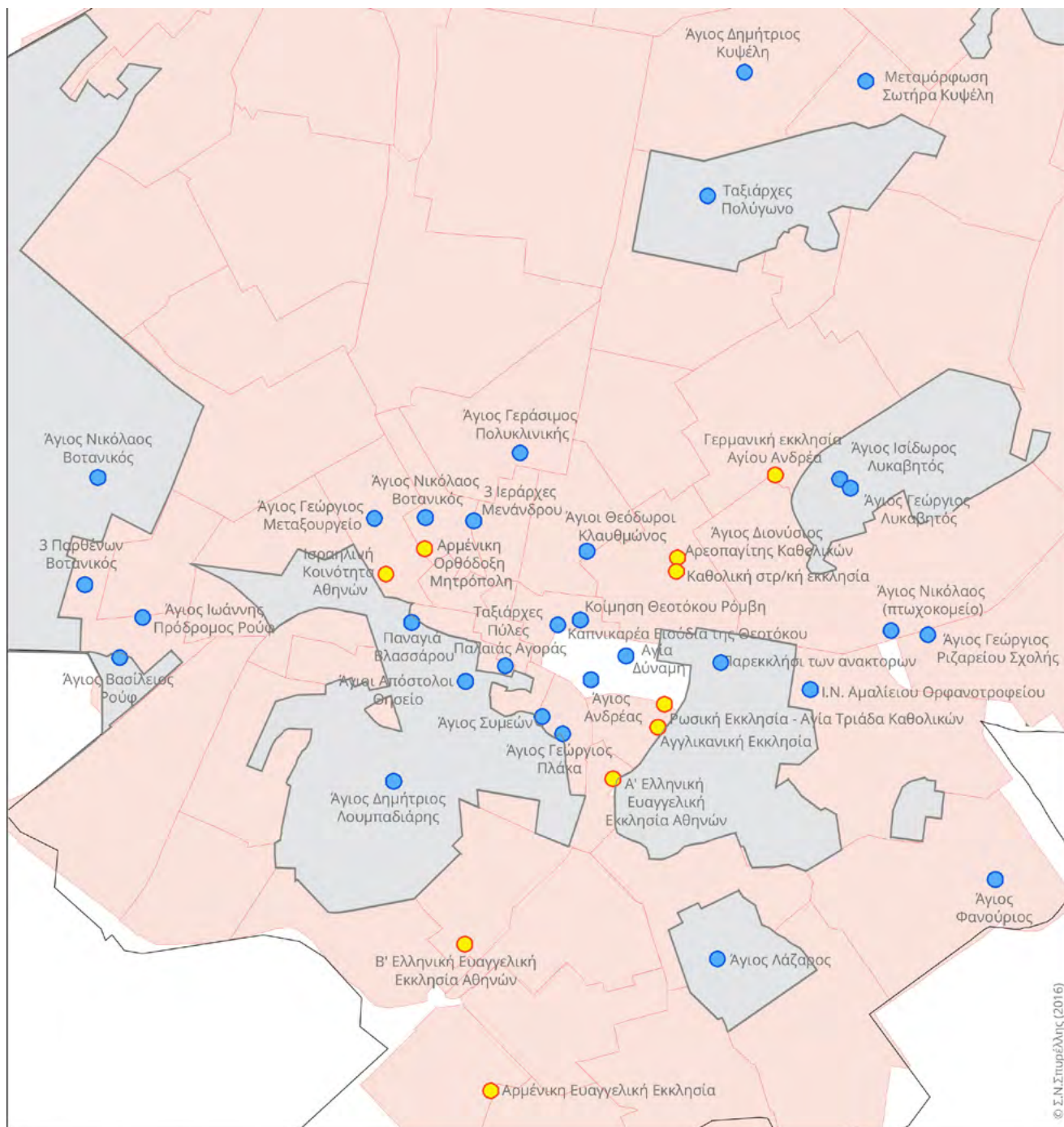
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910- 1924.

Τέλεση γάμου σε μη ενοριακούς ναούς

Όσοι και όσες, πάντως, διάλεγαν την εκκλησία για να παντρευτούν (που ήταν μόνο ένας στους τρεις στα χρόνια 1910-1925) είχαν τη δυνατότητα να κάνουν την τελετή και σε μη ενοριακό ναό, όπως ήταν και είναι δεκάδες τέτοιοι ναοί στη Αθήνα. Αυτή η πρακτική αφορούσε μια σημαντική μειοψηφία των γάμων: γύρω στο 3% την περίοδο 1910-1925 (που όμως η υποκαταγραφή των γάμων ήταν μεγάλη, όπως έχουμε ήδη πει) και γύρω στο 8% από το 1925 έως το 1960. Από τους 30 περίπου μη ενοριακούς ορθόδοξους ναούς, τρεις μόνο ναοί-παρεκκλήσια φαίνεται να κέρδιζαν τη σταθερή προτίμηση των μελλόνυμφων: οι Ταξιάρχες στο Πεδίον του Άρεως, ο Άγιος Γεώργιος στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας στο Κολωνάκι και ο Άγιος Νικόλαος Πτωχοκομείου, επίσης στο Κολωνάκι, που ήταν πρώτος στις προτιμήσεις. Οι υπόλοιποι εμφανίζονται σποραδικά ή με μικρή συχνότητα στη διάρκεια των πενήντα χρόνων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και όταν επιλέγονταν παρεκκλήσια, αυτά ήταν στο κέντρο της πόλης ή στην Κυψέλη, που είχε αρχίσει να αναδύεται ως η άλλη «καλή» συνοικία της πρωτεύουσας ήδη από τη δεκαετία του 1930. Ο μοναδικός γάμος που τελέστηκε στο παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα ήταν τον Ιούλιο του 1917 ανάμεσα στον 20άχρονο διδάκτορα της Νομικής Παύλο Αλεξ. Καλλιγά με την οικοδέσποινα Ερατώ Αλεξ. Κοντόσταυλου: ο πολιτικός Νικόλαος Π. Καλογερόπουλος και τέως πρωθυπουργός ήταν μάρτυρας σ' αυτόν τον γάμο που ένωσε δυο μεγάλες πολιτικές οικογένειες.

Εκτός όμως αυτών των μη ενοριακών ορθόδοξων ναών υπήρχαν άλλοι δέκα που επιλέγονταν κυρίως από τους ξένους κατοίκους της πρωτεύουσας, προφανώς για λόγους θρησκευτικού δόγματος. Στη Ρώσικη εκκλησία του Αγίου Νικόδημου παντρεύτηκε το 1924 ο 31 ετών γεννημένος στο Βουκουρέστι μουσικός με μια 22άχρονη Ρωσίδα από τη Σεβαστούπολη. Και ένας 28άχρονος Αθηναίος «βαφεύς» παντρεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1913 μια 23άχρονη Γαλλίδα στον Άγιο Διονύσιο των Καθολικών.

Χάρτης 30 Οι μη ενοριακοί ναοί της πρωτεύουσας

Χωροθέτηση μη ενοριακών ναών στον δήμο Αθηναίων

● Ορθόδοξοι

● Άλλα δόγματα και ξένοι

□ Όρια δήμου Αθηναίων

□ Όρια ενοριών

□ Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι

0.5 χλμ.

Πηγή: Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012, έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2012, σελ 400-419

Πίνακας 55 Κατανομή των γάμων που τελέστηκαν σε μη ενοριακούς ναούς 1910-1960

ΓΑΜΟΙ ΣΕ ΜΗ ΕΝΟΡΙΑΚΟΥΣ ΝΑΟΥΣ	ΑΠΟΛΥΤΕΣ ΤΙΜΕΣ			ΠΟΣΟΣΤΑ		
	1910-24	1925-40	1941-60	1910-24	1925-40	1941-60
ΝΑΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ						
ΤΡΙΩΝ ΠΑΡΘΕΝΩΝ ΒΟΤΑΝΙΚΟΣ		4			1,5	
ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ	1			1,0		
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΑΚΑ		3			1,1	
ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΨΕΛΗ		1			0,4	
ΑΓ. ΛΑΖΑΡΟΣ		2			0,7	
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΟΤΑΝΙΚΟΣ	3			3,1		
ΑΓ. ΣΥΜΕΩΝ						
ΑΓ. ΦΑΝΟΥΡΙΟΣ	3	1		3,1	0,4	
ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΡΟΜΒΗ	2	8		2,1	2,9	
ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΥΨΕΛΗ		2			0,7	
ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΛΑΣΣΑΡΟΥ		4			1,5	
ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ			1			0,2
ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΟΥΦ			1			0,2
ΑΓ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΟΥΛΚΑΙΝΙΚΗΣ			1			0,2
ΑΓ. ΔΥΝΑΜΗ			1			0,2
ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΡΟΥΦ			1			0,2

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ (ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ)	2		1	2,1		0,2
ΑΓ. ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ ΔΗΜ. ΒΡΕΦΟΚΟΜΕΙΟΥ			2			0,4
ΑΓ. ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΛΥΚΑΒΗΤΟΣ			2			0,4
ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΡΟΥΦ			2			0,4
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΥΚΑΒΗΤΟΣ	2	1	3	2,1	0,4	0,5
ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΠΥΛΕΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ		9	8		3,3	1,4
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΤΑΣΟΥΡΓΕΙΟ		6	9		2,2	1,6
ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΠΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΑΡΕΩΣ-ΠΟΛΥΓΩΝΟ	23	59	10	24,0	21,6	1,8
ΚΑΠΝΙΚΑΡΕΑ ΕΙΣΟΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ	6	5	12	6,3	1,8	2,1
ΙΝ ΑΜΑΛΙΕΙΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ (ΑΓ. ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ)		3	13		1,1	2,3
ΑΓ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΘΗΣΣΕΙΟ		7	17		2,6	3,0
ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΚΛΑΥΘΜΩΝΟΣ		6	24		2,2	4,3
ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΟΥΜΠΑΔΙΑΡΗΣ	31	6	27	32,3	2,2	4,8
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΙΖΑΡΕΙΟΥ ΣΧΟΛΗΣ	4	29	63	4,2	10,6	11,2
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΠΤΩΧΟΚΟΜΕΙΟ)	7	18	135	7,3	6,6	24,0

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΠΤΩΧΟΚΟΜΕΙΟ)	7	18	135	7,3	6,6	24,0
ΑΓΓΛΙΚΑΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ	1		2	1,0		0,4
Β ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΘΗΝΩΝ		4	3		1,5	0,5
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ			3			0,5
ΑΡΜΕΝΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΔΟΥΡΓΟΥΤΙ		3	4		1,1	0,7
Α ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΘΗΝΩΝ	1	2	9	1,0	0,7	1,6
ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ			11			2,0
ΑΡΜΕΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ		3	14		1,1	2,5
ΡΩΣΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ – ΑΓ. ΤΡΙΑΔΑ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	2	6	17	2,1	2,2	3,0
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΘΗΝΩΝ		10	33		3,7	5,9
ΑΓ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΤΗΣ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	8	71	134	8,3	26,0	23,8
ΣΥΝΟΛΟ	96	273	563	100	100	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων, 1910-1960.

Πίνακας 56 Ναοί άλλων δογμάτων πλην των ορθόδοξων, στην Αθήνα το 1930		
ΑΛΛΑ ΔΟΓΜΑΤΑ	ΝΑΟΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
ΑΡΜΕΝΙΩΝ	ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	ΚΡΙΕΖΗ 10
ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΜΕΝΩΝ	ΑΓΓΛΙΚΑΝΙΚΟΣ (ΑΓ. ΠΑΥΛΟΣ)	ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ ΤΕΡΜΑ
	ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟΣ	ΛΕΩΦ ΑΜΑΛΙΑΣ-ΛΥΣΙΚΡΑΤΟΥΣ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΩΝ	ΡΑΒΙΝΟΣ ΑΘΗΝΩΝ (ΙΩΣΗΦ ΤΖΑΒΕΤ)	ΚΟΛΟΚΥΝΘΟΥΣ 46
	ΣΥΝΑΓΩΓΑΙ	ΜΕΛΙΔΩΝΗ 2
		ΜΕΛΙΔΩΝΗ 8
ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	ΑΓ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ	ΛΕΩΦ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 9-ΟΜΗΡΟΥ
	ΙΕΡΑΣ ΚΑΡΔΙΑΣ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ	ΤΕΡΜΑ ΑΚΑΚΙΩΝ
	ΣΩΤΗΡΟΣ	ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΔΑ 28
	ΤΑΓΜΑ ΙΗΣΟΥΪΤΩΝ	ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΔΑ 29
ΡΩΣΩΝ	ΑΓ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ-ΚΗΠΟΥ

Πηγή: Ν. Ιγγλέσις, *Οδηγός της Ελλάδος, 1930*.

3.6 Πρώτοι και επαναληπτικοί γάμοι

Τόσο στην περίοδο πριν από την άφιξη των προσφύγων όσο και αργότερα, οι επαναληπτικοί γάμοι δεν ξεπερνούσαν το 10%. Ήταν όμως σχεδόν εξίσου συχνοί για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες! Στις απογραφές πληθυσμού φαίνεται η ύπαρξη ενός σημαντικού ποσοστού χηρών γυναικών, σε αντίθεση με τους χήρους που ήταν πολύ λίγοι. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι άνδρες είτε ξαναπαντρεύονταν πολύ σύντομα μετά τη χηρεία είτε ζούσαν λιγότερο από τις γυναίκες. Σε εθνικό επίπεδο διαπιστώνεται αισθητή

διαφοροποίηση στις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β Παγκόσμιο πόλεμο. Οι χήροι άνδρες που ξαναπαντρεύονταν προπολεμικά πλησίαζαν το 10% των γάμων, ενώ μεταπολεμικά έφταναν μόλις το 3%. Επιπλέον, μετά τον Πόλεμο αυξήθηκε σταδιακά το ποσοστό των διαζευγμένων που ξαναπαντρεύονταν. Την ίδια τάση διαπιστώνουμε κατά τη μεταπολεμική περίοδο και για τις χήρες και διαζευγμένες γυναίκες, που προπολεμικά ξαναπαντρεύονταν πιο σπάνια από τους άνδρες.

Πίνακας 57 Σειρά γάμου, Δ. Αθηναίων, 1910-1960

ΣΕΙΡΑ ΓΑΜΟΥ	1910-1924		1925-1960	
	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ
1	89%	87%	89%	91%
2	7%	9%	10%	9%
3	0%	0%	1%	0%
ΑΓΝΩΣΤΟ	4%	4%	0%	0%
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%	100%

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στα χρόνια 1910-1924 υπήρξαν, σύμφωνα με τις ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων, 312 χήρες που παντρεύτηκαν εκ νέου με συζύγους σε πρώτο γάμο, περισσότερες δηλαδή από τους χήρους που παντρεύτηκαν γυναίκες σε πρώτο γάμο! Στην 35ετία 1925-1960 υπήρξαν σχεδόν τόσες χήρες που παντρεύτηκαν συζύγους σε πρώτο γάμο (6,8% των συνολικών γάμων), όσοι χήροι παντρεύτηκαν γυναίκες σε πρώτο γάμο (8,1% των γάμων)! Φαίνεται ότι στην πρωτεύουσα οι παραδοσιακές δημογραφικές συμπεριφορές σε θέματα που αφορούσαν την επιλογή συζύγου διαφοροποιούνταν.

Πίνακας 58 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων στην Ελλάδα, σύμφωνα με την προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση του γαμπρού, 1926-1958

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ ΚΑΤΑ ΠΡΟΤΕΡΑΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΝ ΤΟΥ ΓΑΜΒΡΟΥ 1926-28, 1936-38, 1956-58

ΕΤΗ		ΠΡΟΤΕΡΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ			
		ΑΓΑΜΟΙ	ΧΗΡΟΙ	ΔΙΑΖΕΥΤΜΕΝΟΙ	ΜΗ ΔΗΛΩΣΑΝΤΕΣ
1926	100,0	91,1	8,5	0,4	-
1927	100,0	90,7	8,7	0,6	-
1928	100,0	90,4	8,9	0,7	-
1936	100,0	89,1	9,6	1,3	-
1937	100,0	89,1	9,3	1,6	-
1938	100,0	89,1	9,2	1,7	-
1956	100,0	93,9	3,4	2,6	0,1
1957	100,0	94,2	3	2,5	0,3
1958	100,0	94,1	3,1	2,4	0,4

Πηγή: Φυσική κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδος κατά το έτος 1958.

Πίνακας 59 Ποσοστιαία κατανομή των γάμων στην Ελλάδα σύμφωνα με την προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση της νύφης, 1926-1958

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ ΚΑΤΑ ΠΡΟΤΕΡΑΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΝ ΤΗΣ ΝΥΜΦΗΣ 1926-28, 1936-38, 1956-58

ΕΤΗ		ΠΡΟΤΕΡΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ			
		ΑΓΑΜΟΙ	ΧΗΡΑΙ	ΔΙΕΖΕΥΤΜΕΝΑΙ	ΜΗ ΔΗΛΩΣΑΣΑΙ
1926	100,0	94,2	5,4	0,4	-
1927	100,0	94,2	5,3	0,5	-
1928	100,0	94,2	5,3	0,5	-
1936	100,0	93,1	5,6	1,3	-
1937	100,0	93,3	5,3	1,4	-
1938	100,0	93,4	5,2	1,4	-
1956	100,0	95,9	2,0	2,0	0,1
1957	100,0	96,3	1,7	1,8	0,2
1958	100,0	96,4	1,6	1,8	0,2

Πηγή: Φυσική κινήσεις του πληθυσμού της Ελλάδος κατά το έτος 1958.

Πίνακας 60 Σειρά γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1910-1960

► 1910-1924: Απόλυτοι αριθμοί για το σύνολο των καταγεγραμμένων γάμων στο Ληξιαρχείο

	ΓΥΝΑΙΚΑ				
ΑΝΤΡΑΣ	1ος	2ος	3ος	ΑΓΝΩΣΤΟ	ΣΥΝΟΛΟ
1ος	3.546	312	3	1	3.862
2ος	215	79	0	0	294
3ος	11	5	0	0	16
ΑΓΝΩΣΤΟ	0	0	0	180	180
ΣΥΝΟΛΟ	3.772	396	3	181	4.352

► 1925-1960: Απόλυτοι αριθμοί για το δείγμα των γάμων που αποδελτιώθηκε

	ΓΥΝΑΙΚΑ				
ΑΝΔΡΑΣ	1ος	2ος	3ος	ΑΓΝΩΣΤΟ	ΣΥΝΟΛΟ
1ος	14.490	1.194	38	7	15.729
2ος	1.430	334	9	1	1.774
3ος	70	23	0	0	93
ΑΓΝΩΣΤΟ	1	0	0	7	8
ΣΥΝΟΛΟ	15.991	1.551	47	15	17.604

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

3.7 Διαζύγια / διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων

Στην ορθόδοξη εκκλησία ο γάμος είναι μόνο ιδανικά αδιάλυτος και η εκκλησία πάντα επέτρεπε, υπό όρους, το διαζύγιο, σε αντίθεση με την απαγόρευση που επέβαλλε η ρωμαιοκαθολική. Ήδη από την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ορθόδοξη εκκλησία ήταν αρκετά εύκαμπτη στο ζήτημα αυτό, στην προσπάθειά της να διατηρήσει τον έλεγχο των κατά τόπους χριστιανικών κοινοτήτων, προσαρμοζόμενη στις τοπικές ακόμη και συγκυριακές ανάγκες αυτών των κοινοτήτων²³.

Το θεσμικό καθεστώς²⁴ βάσει του οποίου ρυθμιζόταν η διάλυση των γάμων στη χώρα μας παρέμεινε αναλλοίωτο από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι το 1983. Με την εισαγωγή της πολιτικής δικονομίας του Μάουρερ το 1834, μόνα αρμόδια για τη διάλυση ενός γάμου είναι τα πολιτικά δικαστήρια. Το 1920 ψηφίστηκε ο νόμος 2228 (που θα ισχύσει μέχρι την εισαγωγή του αστικού κώδικα του 1940) που απαγόρευσε το συναινετικό διαζύγιο, απαίτησε δικαστική απόφαση για τη διεξαγωγή του, καθόρισε με ακρίβεια τους λόγους διαζυγίου και θέσπισε έναν γενικό λόγο, τον ισχυρό κλονισμό του γάμου από υπαιτιότητα του συζύγου που δεν ζητάει το διαζύγιο. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που ακολούθησαν απέτυχαν σχεδόν όλες, υπό την πίεση της εκκλησίας, και το συναινετικό διαζύγιο θα αποκλείεται μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Το θέμα των διαζυγίων έχει απασχολήσει πολύ λίγο την ελληνική ιστοριογραφία²⁵ και, εκτός των νομικών²⁶, έχει γίνει αντικείμενο μελέτης από δημογράφους²⁷, ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους για τη μεταπολεμική περίοδο και κυρίως για τα τέλη του 20ού αιώνα. Στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται μια νέα ερευνητική παραγωγή²⁸ που προσπαθεί να απαντήσει σε ζητήματα όπως αυτό της βαρύτητας των θρησκευτικών θεσμών και των οικογενειακών παραδόσεων στην ατομική απόφαση για διαζύγιο, μελετώντας τη γεωγραφική κατανομή των διαζυγίων στην Ευρώπη.

23 Βλ. Παναγιώτης Σαβοριανάκης, ό.π., σελ. 61.

24 Για αναλυτική παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου μέχρι το 1983 και για τα διαζύγια στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλ. Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», ό.π. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.717> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

25 Βλ. Μαρία Σταματογιαννοπούλου, «Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900», περ. *Μνήμων*, τόμ. 16 (1994), σελ. 107-138. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.562> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Οικογένεια και γαμήλιες πρακτικές στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Η Κως στο 18ο και 19ο αιώνα», ό.π.

26 Ενδεικτικά μόνο βλ. Κώστας Ε. Μπέης, *Διαφορές που υπάρχουν στην ειδική διαδικασία των γαμικών διαφορών*, ΠολΔ 592. <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=4&mid=1096&mnu=1&id=9087> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

27 Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», ό.π.

28 Βλ. το αφιέρωμα του *Journal of Family History*, τόμ. 36/2 (Απρίλιος 2011).

Η αντοχή των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του 1970 ήταν πολύ μεγάλη και ο αδρός δείκτης διαζυγίων παρέμενε σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα μέχρι το 1979-1980: λιγότερα από 5 διαζύγια επί 10.000 κατοίκων²⁹.

Το ζήτημα της λύσης των γάμων που τελέστηκαν στον Δήμο Αθηναίων είναι δύσκολο να διερευνηθεί, καθώς η έλλειψη δημοσιευμένων στατιστικών στοιχείων μέχρι το 1926 –οπότε άρχισε να εκδίδεται η *Στατιστική της Δικαιοσύνης*– θα απαιτούσε τον εντοπισμό των διάφορων δημοτικών εγγράφων όπου καταγράφονταν οι δικαστικές αποφάσεις, οι οποίες, δυστυχώς, δεν σημειώνονταν αναγκαστικά στο περιθώριο της ληξιαρχικής πράξης γάμου ή της οικογενειακής μερίδας του Δημοτολογίου. Επιπλέον, η Στατιστική Υπηρεσία θα αρχίσει να δημοσιεύει τα επιμέρους δεδομένα που αφορούσαν τη λύση των γάμων μόνο από το 1962 και έπειτα. Ελλείψει λοιπόν συγκροτημένων σειρών θα παρουσιάσουμε μια ποικιλία πηγών που εντοπίσαμε προσπαθώντας να μελετήσουμε το ζήτημα αυτό.

Η μοναδική πηγή για τα διαζύγια της δεκαετίας του 1910 παραμένει η μελέτη του Τρύφωνα Ανδριανάκου, που αφορά την περίοδο 1912-1923.

Στο Ληξιαρχείο εντοπίσαμε και αποδελτιώσαμε έναν τόμο του έτους 1926, ο οποίος περιλαμβάνει τις δικαστικές αποφάσεις εκείνης της χρονιάς. Πιο συγκεκριμένα, περιλαμβάνει 166 διαζύγια που στην πλειονότητά τους δηλώθηκαν από δικηγόρους. Ο μέσος όρος διάρκειας των 166 αυτών γάμων ήταν δέκα χρόνια: μόλις έντεκα μήνες η μικρότερη διάρκεια (και η αμέσως επόμενη 14 μήνες) και είκοσι εννέα χρόνια η μεγαλύτερη (η αμέσως προηγούμενη 24 χρόνια).

Στο Δημοτολόγιο του Δήμου φαίνονται μόνο 2.083 διαζύγια για την περίοδο 1925-1960: μόλις είκοσι δύο για τη μισή δεκαετία του 1920, 122 για τη δεκαετία του 1930, 390 για τη δεκαετία του 1940, 1.308 για όλη τη δεκαετία του 1950 και 241 μόνο για τη χρονιά του 1960! Μπορεί να είναι λίγα καταχωρισμένα αλλά η τάση είναι ενδεικτική της ανόδου.

Πάντως 104 διαζύγια που αφορούν γάμους της περιόδου 1931-1960 δηλώθηκαν στο Ληξιαρχείο μόλις το διάστημα 2004-2013, ενώ οι αποφάσεις είχαν εκδοθεί αρκετές δεκαετίες πριν!

29 Βύρων Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», ό.π.

Η *Στατιστική της Δικαιοσύνης*, που άρχισε να εκδίδεται μετά το 1926 δημοσιεύει τις αποφάσεις που αφορούν τα διαζύγια ανά πρωτοδικείο. Η περιφέρεια του Πρωτοδικείου Αθηνών ξεπερνάει βεβαίως τα όρια του Δήμου Αθηναίων και αναφέρεται στο μεγαλύτερο μέρος της περιφέρειας της πρωτεύουσας (εκτός από τον Πειραιά και τη Νίκαια, καθώς και τα νησιά Κύθηρα, Σαλαμίνα, Πόρο, Αίγινα και Σπέτσες) και γι' αυτό το λόγο το ποσοστό των διαζυγίων που προκύπτει στον πίνακα με βάση τον πληθυσμό του Δήμου φαίνεται τόσο μεγάλο! Προφανώς είναι μικρότερο, και παρόλο που δεν αφορά μόνο την Αθήνα, η παράθεση του πλήθους των δικαστικών αποφάσεων δείχνει καθαρά την αυξητική τάση του φαινομένου. Στη δεκαετία του 1950 στην Ελλάδα αντιστοιχούν πλέον 4 διαζύγια σε 100 γάμους ετησίως, ενώ στη δεκαετία του 1960 αντιστοιχούν 5 διαζύγια σε 100 γάμους και το ποσοστό βαίνει συνεχώς αυξανόμενο τις επόμενες δεκαετίες.

Από τα στοιχεία της *Στατιστικής της Δικαιοσύνης* των ετών 1926-1960, φαίνεται ότι το διαζύγιο ήταν καθαρά αστικό φαινόμενο: το 1960, περίπου δέκα επτά από τους 100 γάμους κατέληξαν σε διαζύγιο, αλλά στην υπόλοιπη χώρα αυτό συνέβη για τέσσερις μόνο! Δεν γνωρίζουμε τη μέση διάρκεια των γάμων που λύθηκαν, εκτός αυτής του έτους 1926, που είδαμε ότι αντιστοιχούσε στα δέκα έτη. Η διάρκεια σε τρέχοντα έτη του λυθέντος γάμου κατά το διαζύγιο δημοσιεύεται στην Ελλάδα από το 1962. Το 1981 το ποσοστό των γάμων που κατέληξε σε διαζύγιο σε όλη τη χώρα ήταν 10% και ένα στα τρία διαζύγια αφορούσε γάμο διάρκειας άνω των δέκα ετών³⁰.

30 Το 1981 εκδόθηκαν στην Ελλάδα 6.349 διαζύγια (στους 61.612 γάμους που τελέστηκαν το ίδιο έτος), φτάνοντας το ποσοστό 10% και 1 στα 3 αφορούσαν γάμους διάρκειας άνω των 10 ετών. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1982*, Αθήναι, σελ. 43 και 145 URL : <http://goo.gl/3Ql7v8> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Πίνακας 61 Γάμοι και διαζύγια στον Δήμο Αθηναίων,
1912-1923

ΕΤΟΣ	ΓΑΜΟΙ	ΔΙΑΖΥΓΙΑ	ΔΙΑΖΥΓΙΑ ΕΠΙ ΤΟΙΣ % ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ
1912	1.363	78	5,72
1913	1.223	18	1,47
1914	2.122	89	4,18
1915	1.783	127	7,12
1916	1.589	109	6,86
1917	1.738	106	6,09
1918	1.576	107	6,79
1919	2.726	177	6,49
1920	2.882	254	8,81
1921	2.713	194	7,13
1922	3.009	294	9,77
1923	4.043	257	6,35
ΣΥΝΟΛΟ	26.767	1.810	6,76

Πηγή: Τρύφων Ανδριανάκος, *Μαιευτική και Γυναικολογία*, σελ. 165.

Πίνακας 62 Διαζύγια στον Δήμο Αθηναίων και στην Ελλάδα, 1926-1960

ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ				ΕΛΛΑΔΑ
ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕ ΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ	% ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ	% ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ
1926	2.594	347	13,4	2,8
1927	2.458	281	11,4	2,2
1928	2.477	313	12,6	2,8
1929	3.415	434	12,7	2,8
1930	3.601	319	8,9	2,7
1931	3.893	359	9,2	2,7
1932	3.012	345	11,5	2,9
1933	3.903	345	8,8	2,6
1934	4.005	386	9,6	2,9
1935	4.617	324	7,0	2,7
1936	3.810	513	13,5	4,2
1937	5.316	546	10,3	3,7
1958	7.653	1.332	17,4	3,8
1959	7.777	1.014	13,0	3,1
1960	7.032	1.168	16,6	4,2

Πηγή: Στατιστική της Δικαιοσύνης των αντίστοιχων ετών.

3.8 Επιλογή συζύγου: ηλικία και τόπος καταγωγής

Καταρχάς, ας σημειωθεί ότι η ηλικία ήταν μέγεθος πολύ σχετικό³¹ για την ελληνική κοινωνία, τουλάχιστον μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο: η ηλικία δηλωνόταν και δεν πιστοποιούνταν, αφού δεν υπήρχε γενικευμένο δελτίο ταυτότητας, και η ακρίβεια δεν μπορούσε να ελεγχθεί. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Γεωργίου Σιάμπου σχετικά με την τάση των γυναικών «προς δήλωσιν μικροτέρας ηλικίας, αλλά με ελάττωσιν της προτιμήσεως προς τας μικροτέρας στρογγυλού αριθμού ηλικίας» και ότι «η ανακρίβεια δηλώσεως ηλικιών ήτο μεγαλυτέρα εις την κατανομήν των θηλέων», που παρατηρήθηκε τουλάχιστον στις απογραφές του 1920 και 1928³². Ωστόσο, σύμφωνα με στατιστικό τεστ³³ που έγινε στις δηλωθείσες ηλικίες των ληξιαρχικών πράξεων γάμου που αποδελτιώθηκαν για τη μελέτη, ο μέσος αριθμός των ηλικιών που δηλώθηκαν σε έτος πολλαπλάσιο του 5 (δηλαδή μετά από στρογγυλοποίηση) δεν είναι στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερος από όσες φορές δηλώθηκε ηλικία που δεν είναι πολλαπλάσιο του 5 (δηλαδή όσων δεν έκαναν στρογγυλοποίηση). Συνεπώς, η υπόθεση της στρογγυλοποίησης των ηλικιών των γυναικών δεν υποστηρίζεται από τα δεδομένα του Ληξιαρχείου Αθηνών.

Ο γάμος σε νεανική ηλικία, δηλαδή κάτω από είκοσι χρονών, δεν αντιπροσωπεύει παρά 1%. Σε όλη τη διάρκεια των πενήντα χρόνων, οι μισές τουλάχιστον γυναίκες έχουν ήδη παντρευτεί πριν γίνουν είκοσι πέντε χρονών (αλλά μετά τα 20), ενώ οι άνδρες για να φτάσουν το αντίστοιχο ποσοστό έπρεπε να ξεπεράσουν τα τριάντα τους χρόνια. Επιπλέον, υπάρχει ένα 15% των ανδρών, ηλικίας 35-39 ετών που το διάστημα 1910-1925 παντρεύτηκε με γυναίκες μικρότερες των είκοσι εννέα ετών, γεγονός που συμβάλλει στη μεγάλη διαφορά ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο. Το αντίστοιχο ποσοστό μειώθηκε στο 11,4% την περίοδο 1925-1960 και έτσι μειώθηκε και η διαφορά ηλικίας. Η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στα δυο φύλα ήταν λοιπόν μεγαλύτερη την περίοδο 1910-1925, ξεπερνώντας τα οκτώ χρόνια για τον πρώτο γάμο· στη συνέχεια όμως μειώθηκε, χωρίς ωστόσο να πέσει κάτω από τα 6,5 χρόνια. Τη μεγάλη αυτή διαφορά από τη μια χρονική στιγμή στην άλλη αιτιολογεί το επάγγελμα των γαμπρών της πρώτης περιόδου – πολλοί ήταν στρατιωτικοί, που παντρεύονταν σε μεγαλύτερη ηλικία, είτε λόγω των συνεχών μετακινήσεων που τους απέτρεπαν από τη δημιουργία οικογένειας είτε επειδή στόχευαν πρωτίστως να ανέβουν στην ιεραρχία και ύστερα να αποκτήσουν οικογένεια. Κατόπιν η διακύμανση της μέσης ηλικίας κατά τον πρώτο

31 Βλ. Eugenia Bournova & Maurice Garden, «Compter les Crétois ou avoir vingt ans en Crète en 1900», στο *Louvrier, l'Espagne, la Bourgogne et la vie provinciale. Parcours d'un historien. Mélanges offerts à Pierre Ponsot*, PUL-Casa de Velazquez, Μαδρίτη 1995, σελ. 389-404.

32 Γεώργιος Σιάμπος, ό.π., σελ. 69.

33 Το τεστ έγινε από τον στατιστικό, καθηγητή στο Τ.Ο.Ε/ ΕΚΠΑ Πάννη Μπασιάκο, τον οποίο και ευχαριστώ.

γάμο από τις παραμονές του Πολέμου έως το 1960 οφείλεται μάλλον στην εμπόλεμη κατάσταση που εξανάγκαζε τη μετάθεση της ημερομηνίας του γάμου. Ο Β Παγκόσμιος πόλεμος αύξησε σχεδόν κατά ένα χρόνο τη μέση ηλικία στον πρώτο γάμο και ο Εμφύλιος που ακολούθησε κατά ακόμα έναν. Συνολικά, άνδρες και γυναίκες στην Αθήνα του 1960 παντρεύονταν δύο χρόνια μεγαλύτεροι/-ες σε σχέση με την προπολεμική περίοδο

Η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους συζύγους στον δεύτερο γάμο πλησίαζε τη δεκαετία κατά την πρώτη περίοδο, αλλά κατόπιν κυμάνθηκε από 3,5 έως 5,5 χρόνια. Ο τρίτος γάμος ήταν πολύ πιο σπάνιος και η μέση διαφορά ηλικίας είχε ευρύ φάσμα, λόγω και του μικρού δείγματος που διαθέτουμε.

Πίνακας 63 Διαφορά ηλικίας μεταξύ των δύο συζύγων κατά τον πρώτο γάμο, 1910-1960

► 1910-1924: Απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά για το σύνολο των καταγεγραμμένων γάμων στο Ληξιαρχείο

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ						ΣΥΝΟΛΟ	%
	-20	20-24	25-29	30-34	35-39	40+		
-20	15	4	0	0	0	0	19	1
20-24	126	215	19	3	0	0	363	10
25-29	154	572	225	16	4	0	971	28
30-34	87	464	301	59	9	1	921	26
35-39	22	238	254	79	24	5	622	18
40+	6	92	225	153	90	50	616	18
ΣΥΝΟΛΟ	410	1.585	1.024	310	127	56	3.512	100
%	12	45	29	9	4	2	100	

► 1925-1960: Απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά για το δείγμα των γάμων που αποδελτιώθηκε

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ						ΣΥΝΟΛΟ	%
	-20	20-24	25-29	30-34	35-39	40+		
-20	59	14	0	0	0	0	73	1
20-24	495	1.056	173	16	2	1	1.743	12
25-29	451	2.421	1.294	141	22	4	4.333	30
30-34	196	1.595	1.629	432	63	6	3.921	27
35-39	54	587	1.006	493	146	19	2.305	16
40+	16	194	561	624	419	264	2.078	14
ΣΥΝΟΛΟ	1.271	5.867	4.663	1.706	652	294	14.453	100
%	9	41	32	12	5	2	100	

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου.

Οι διαφορές αυτές είχαν πιο έντονο χαρακτήρα στον αστικό χώρο και μάλιστα στην πρωτεύουσα, την εμπόλεμη δεκαετία του 1940. Την τριετία 1936-1938 η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο στην Ελλάδα ήταν για τον άνδρα 28,4 και για την γυναίκα 23,9, έναντι 31 και 24,5 αντιστοίχως στην Αθήνα. Όταν όμως στην πρωτεύουσα τη δεκαετία του 1950 οι άνδρες παντρεύονταν κατά μέσο όρο στα 33,3 χρόνια, στην Ελλάδα η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο το 1959 ήταν 28,9, δηλαδή σχεδόν 4,5 χρόνια μικρότεροι! Για τις γυναίκες η μέση ηλικία στην πρωτεύουσα (26,6 χρόνια) ήταν μόνο κατά 2 χρόνια μικρότερη από αυτή της Ελλάδας (24,6). Η ίδια πρακτική συναντάται και σε άλλες χώρες της Μεσογείου, όπως η Αλγερία, όπου οι άνδρες στον αστικό χώρο παντρεύονται 2 χρόνια αργότερα από αυτούς των αγροτικών περιοχών, αλλά και οι γυναίκες κατά 1 έως 2 χρόνια αργότερα³⁴. Βεβαίως για το σύνολο των αστικών περιοχών της χώρας το 1959 η μέση ηλικία ήταν 30,5 χρόνια για τους άνδρες και 25,7 για τις γυναίκες, αλλά και πάλι η Αθήνα ήταν επικεφαλής, με τρία χρόνια επιπλέον για τους άνδρες και ένα χρόνο για τις γυναίκες.

34 Βλ. Nacer-Eddine Hammouda, «Âge moyen au premier mariage et écart d'âge entre époux: quelles méthodes d'estimation adopter dans le cas algérien?», διαθέσιμο ψηφιακά στο URL: <https://goo.gl/uSxBEK> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Πίνακας 64 Μέση ηλικία κατά τον γάμο ανά φύλο και χρονική περίοδο			
	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΔΙΑΦΟΡΑ
1910-1924			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	33,2	24,8	8,4
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	41,5	31,9	9,6
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	48,4	40,0	8,4
1925-1940			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	31,3	24,5	6,8
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	36,8	32,4	4,4
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	40,1	33,2	6,9
1941-1944			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	32,0	25,2	6,8
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	36,7	32,4	4,3
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	44,8	37,8	7,0
1945-1950			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	33,5	26,0	7,5
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	39,2	33,7	5,5
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	41,1	39,7	1,4
1951-1960			
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1ο	33,3	26,6	6,7
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 2ο	39,9	36,4	3,5
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 3ο	42,7	40,4	2,3

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1960

Πίνακας 65 Προσδοκώμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση,
Ελλάδα, 1907-1960

ΕΤΟΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
1907	39	41
1928	45	47,5
1940	52,8	55,6
1950	63,4	66,6
1960	67,3	70,4

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία & Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1985, Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήναι 1973*, σελ. 71, 72 και 74.

Επρόκειτο σαφώς για αρκετά προχωρημένη ηλικία, αφού η προσδοκώμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση, αν και βελτιώθηκε εντυπωσιακά το διάστημα 1907-1960, ξεκινώντας από τα 33-34 χρόνια στην αρχή του αιώνα³⁵, ήταν γύρω στα 50 χρόνια πριν από τον Β Παγκόσμιο πόλεμο (όπως και στην Ισπανία και την Πορτογαλία³⁶) και πλησίασε για τους άνδρες αλλά έφτασε για τις γυναίκες τα 70 χρόνια το 1960. Εφόσον η συντριπτική πλειονότητα των συζύγων που μελετάμε ήταν γεννημένη στον Μεσοπόλεμο, είναι προφανές ότι διένυσαν τη μισή ζωή τους άγαμοι.

Πάντως η μεγάλη διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους συζύγους και τις συζύγους παραμένει σταθερό μεσο-γειακό³⁷ χαρακτηριστικό.

Η προχωρημένη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο ήταν μάλλον συνέπεια της μεγαλύτερης χρονικής διάρκειας που χρειάζονταν οι εσωτερικοί μετανάστες για την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Οι μετανάστες

35 Η Ελλάδα βρισκόταν στα ίδια χαμηλά επίπεδα στις αρχές του αιώνα με την Πορτογαλία, που είχε προσδοκίμη διάρκεια ζωής για τους άνδρες τα 39 χρόνια, ενώ η Ισπανία είχε 41-42 χρόνια, η Ιταλία 45 και η Γαλλία 50 χρόνια. Βλ. Graziella Caselli, France Meslé & Jacques Vallin, «Le triomphe de la médecine», στο *Histoire des populations de l'Europe*, τόμ. III: *Les temps incertains, 1914-1998*, Fayard, Παρίσι 1999, σελ. 134.

36 Joaquim da Costa Leite, «Health and living standards in Portugal in the early twentieth century», στο Laurinda Abreu (επιμ.), *European health and social welfare policies*, Compostela Group of Universities and the Phoenix TN, European Thematic Network on Health and social welfare policies, Μπλάνσκο 2004, σελ. 187.

37 Στην Αλγερία η διαφορά ήταν 6 χρόνια για τους γάμους της δεκαετίας 1990 αλλά ήταν εξίσου σημαντική σε όλο τον 20ό αιώνα, βλ. Nacer-Eddine Hammouda, ό.π. Στη Γαλλία, για τους γάμους της δεκαετίας του 1950 η διαφορά ήταν μόλις 2,8 έτη, και 2,3 έτη για τους γάμους της δεκαετίας του 1990, βλ. http://www.insee.fr/fr/themes/document.asp?ref_id=ip1073 (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

παντρεύονταν μεγαλύτεροι από τους Αθηναίους κατά 1-3 χρόνια και οι σύζυγοί τους ήταν επίσης μεγαλύτερες από εκείνες που παντρεύονταν Αθηναίους. Και οι Αθηναίες επίσης παντρεύονταν νεότερες από τις μετανάστριες, αλλά η διαφορά ηλικίας με τον σύζυγό τους στην αρχή της περιόδου ήταν μικρότερη, ενώ αργότερα θα συμπέσει. Η μετανάστευση στην πόλη συνέβαλε σημαντικά στην αλλαγή των δημογραφικών συμπεριφορών³⁸.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η χαμηλότερη μέση ηλικία κατά τον γάμο μέχρι την Κατοχή αφορούσε άνδρες προερχόμενους από τα νησιά του Αιγαίου, τις άλλες χώρες και τις προσφυγικές περιοχές, ενώ στη συνέχεια οι πρόσφυγες, άνδρες και γυναίκες, είχαν την πιο υψηλή μέση ηλικία! Υψηλότερη κατά πολύ μέση ηλικία θα έχουν μετά την Κατοχή και μέχρι το 1960 και οι προερχόμενοι από Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία, Ιόνιο και Πελοπόννησο, γεγονός που μάλλον παραπέμπει στις επιπτώσεις του Εμφυλίου πολέμου και τις εντάσεις στη μετεμφυλιακή Ελλάδα που δεν επέτρεπαν μια ομαλή ζωή που θα οδηγούσε και σε γάμο. Οι Αθηναίες είχαν πάντα μικρότερη μέση ηλικία από το σύνολο των γυναικών που παντρεύτηκαν στην Αθήνα: ειδικότερα για τη δεκαετία του 1950, οι Αθηναίες είχαν τη μικρότερη μέση ηλικία συγκριτικά με καθεμία από τις άλλες περιοχές, αν και αυξήθηκε σχεδόν κατά ένα χρόνο (από 24,5 χρόνια σε 25,3) σε σχέση με την περίοδο 1945-1950. Η αύξηση αυτή της μέσης ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο και η ταύτιση του αθηναϊκού με τον εθνικό μέσο (25,5 έτη) οφείλεται αποκλειστικά στους μετανάστες, που ο μεγάλος όγκος τους επηρέασε καταλυτικά τους αριθμούς.

38 Βλ. τη μελέτη Guillaume Daudin, Raphael Franck & Hillel Rapoport, «The cultural diffusion of the fertility transition: Evidence from internal migration in 19th century France», *G-MonD Working Paper*, no 45 (Μάιος 2016) Handle: [RePEc:hal:gmonwp:hal-01321952](https://hal.gmonwp.org/hal-01321952) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016), σύμφωνα με την οποία η διάχυση της κουλτούρας και της πληροφορίας μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης εξαφάνισε τις διαφορές ανάμεσα στις διάφορες περιφέρειες σε σχέση με τη γεννητικότητα και τη γονιμότητα.

Πίνακας 66 Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο και τόπος καταγωγής

ΑΝΤΡΑΣ ΓΕΝΝΗΜΕΝΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	31,6	29,8	30,2	31,4	31,1
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	24,3	23,6	24,4	24,6	25,3
ΔΙΑΦΟΡΑ	7,3	6,2	5,8	6,8	5,8

ΑΝΤΡΑΣ ΓΕΝΝΗΜΕΝΟΣ ΕΚΤΟΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	33	31,3	32,6	34,2	34,9
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	24,6	24,5	25,3	26,1	26,8
ΔΙΑΦΟΡΑ	8,4	6,8	7,3	8,1	8,1

ΓΥΝΑΙΚΑ ΓΕΝΝΗΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	31,9	30,2	30,5	31,1	31,3
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	23,9	23,5	23,4	24,2	25,1
ΔΙΑΦΟΡΑ	8	6,7	7,1	6,9	6,2

ΓΥΝΑΙΚΑ ΓΕΝΝΗΜΕΝΗ ΕΚΤΟΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΤΡΑ	33,3	30,7	32,4	32,4	33,5
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	25	24,6	26	26,7	27
ΔΙΑΦΟΡΑ	8,3	6,1	6,4	5,7	6,5

ΔΙΑΦΟΡΑ ΗΛΙΚΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ

ΑΘΗΝΑΙΟΥ/ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ	1,4	1,5	2,4	2,8	3,8
ΑΘΗΝΑΙΑΣ/ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΑΣ	1,1	1,1	2,6	2,5	1,9

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

Πίνακας 67 Μέση ηλικία των ανδρών κατά τον πρώτο γάμο, με βάση την περιφέρεια καταγωγής, Δ. Αθηναίων, 1910-1960

ΑΝΔΡΕΣ / 1ος ΓΑΜΟΣ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΑΘΗΝΑ-ΠΕΙΡΑΙΑΣ - ΠΣΠ	31,8	29,8	30,2	31,5	31,1
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤ. ΕΛΛΑΔΑΣ	33,7	31,4	32,5	35,1	34,2
ΗΠΕΙΡΟΣ	32,9	31,3	33,3	34,1	33,6
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	32,7	31,3	33,5	36,1	36,0
ΘΡΑΚΗ	33,5	35,9	31,8	32,1	30,4
ΙΟΝΙΟ	33,9	33,4	33,4	35,1	35,5
ΚΡΗΤΗ	32,1	31,5	33,5	33,5	33,5
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	33,6	30,4	32,3	33,7	32,4
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	33,0	30,5	32,0	33,3	31,1
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	31,5	29,6	31,4	32,9	32,1
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	35,0	32,2	33,0	34,9	34,3
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	31,6	30,5	32,9	36,6	40,3
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	31,0	32,4	30,0	29,3	33,8
ΣΥΝΟΛΟ ΒΑΣΗΣ	33,2	31,0	32,0	33,5	33,3

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1910-1960

Πίνακας 68 Μέση ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο, με βάση την περιφέρεια καταγωγής, Δ. Αθηναίων, 1910-1960

ΓΥΝΑΙΚΕΣ/ 1ος ΓΑΜΟΣ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΑΘΗΝΑ-ΠΕΙΡΑΙΑΣ - ΠΣΠ	24,1	23,7	23,6	24,5	25,3
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤ. ΕΛΛΑΔΑΣ	25,2	25,1	25,7	26,4	26,9
ΗΠΕΙΡΟΣ	25,3	23,0	27,0	24,7	26,3
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	24,2	25,4	26,3	26,2	27,5
ΘΡΑΚΗ	25,5	24,9	25,1	24,1	26,1
ΙΟΝΙΟ	25,6	25,4	26,9	26,8	27,3
ΚΡΗΤΗ	24,1	24,0	25,3	26,9	27,3
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	25,9	25,0	25,0	27,0	26,7
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	23,8	24,4	26,8	23,9	26,1
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	24,4	24,2	25,2	25,9	27,2
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	25,6	25,2	26,2	27,2	27,5
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	24,3	24,4	27,1	29,2	33,9
ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	27,3	26,7	26,5	26,6	27,8
ΣΥΝΟΛΟ ΒΑΣΗΣ	24,8	24,5	25,2	26,0	26,6

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1910-1960.

3.9 Επιλογή συζύγου και γεωγραφική ενδογαμία

Στην περίοδο 1910-1924 οι γεννημένοι/-ες στη Περιφέρεια Πρωτεύουσας κατέγραψαν την υψηλότερη ενδογαμία. Ακολούθησαν οι γάμοι μεταξύ Πελοποννησίων και κατόπιν οι γάμοι μεταξύ προσφύγων, που όμως είχαν καταφτάσει στην πρωτεύουσα μόλις μερικά χρόνια πριν. Εντυπωσιακή ήταν η ενδογαμία μεταξύ Κρητικών την περίοδο 1910-1924, ενώ αποτελούσαν πολύ μικρό ποσοστό ανάμεσα στον αθηναϊκό πληθυσμό. Στην αμέσως επόμενη περίοδο, 1925-1940, η ενδογαμία των προσφύγων ήταν ανώτερη όλων και ακολουθούσαν οι Αθηναίοι και οι Πελοποννήσιοι. Στην τρίτη περίοδο, 1941-1960, η Αθηναίοι επανήλθαν στην πρώτη γραμμή ακολουθούμενοι από τους Κυκλαδίτες. Σε γενικές γραμμές, οι νησιώτες, όπως φαίνεται και από τους συλλόγους που σχημάτιζαν φτάνοντας στην πρωτεύουσα, επιζητούσαν ζωηρά να διατηρήσουν τις μεταξύ τους σχέσεις, με αποτέλεσμα ένας στους τρεις γάμους τους να είναι με συντοπίτη/-ισσα, και αυτό συνέβαινε τόσο για τους καταγόμενους από το Ιόνιο όσο και από τις Κυκλάδες.

Πίνακας 69 Ποσοστό ενδογαμίας βάσει του τόπου καταγωγής, 1910-1924

ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	1.053	1.803	1.053	602	57,2
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ (ΥΠΟΛΟΙΠΟ)	587	387	387	141	36,4
ΙΟΝΙΟ	316	185	185	65	35,1
ΚΡΗΤΗ	146	58	58	25	43,1
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	316	354	316	95	30,1
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	961	508	508	249	49,0
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	280	396	280	124	44,3

Πίνακας 70 Τα 4 μεγαλύτερα ποσοστά ενδογαμίας: καταγωγή από ελληνικούς νομούς εκτός Αττικής, 1910-1924

1910-24	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
Ν. ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	116	83	83	29	34,9
Ν. ΚΕΡΚΥΡΑΣ	99	36	36	12	33,3
Ν. ΛΑΚΩΝΙΑΣ	164	81	81	27	33,3
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	316	354	316	95	30,1

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1910-1924.

Πράγματι, μέχρι το 1924, αν εξαιρέσουμε την ενδογαμία όσων γεννήθηκαν στην Περιφέρεια Πρωτευούσης και των προσφύγων, οι προερχόμενοι από τους νομούς της Κέρκυρας και της Κεφαλονιάς ήταν αναλογικά περισσότερο από άλλους στραμμένοι στους δικούς τους ανθρώπους για την κοινωνική και βιολογική τους αναπαραγωγή. Οι Κυκλάδες ακολουθούσαν, και ένα σημαντικό ποσοστό γάμων έγιναν μεταξύ των καταγόμενων από τα διάφορα νησιά, με την Άνδρο να σημειώνει τη μεγαλύτερη ενδογαμία. Στην περίπτωση της Λακωνίας οι μισοί γάμοι έγιναν ανάμεσα σε άτομα από το ίδιο χωριό, όπως το ζευγάρι από τα Τσέρια (τον σημερινό οικισμό Αγία Μαρίνα, στους πρόποδες του Ταΰγετου), το ζευγάρι από το ορεινό Γεωργίτσι Σπάρτης, το ζευγάρι από τον Γονέα της Λακωνικής Μάνης, ή από τις ίδιες κωμοπόλεις, όπως τους Μολάους και τη Μονεμβασιά, ή και πόλεις όπως το Γύθειο και τη Σπάρτη.

Αργότερα και σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1925-1960, η επιλογή συζύγου θα υπακούει σε δυο σταθερά χαρακτηριστικά. Το πρώτο αφορά τους γεννημένους στην πρωτεύουσα: σχεδόν ένας στους δύο Αθηναίους θα παντρευτεί Αθηναία. Το άλλο χαρακτηριστικό είναι η ενδογαμία ανάμεσα στους νησιώτες. Οι Κυκλάδες μάλιστα εμφάνισαν μια εξαιρετική ενδογαμία, ειδικά σε ορισμένα νησιά, με επικεφαλής τη Νάξο: από τους 283 Ναξιώτες που παντρεύτηκαν στο δείγμα που αποδελτιώσαμε το διάστημα 1924-1960, οι 119 παντρεύτηκαν Ναξιώτισσες! Από τους 223 Ανδριώτες οι 99 παντρεύτηκαν Ανδριώτισσες! Από τους 149 Τηνιακούς οι 46 παντρεύτηκαν Τηνιακές, από τους 208 Συριανούς οι 48 παντρεύτηκαν Συριανές,

από τους 58 Αμοργιανούς οι 12 με Αμοργιανές... Επιπλέον, σημαντικό ποσοστό πήρε νύφη από κάποιο γειτονικό νησί. Και εδώ, κατά πάσα πιθανότητα, τα δίκτυα που είχαν σχηματιστεί στην Αθήνα έφερναν σε επαφή τους Κυκλαδίτες με τις Κυκλαδίτισσες ή τις οικογένειές τους.

Εν ολίγοις, η προπολεμική περίοδος 1925-1940 χαρακτηρίστηκε από την έντονη ενδογαμία μεταξύ των προσφύγων, καθώς περισσότεροι από 1 στους 2 παντρεύτηκαν πρόσφυγα. Η αναλογία αυτή ήταν η υψηλότερη, αφού ήταν η αρχική περίοδος της εγκατάστασης των προσφύγων στη συνέχεια η αναλογία μειώθηκε σταδιακά, και τη δεκαετία του 1950 έφτασε σχεδόν στο μισό ποσοστό του αρχικού. Τελικά η ενσωμάτωση έγινε και μέσω του γάμου, και μάλλον νωρίτερα από όσο η προφορική παράδοση αφήνει μερικές φορές να εννοηθεί.

Πίνακας 71 Η γεωγραφική ενδογαμία στους αθηναϊκούς γάμους, 1925-1960

1925-1960	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	4.618	5.950	4.618	2.246	48,6
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	2.064	1.937	1.937	821	42,4
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	1.352	1.577	1.352	538	39,8
Ν. ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	408	358	358	114	31,8
Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	266	149	149	46	30,9

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1910-1960.

Παράλληλα, τα χρόνια του Μεσοπολέμου ενισχύθηκε η ενδογαμία τόσο στους καταγόμενους από τον νομό Λέσβου όσο και από τον νομό Ιωαννίνων. Από τους 58 άνδρες και τις 85 γυναίκες του νομού Λέσβου

έγιναν 20 γάμοι και από τους 64 άνδρες από τον νομό Ιωαννίνων (η πλειονότητα από τα Γιάννενα και τα γύρω χωριά και δευτερευόντως από τα Ζαγοροχώρια και τα χωριά της Κόνιτσας) έγιναν 12 γάμοι με γυναίκες από τον ίδιο νομό ή ακόμη και από το ίδιο χωριό, όπως ο κτίστης από τη Βούρμπιανη της Κόνιτσας ή ο σιδηροδρομικός υπάλληλος από την Αρίστη Ιωαννίνων που παντρεύτηκαν συγχωριανές τους.

Στη διάρκεια της Κατοχής η επιλογή του/της συζύγου φαίνεται πως υπηρετούσε λιγότερο στρατηγικές ενδογαμίας, αφού τα ποσοστά ενδογαμίας των μεταναστών μειώθηκαν αισθητά. Η μείωση του ποσοστού του ανδρικού κυρίως και λιγότερο του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού, και κατ' επέκταση και της ενδογαμίας των προσφύγων, οφείλεται στο μεγάλο ποσοστό θνησιμότητας που εμφάνισαν οι πρόσφυγες, κυρίως λόγω της πείνας του 1941-42³⁹.

Πίνακας 72 Γεωγραφική ενδογαμία, 1925-1940

1925-40	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	1.054	1.188	1.054	594	56,4
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	1.196	1.558	1.196	548	45,8
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	482	529	482	184	38,2
Ν.ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	131	109	109	39	35,8
Ν. ΛΕΣΒΟΥ	58	85	58	20	34,5
Ν.ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	64	32	32	12	37,5

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1925-1960.

39 Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», ό.π.

Την επόμενη –πάντα εμπόλεμη, λόγω του Εμφυλίου– πενταετία, οι Κυκλαδίτες ενέτειναν την ενδογαμία εκ νέου, και από το Ιόνιο, στη θέση της Κεφαλονιάς ανήλθε τώρα η Κέρκυρα. Οι πρόσφυγες ενσωματώθηκαν περισσότερο και η ενδογαμία τους πλέον ήταν περιορισμένη συγκριτικά με όσους προέρχονταν από τα Γιάννενα και τη Λακωνία. Στη Λακωνία είναι χαρακτηριστικό ότι οι γάμοι αφορούσαν κυρίως άτομα από τα ίδια ή γειτονικά χωριά της Σπάρτης: ο έμπορος από τον Βρονταμά παντρεύτηκε συγχωριανή του και ο ιδιωτικός υπάλληλος από το Γεωργίτσι επίσης, όπως και ο «βιομήχανος» από το Οίτυλο.

Πίνακας 73 Γεωγραφική ενδογαμία στην Κατοχή, 1941-1944

1941-44	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙΗ- ΘΗΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	483	689	483	223	46,2
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	248	48	248	80	32,3
Ν. ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	59	35	35	9	25,7
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	106	158	106	24	22,6

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1941-1944.

Τελικά, μετά την άφιξη των προσφύγων και μέχρι το 1960, αν και η αθηναϊκή κοινωνία διατήρησε την προτίμησή της να δημιουργεί απογόνους από γονείς κοινής καταγωγής, η πρωτεύουσα θέση της στη χώρα μείωσε αυτή την εσωστρέφεια. Το 1960 τα ποσοστά ενδογαμίας ήταν σαφώς μικρότερα για όλους όσους προέρχονταν από κάθε γεωγραφικό διαμέρισμα. Ωστόσο, Κυκλαδίτες/-ισσες, Πελοποννήσιοι/-ες, Στερεολλαδίτες/-ισσες, Ηπειρώτες/-ισσες και μετανάστες/-στριες από τα Ιόνια νησιά συνέχισαν να προτιμούν «παπούτσι από τον τόπο τους». Στη ροή των μεταναστών προς την πρωτεύουσα και στις συμπεριφορές ενδογαμίας που αυτοί παρουσίαζαν συμμετείχαν όχι μόνο οι κοντινές περιοχές που σαν στεφάνι κύκλωναν την πόλη αλλά και πιο απομακρυσμένες, όπως η Ήπειρος. Οι πρόσφυγες από τη

Μικρά Ασία, μετά την έντονη ενδογαμία των ετών 1925-1940, και μέσω της σταδιακής ενσωμάτωσής τους, θα αποκτήσουν πλέον, την περίοδο 1941-1960, τα ίδια ποσοστά ενδογαμίας με τους προερχόμενους/-ες από τη Στερεά Ελλάδα. Μέσω της αστικής κοινωνικοποίησης θα αρχίσουν να υιοθετούνται νέες αντιλήψεις και τάσεις ενσωμάτωσης στην πρωτεύουσα, διαμορφώνοντας νέες συμπεριφορές⁴⁰. Η αρχική όμως μεγάλη ενδογαμία δίνει την εντύπωση ότι οι μετανάστες δεν έρχονταν στην πρωτεύουσα επιδιώκοντας μια εντελώς νέα ζωή, σαν «πρωτευουσιάνοι», αλλά επιθυμώντας να παραμείνουν επαρχιώτες στην πόλη, συναναστρεφόμενοι όσους κατάγονται από την ίδια με αυτούς περιοχή. Εντέλει, η γεωγραφική ενδογαμία σαν έκφραση αλληλεγγύης των ξεριζωμένων στην πρωτεύουσα αποτέλεσε συμπεριφορά που επιβεβαιώνεται εντονότερα καθώς προχωρούμε την παρατήρηση σε επίπεδο νομού. Τα δίκτυα με βάση το τόπο καταγωγής λειτούργησαν πιο δυναμικά κι από τα επαγγελματικά δίκτυα, και χαρακτήρισαν τις αθηναϊκές γειτονιές που φτιάχτηκαν και άνθισαν μέσα στον προηγούμενο αιώνα από μετανάστες της ίδιας περιφέρειας.

Πράγματι, οι Κυκλαδίτες από τις αρχές του αιώνα μέχρι το 1960 δεν άλλαξαν συνοικίες αλλά επεκτάθηκαν και σε καινούριες: τους βρίσκουμε γύρω από τον Λυκαβηττό, στο Κολωνάκι και στη Νεάπολη, αλλά και γύρω από το Πεδίον του Άρεως, στου Γκύζη, στην Κυψέλη και στην πλ. Αττικής, στο Παγκράτι και στα Πατήσια. Στο κύλισμα των δεκαετιών παρατηρούμε την ισχυροποίηση της εγκατάστασής τους στις παραπάνω συνοικίες⁴¹. Στις πρώτες δεκαετίες μάλιστα κάποιες συνοικίες –όπως αυτές γύρω από τον Λυκαβηττό– κατοικούνταν από όλους τους Κυκλαδίτες, ανεξάρτητα από το νησί προέλευσής τους. Αργότερα, άρχισαν μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους και πύκνωσε η συγκέντρωση αριστερά της Πατησίων. Οι Συριανοί συγκεντρώθηκαν πλέον στην πλ. Αττικής και το Κολωνάκι, αλλά εξαπλώθηκαν και στην πλατεία Βάθης, στο Ρουφ, στον Νέο Κόσμο, στο Θησείο και στην Πλάκα. Μεταπολεμικά κατέβηκαν και στο κέντρο, στην πλ. Καρύτση και στου Ψυρρή. Οι Τηνιακοί εγκαταστάθηκαν και αυτοί, εκτός από τις συνοικίες γύρω από το Κολωνάκι, στην πλ. Αττικής, αλλά και στο Πολύγωνο· και όπως και οι Συριανοί, μεταπολεμικά κατέβηκαν στο κέντρο. Ωστόσο, από τον πόλεμο και μετά η τάση προς Βορρά δυνάμωσε, και οι Ναξιώτες πύκνωσαν έντονα στα Πατήσια, ενώ οι Ανδριώτες έμειναν πιο κοντά στο κέντρο στο Κολωνάκι, στη Νεάπολη και στου Γκύζη.

40 Luigi Lorenzetti & Reto Schumacher, «L'endogamie matrimoniale dans les villes suisses, 1880-1930. Effets structurels et préférences individuelles», *Histoire et mesure*, τόμ. XX, τχ. 1/2 (2005), σελ. 29-58. <http://histoiremesure.revues.org/document783.html> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

41 Για μια αναλυτική παρουσίαση της μεταπολεμικής εγκατάστασης των εσωτερικών μεταναστών στην περιφέρεια πρωτεύουσας με βάση τα ερωτηματολόγια του προγράμματος «Ανθρώπινη Κοινότητα» του Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής που συγκεντρώθηκαν τη δεκαετία του 1960 κυρίως και βρίσκονται στο Αρχείο Κωνσταντίνου Δοξιάδη βλ. Παρασκευή Καπόλη, ό.π.

Μικρές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τους Κυκλαδίτες παρουσίασαν οι κάτοικοι με καταγωγή από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, την Λέσβο και τη Σάμο: εγκαταστάθηκαν και αριστερά από το σιδηρόδρομο και στο νότιο τμήμα της πόλης.

Πίνακας 74 Γεωγραφική ενδογαμία 1945-1950

1945-50	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑΤΟ- ΠΟΙΗΘΕ- ΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	840	1255	840	439	52,3
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	250	281	250	90	36,0
Ν. ΚΕΡΚΥΡΑΣ	66	34	17	6	35,3
Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	64	39	39	12	30,8
Ν. ΛΑΚΩΝΙΑΣ	87	70	70	21	30,0
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	364	278	278	80	28,8

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1945-1950.

Οι πρόσφυγες συνέβαλαν στη διάχυση του πληθυσμού και στον εποικισμό της ανατολικής και της βόρειας πλευράς της πόλης. Βεβαίως σ' αυτό συνέτειναν καταρχάς οι προσφυγικοί οικισμοί που δημιουργήθηκαν τόσο στα ανατολικά του Δήμου (στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας και στο Γηροκομείο) όσο και στα νότια (στον Νέο Κόσμο), αλλά πολλοί εγκαταστάθηκαν και βόρεια, από την πλατεία Αττικής έως τα Πατήσια. Την περίοδο 1941-1960 πύκνωσαν στην πλατεία Αττικής αλλά και γύρω από τον Λυκαβηττό, ακολουθώντας τη γενικότερη τάση προς Ανατολάς και προς Βορρά.

Η ενδογαμία που διαπιστώσαμε ανάμεσα στους Κεφαλονίτες και τις Κεφαλονίτισσες μπορεί να ερμηνευτεί και μέσω της συγκέντρωσης που παρατηρούμε σε ορισμένες συνοικίες, όπως στην Ομόνοια και κάτω από την Ακρόπολη, του Μακρυγιάννη αρχικά, και στο Μεσοπόλεμο στην πλατεία Βάθης και στη Νεάπολη.

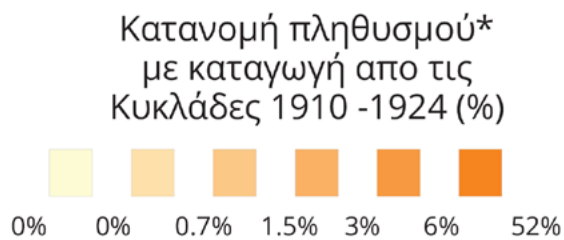
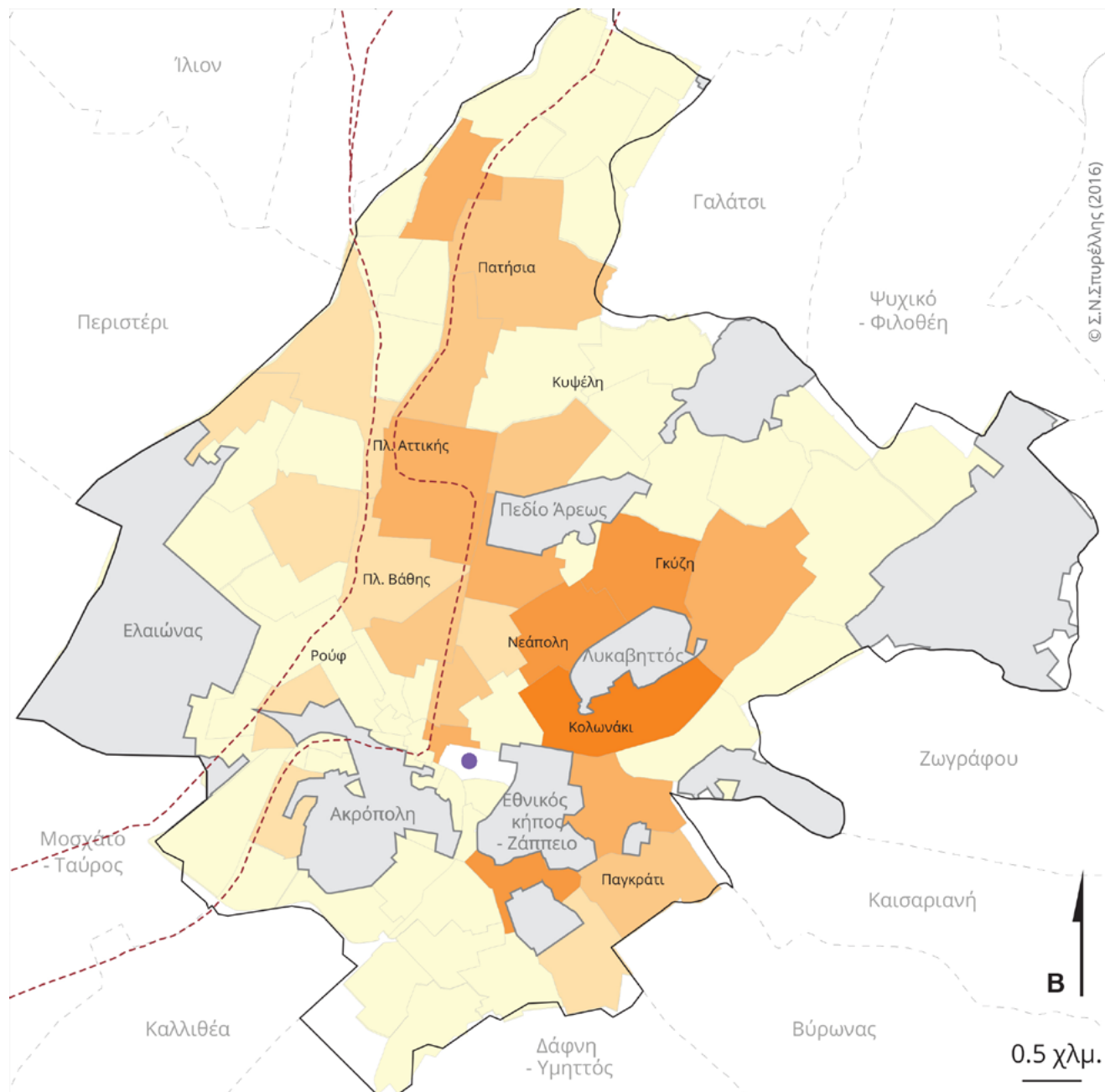
Εντυπωσιακή είναι η ενδογαμία μεταξύ των Κρητικών των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και αποτυπώνεται στον χάρτη όπου φαίνονται συγκεντρωμένοι στο Μακρυγιάννη και στο τμήμα του ιστορικού κέντρου, γύρω από τις πλατείες Κλαυθμώνος και Αγίου Γεωργίου Καρύτση. Αργότερα οι Κρητικοί διαχύθηκαν σχεδόν σε όλη την πόλη και το ποσοστό ενδογαμίας τους χαμήλωσε πολύ, όπως και η συγκέντρωσή τους στις διάφορες συνοικίες.

Πίνακας 75 Γεωγραφική ενδογαμία 1951-1960

1951-60	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΠΙΘΑΝΟΙ ΓΑΜΟΙ	ΠΡΑΓΜΑ- ΤΟΠΟΙ- ΗΘΕΝΤΕΣ ΓΑΜΟΙ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	2.099	2.448	2.099	1.036	49,4
Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	514	609	514	240	46,7
Ν. ΚΕΦΑΛΛ/ΝΙΑΣ	143	147	143	50	35,0
Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	110	63	63	20	31,7
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	398	223	223	67	30,0

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών 1951-1960.

Χάρτης 31 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τις Κυκλάδες, 1910-1924

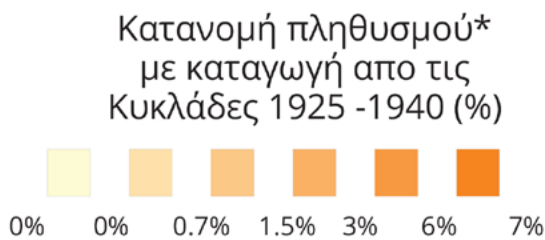
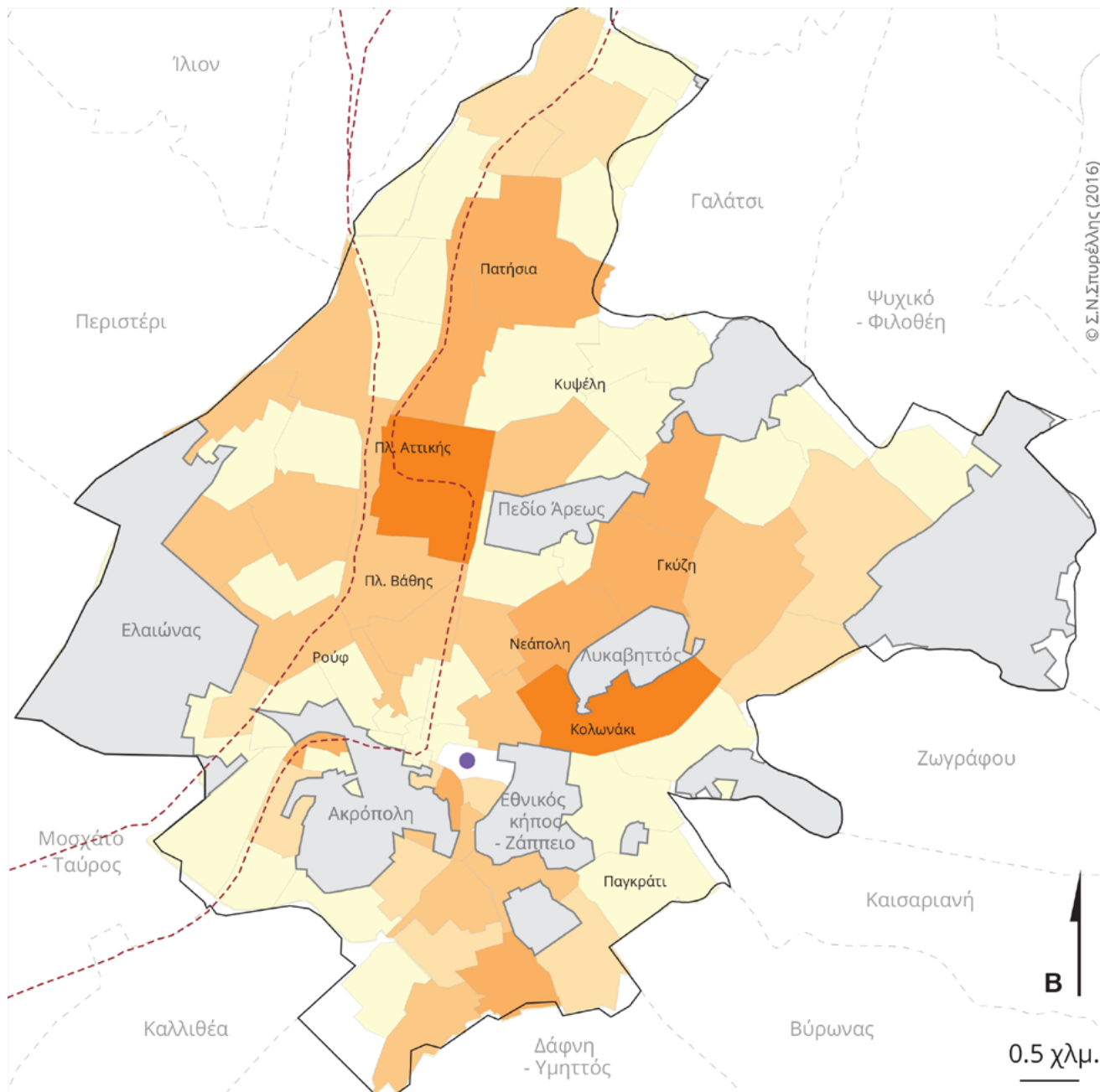

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

* 283 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 32 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τις Κυκλάδες, 1925-1940

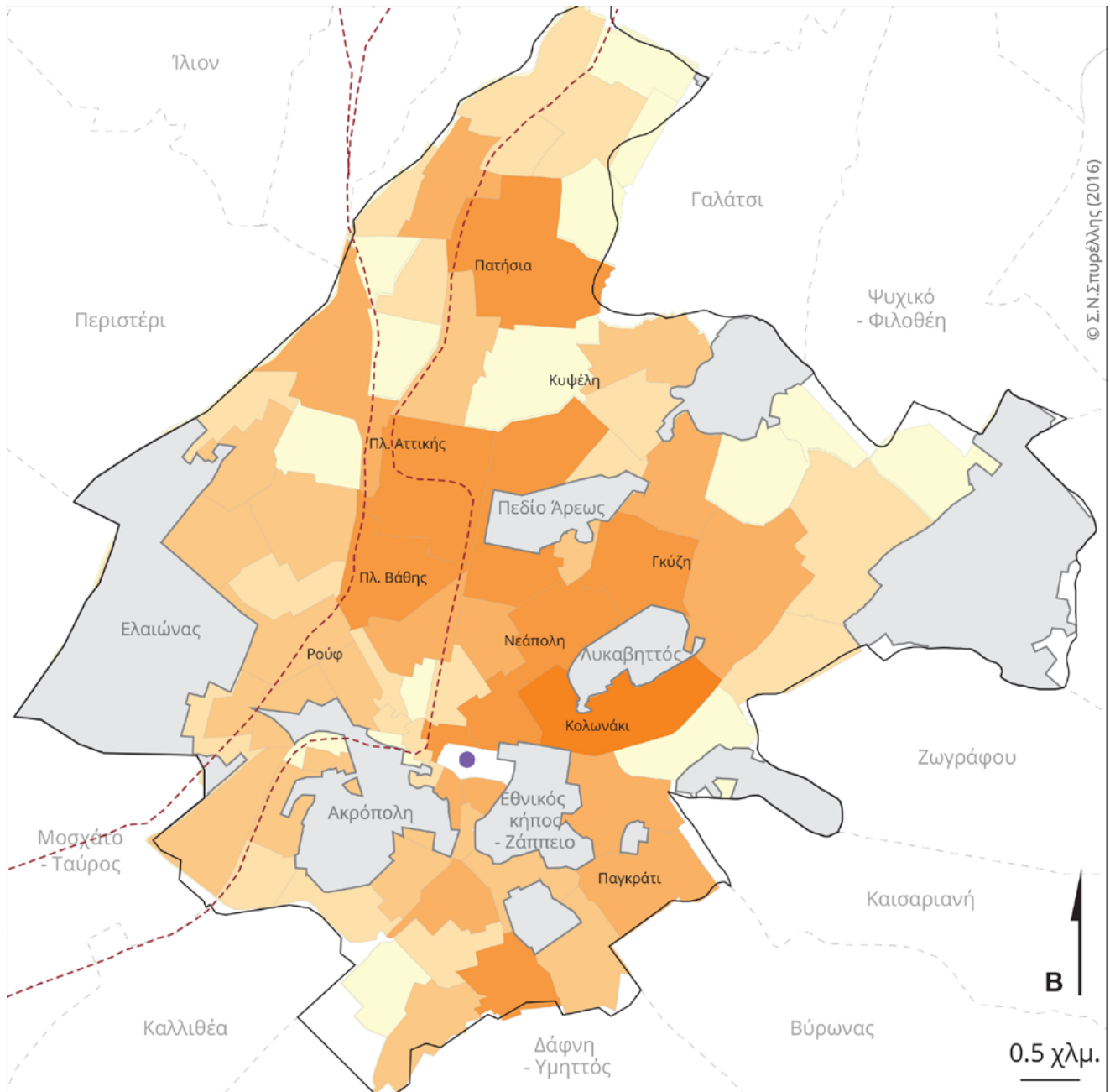

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 417 καταγραφές

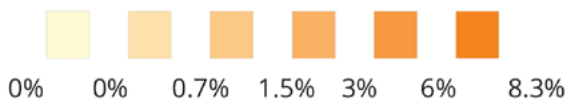
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 33 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τις Κυκλάδες, 1941-1960

© Σ.Ν.Σπυρέλλης (2016)

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τις Κυκλάδες 1941 -1960 (%)

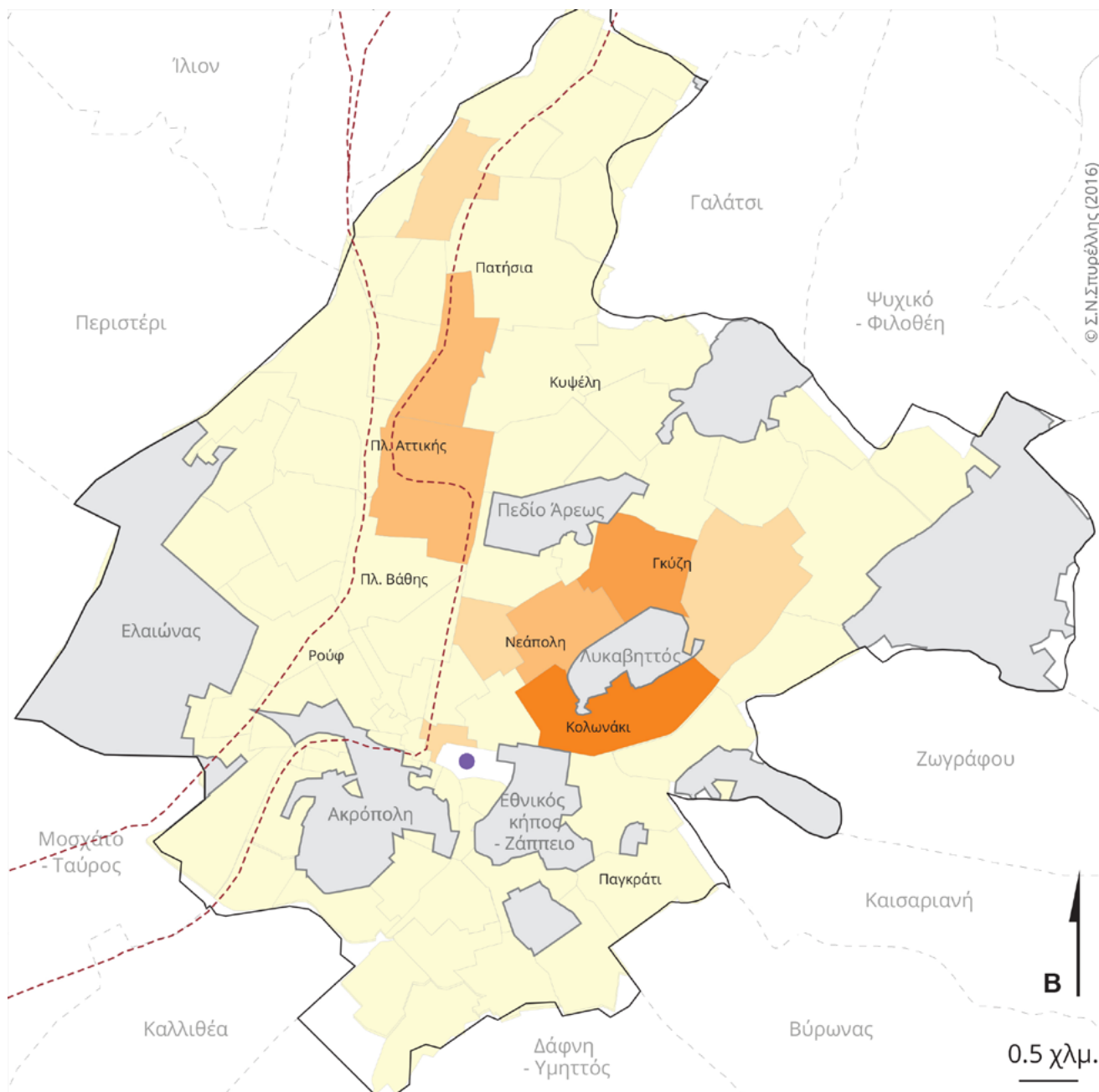

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

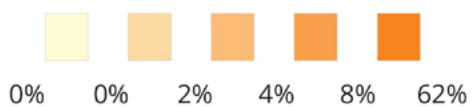
* 853 καταγραφές

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 34 Τόπος κατοικίας όσων καταγόταν από τη Σύρο, 1910-1924

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο τη Σύρο 1910 -1924 (%)

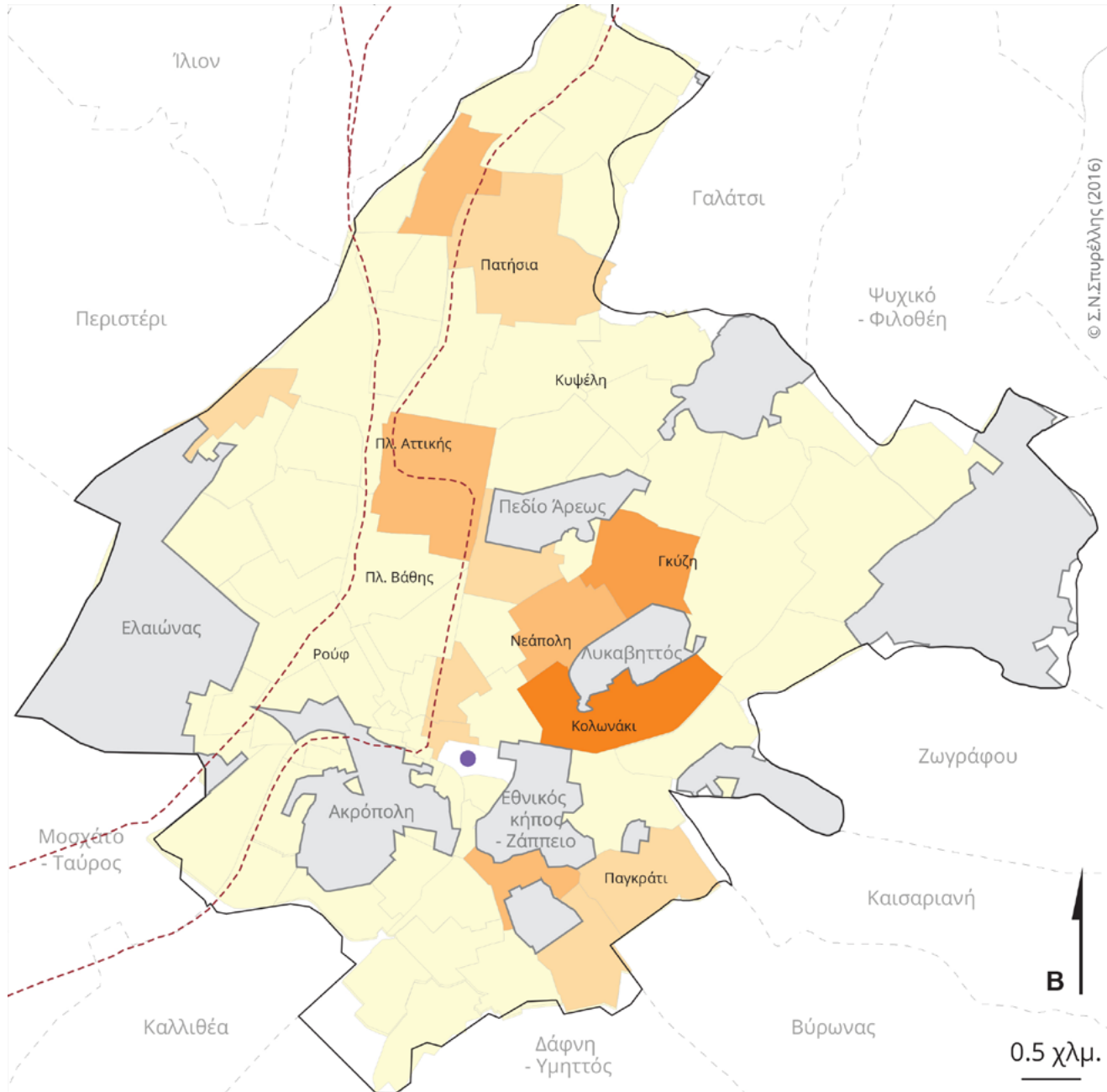

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

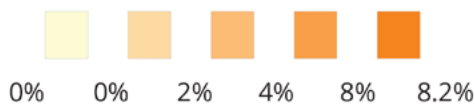
* 59 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 35 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Άνδρο, 1910-1924

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από την Άνδρο 1910 -1924 (%)

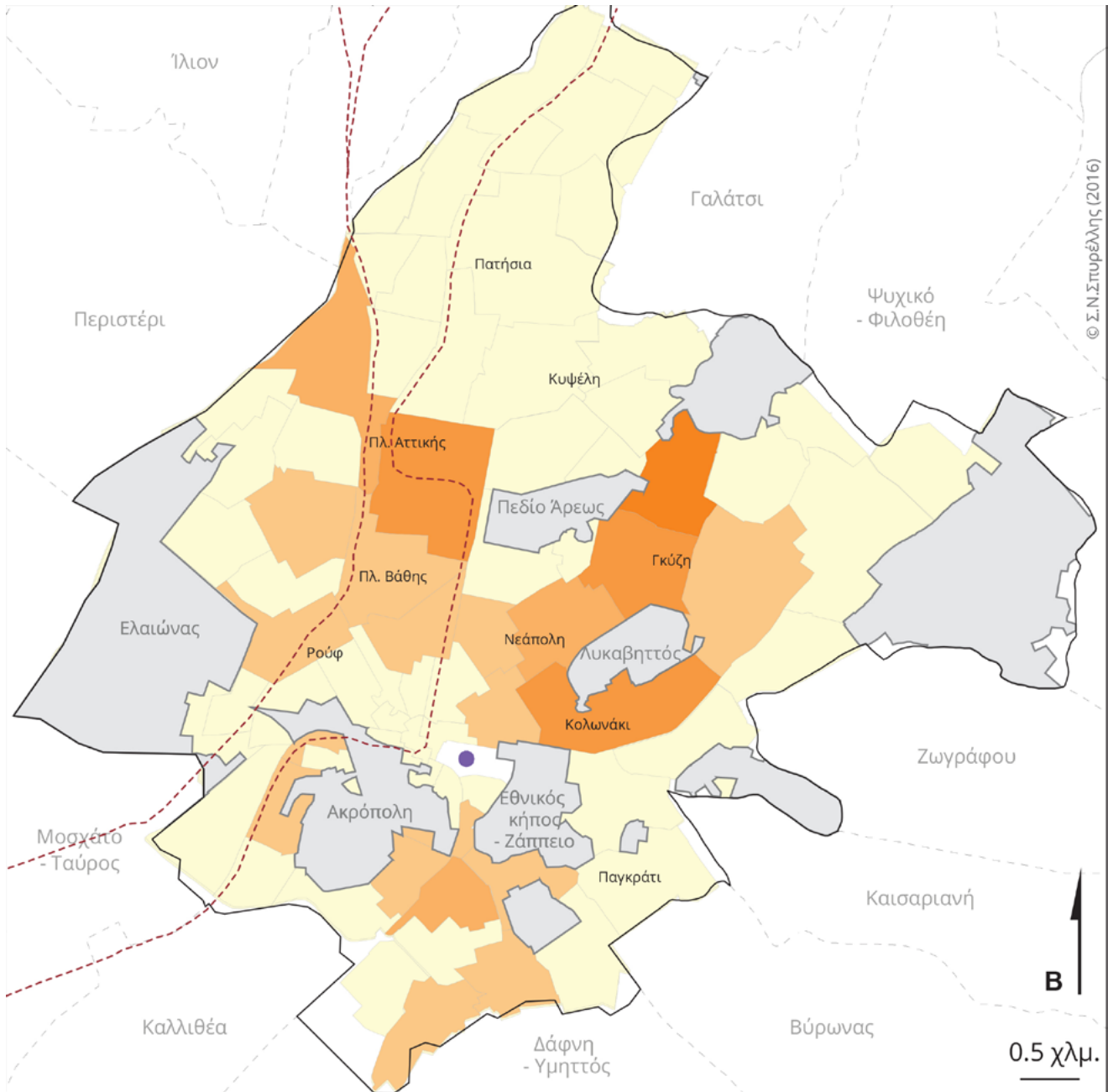

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

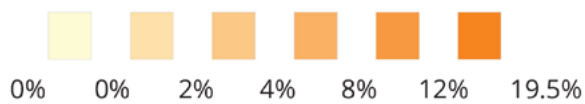
* 50 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 36 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Τήνο, 1925- 1940

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο την Τήνο 1925 -1940 (%)

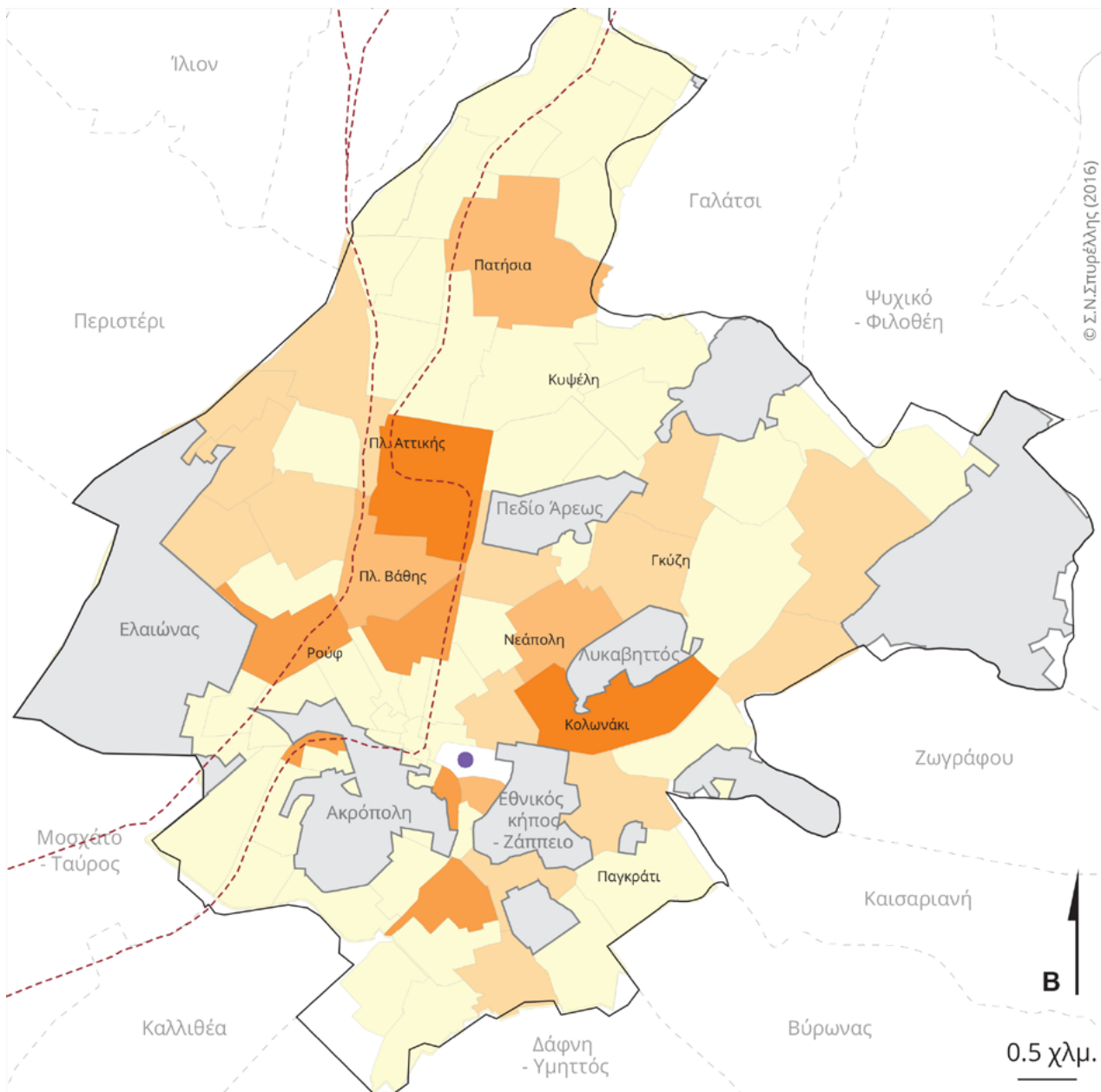

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη **Ονόματα Σουνοικιών**
- Μητρόπολη Αθηνών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

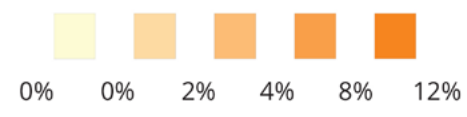
* 41 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 37 Τόπος κατοικίας όσων κατ'έγγραφο από τη Σύρο, 1925-1940

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο τη Σύρο 1925 -1940 (%)

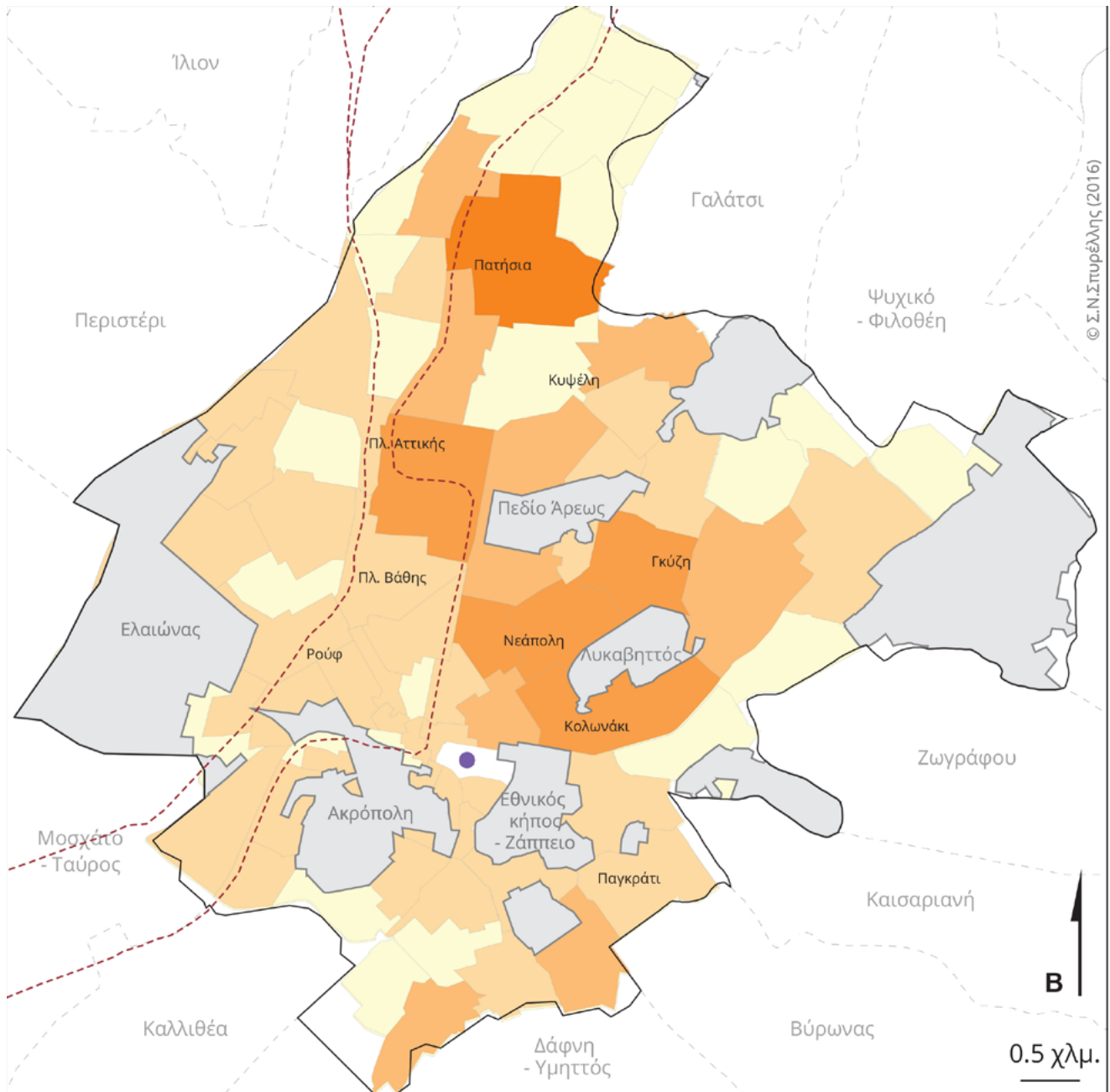

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Ονόματα Συνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

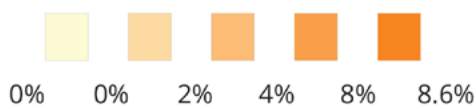
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

* 50 καταγραφές

Χάρτης 38 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τη Νάξο, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Νάξο 1941-1960 (%)

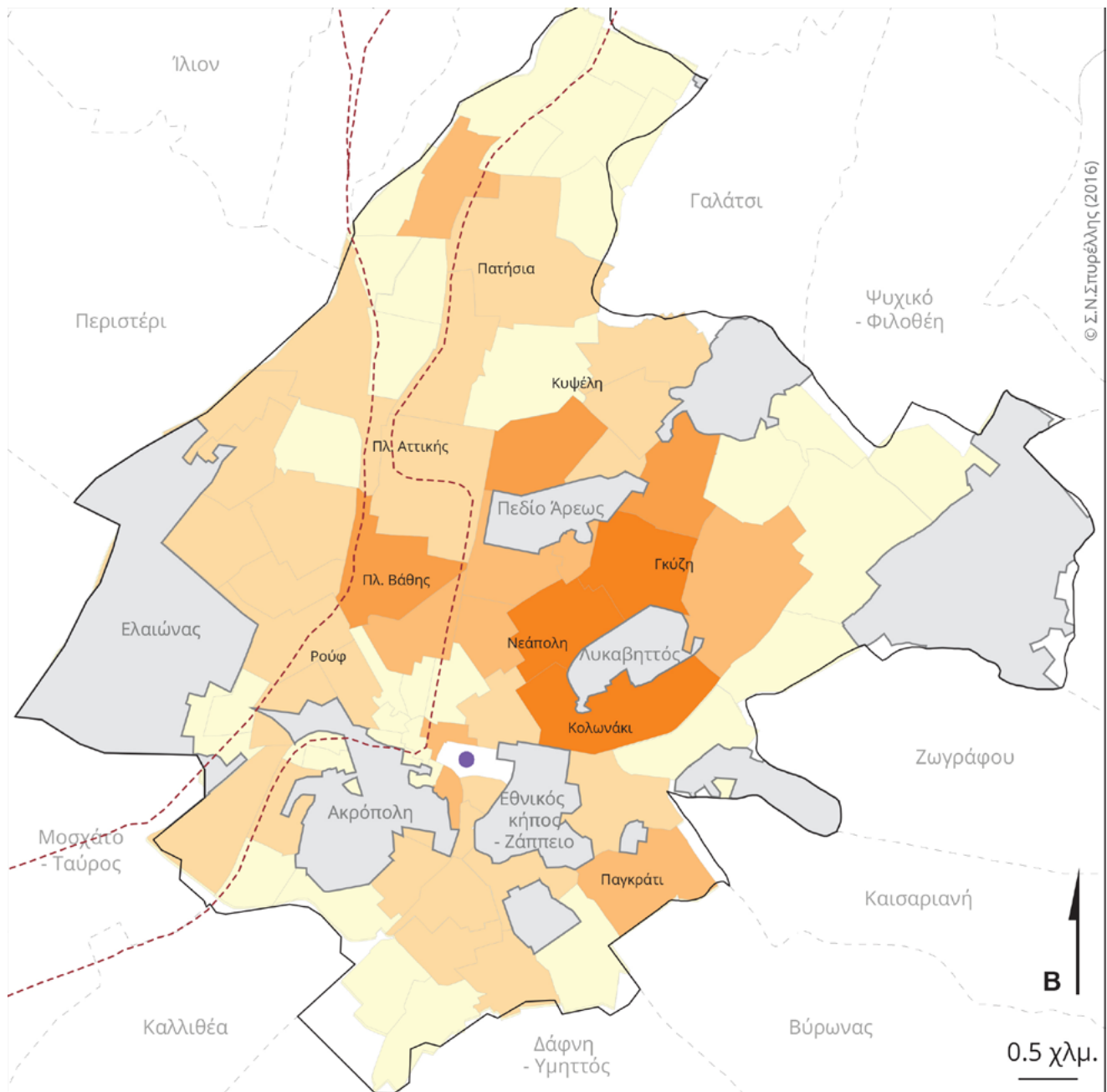

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Μητρόπολη Αθηνών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

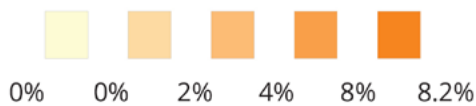
* 174 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 39 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Άνδρο, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο την Άνδρο 1941 -1960 (%)

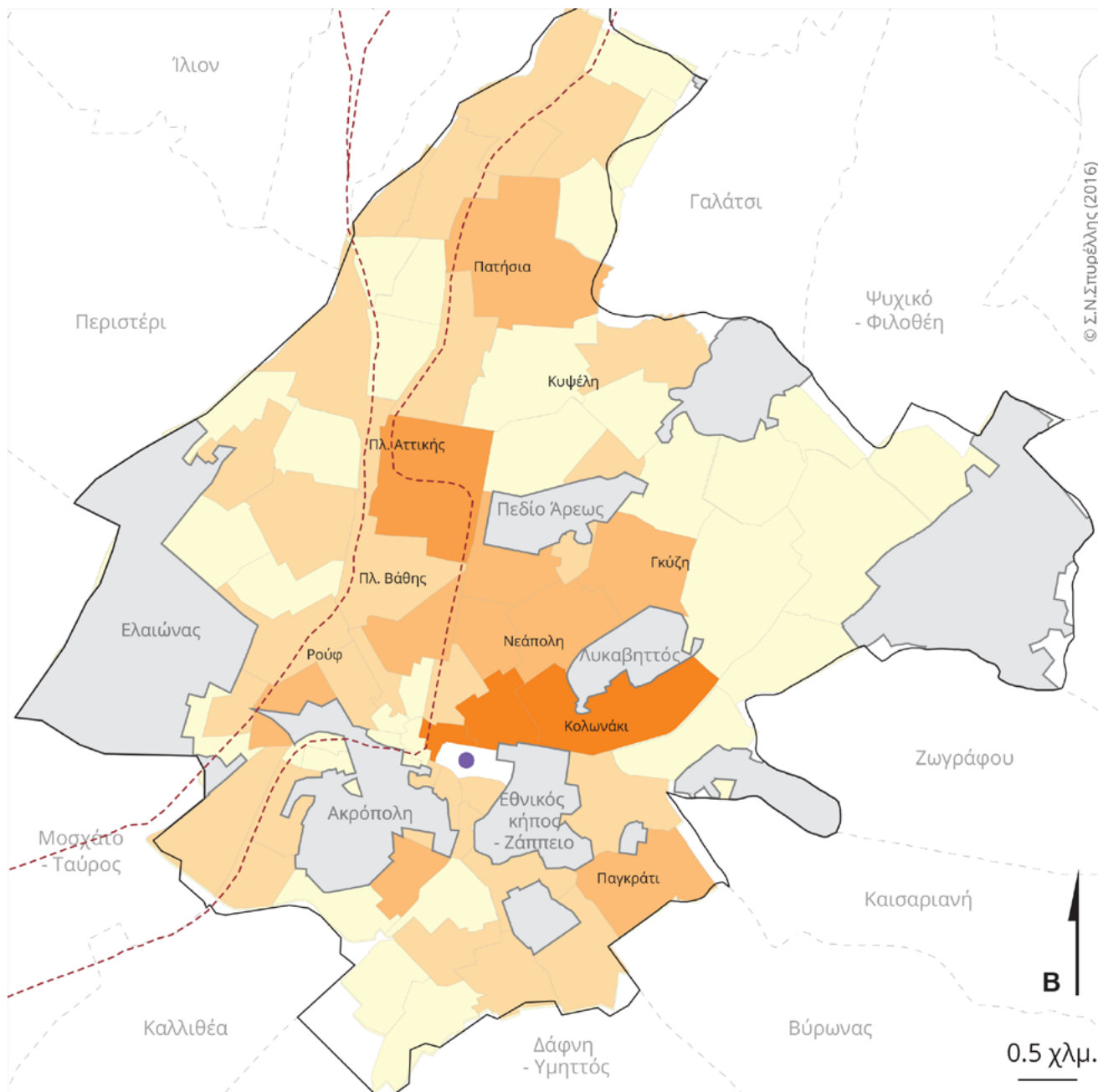

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

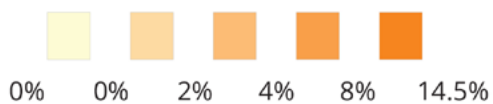
* 159 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 40 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τη Σύρο, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Σύρο 1941 -1960 (%)

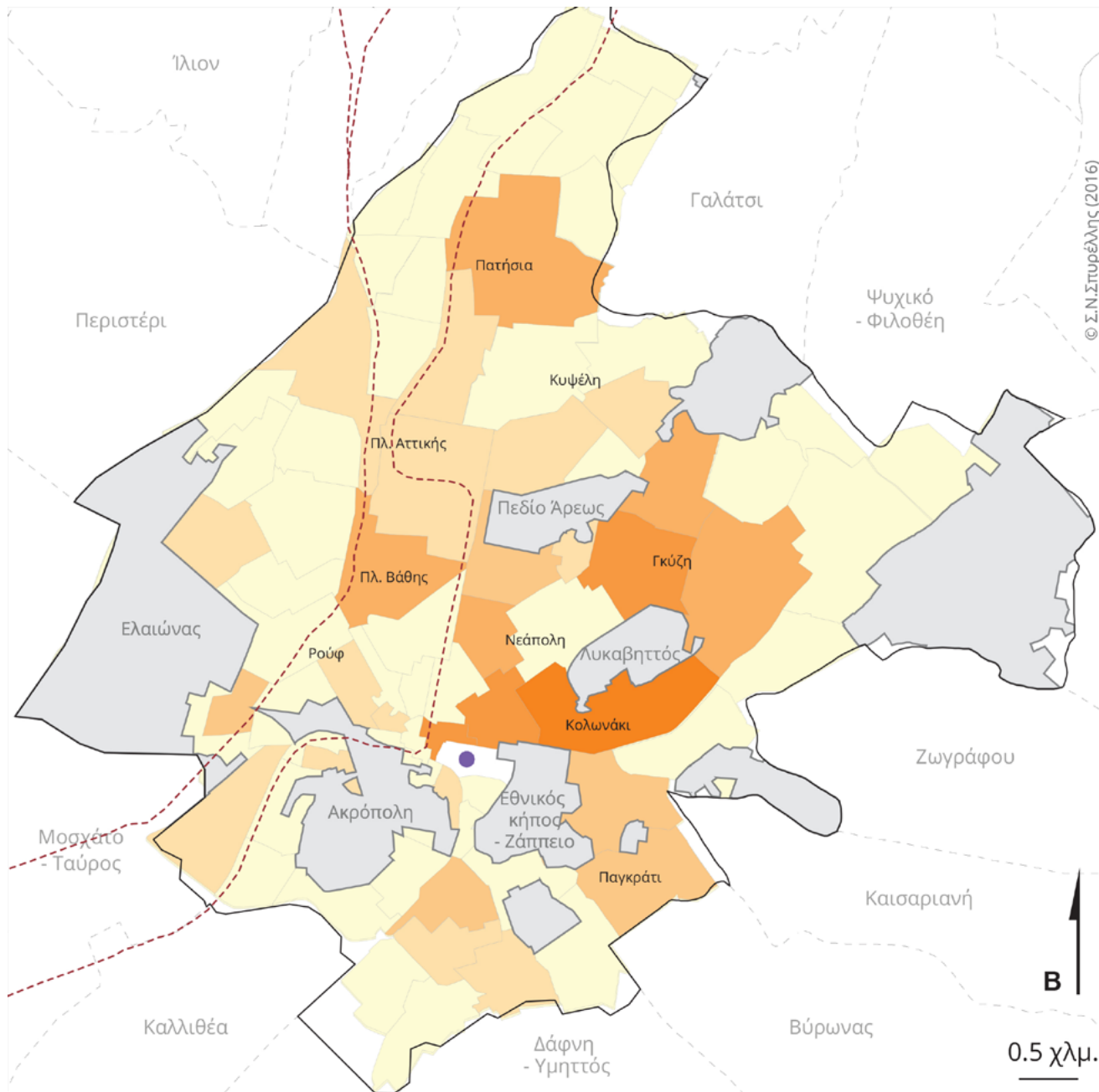

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

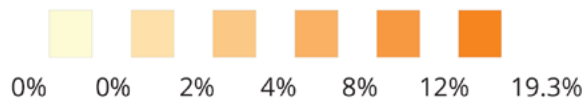
* 124 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 41 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Τήνο, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο την Τήνο 1941 -1960 (%)

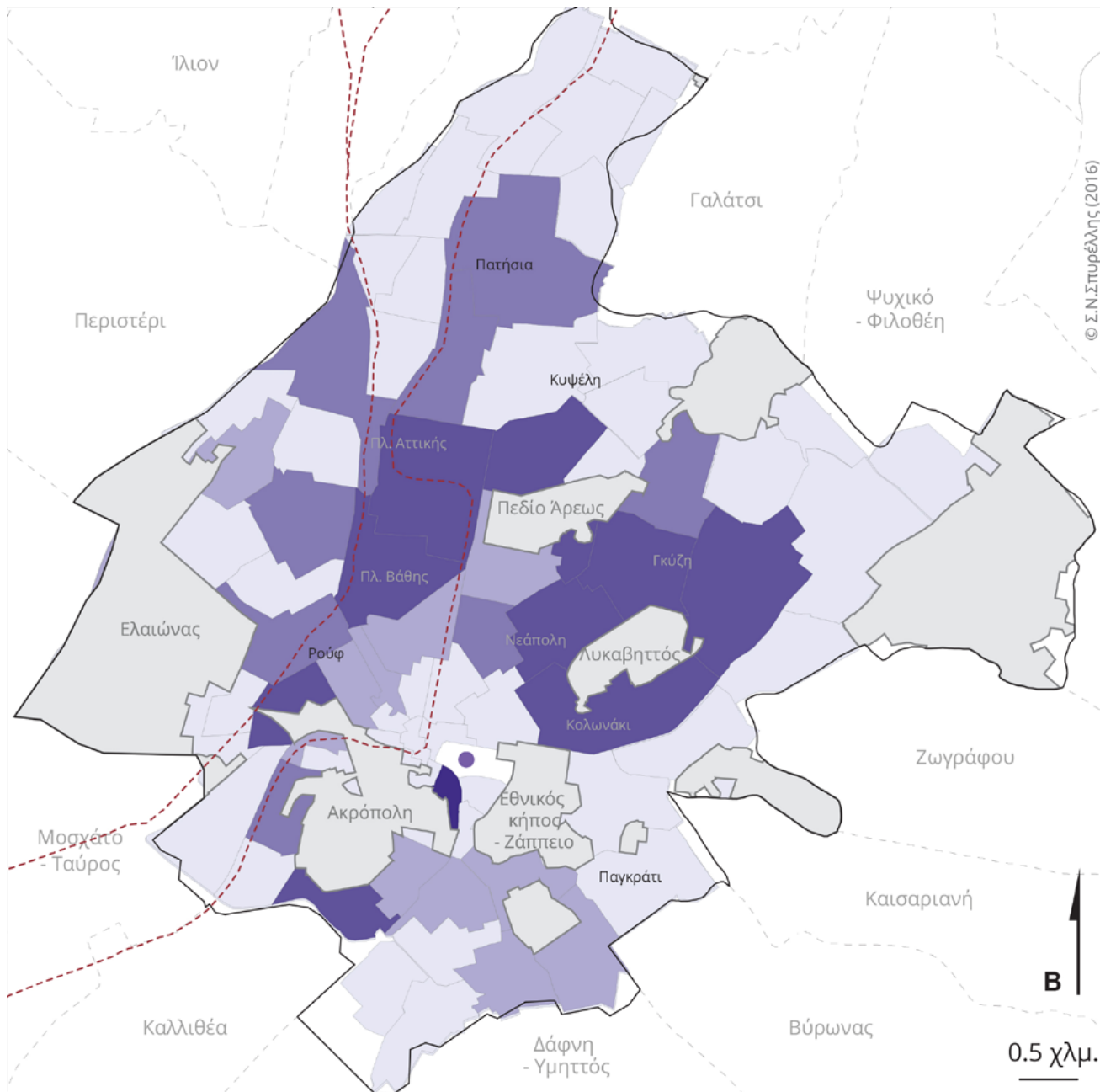

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη
- Ονόματα Συνοικιών
- Μητρόπολη Αθηνών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

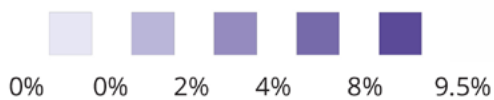
* 88 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 42 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τη Λέσβο, 1925-1940

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Λέσβο 1925 -1940 (%)

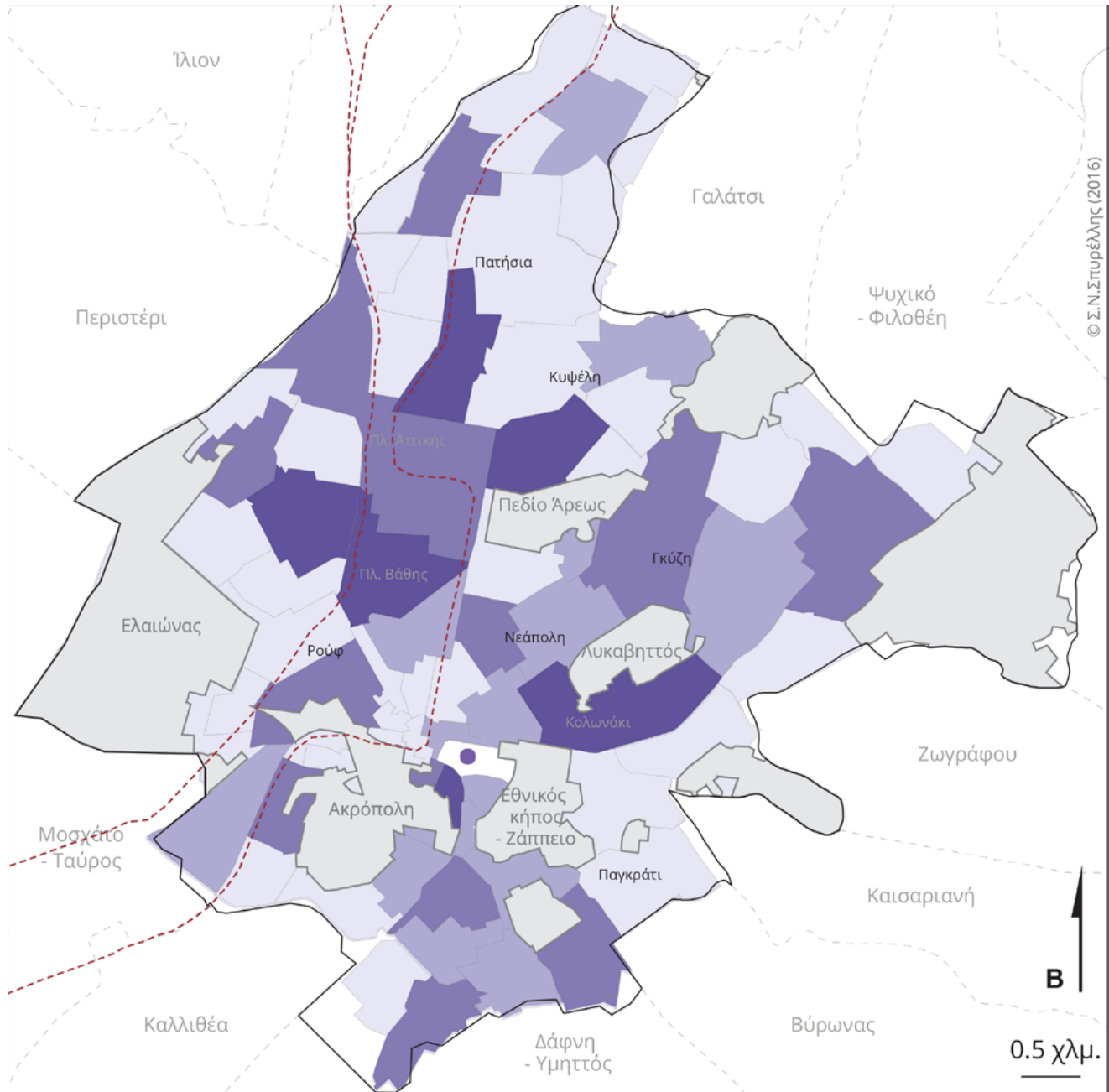

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Γκύζη
- Μητρόπολη Αθηνών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο

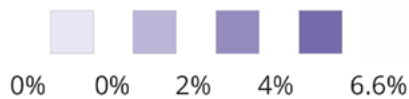
* 73 καταγραφές

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 43 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από τη Σάμο, 1925-1940

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από τη Σάμο 1925 -1940 (%)

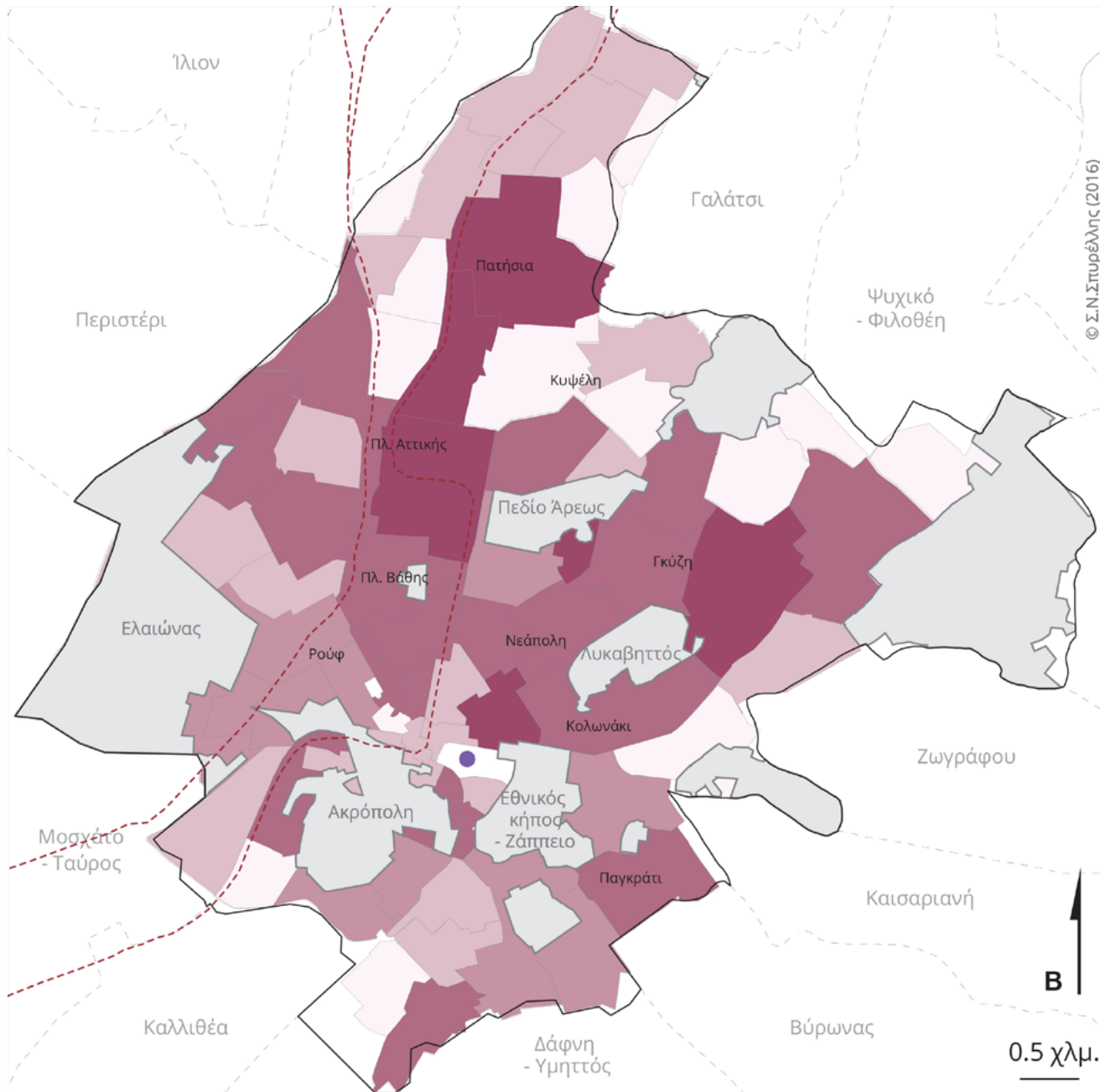

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

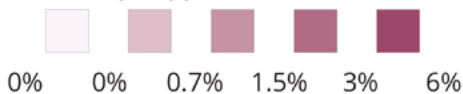
* 76 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 44 Τόπος κατοικίας των προσφύγων, 1925-1940

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο προσφυγικές περιοχές 1925 -1940 (%)

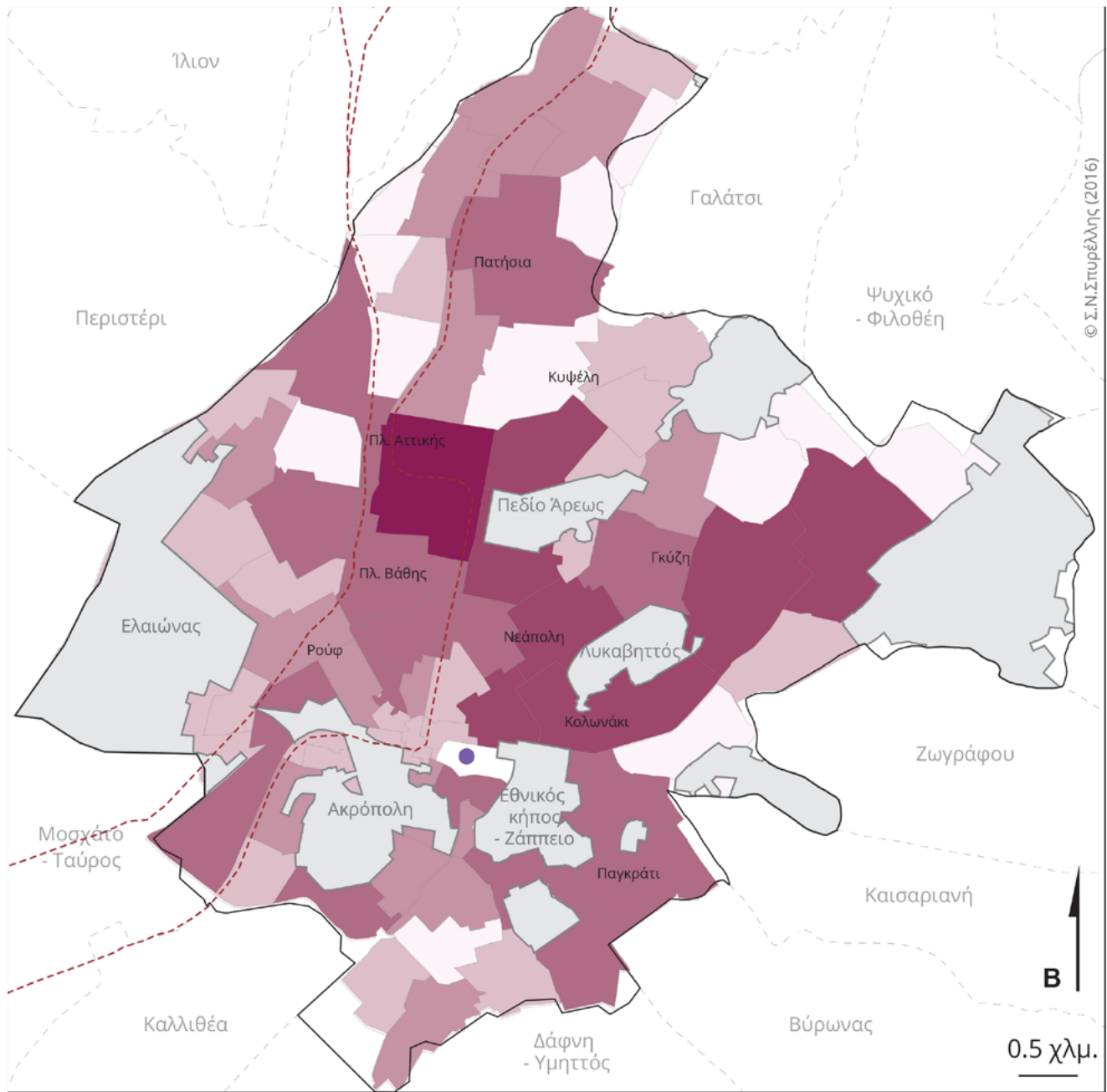

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 940 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1925-1940.

Χάρτης 45 Τόπος κατοικίας των προσφύγων, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή από προσφυγικές περιοχές 1941 -1960 (%)

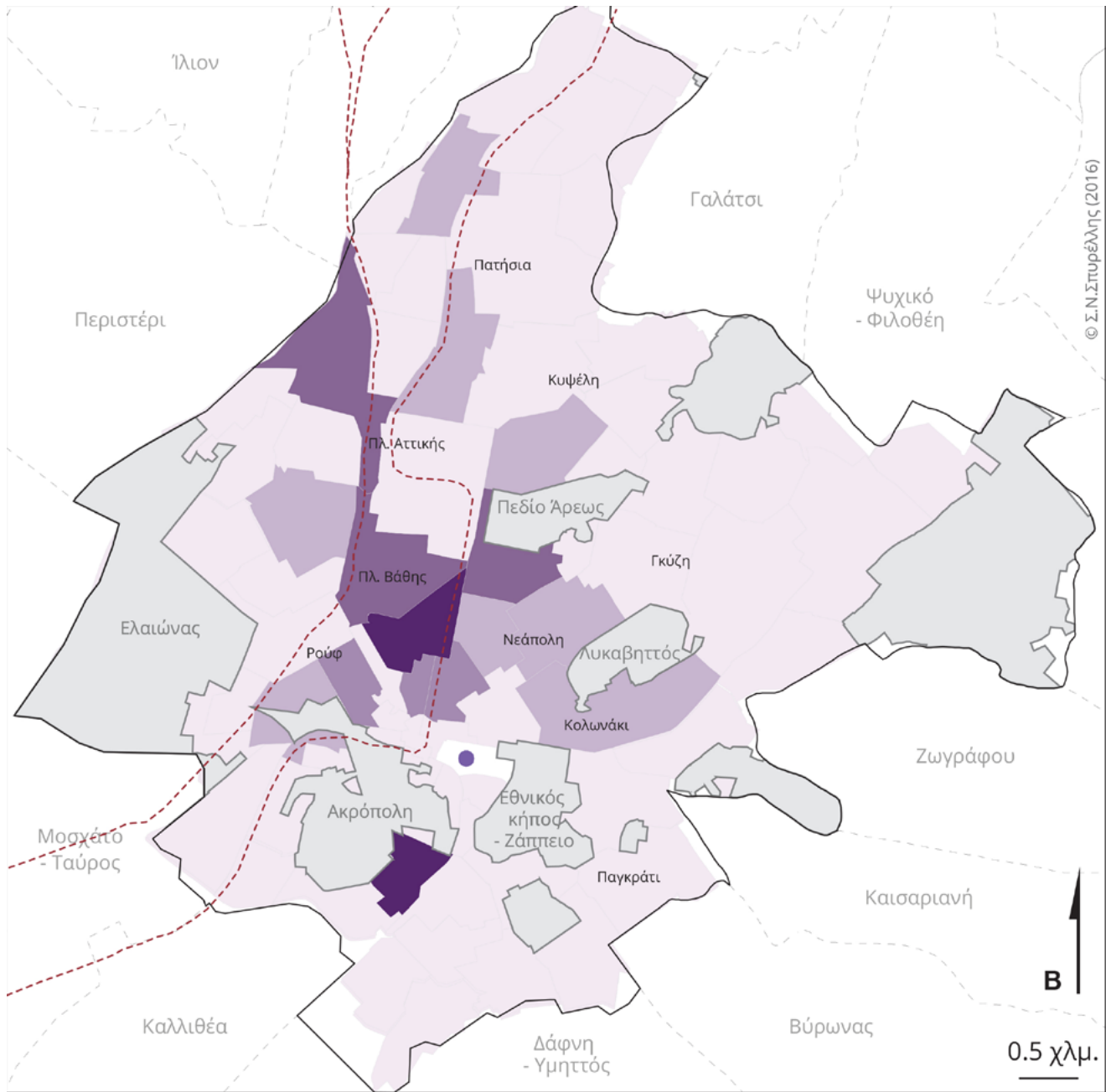
0%	0%	0.7%	1.5%	3%	6%	7%
----	----	------	------	----	----	----

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών

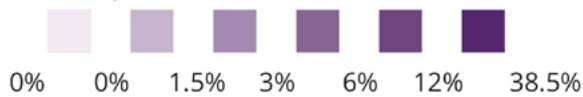
* 637 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

Χάρτης 46 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Κεφαλονιά, 1910-1924

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο την Κεφαλονιά 1910 -1924 (%)

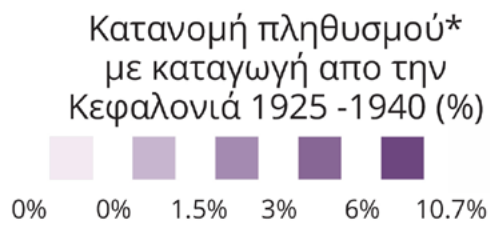
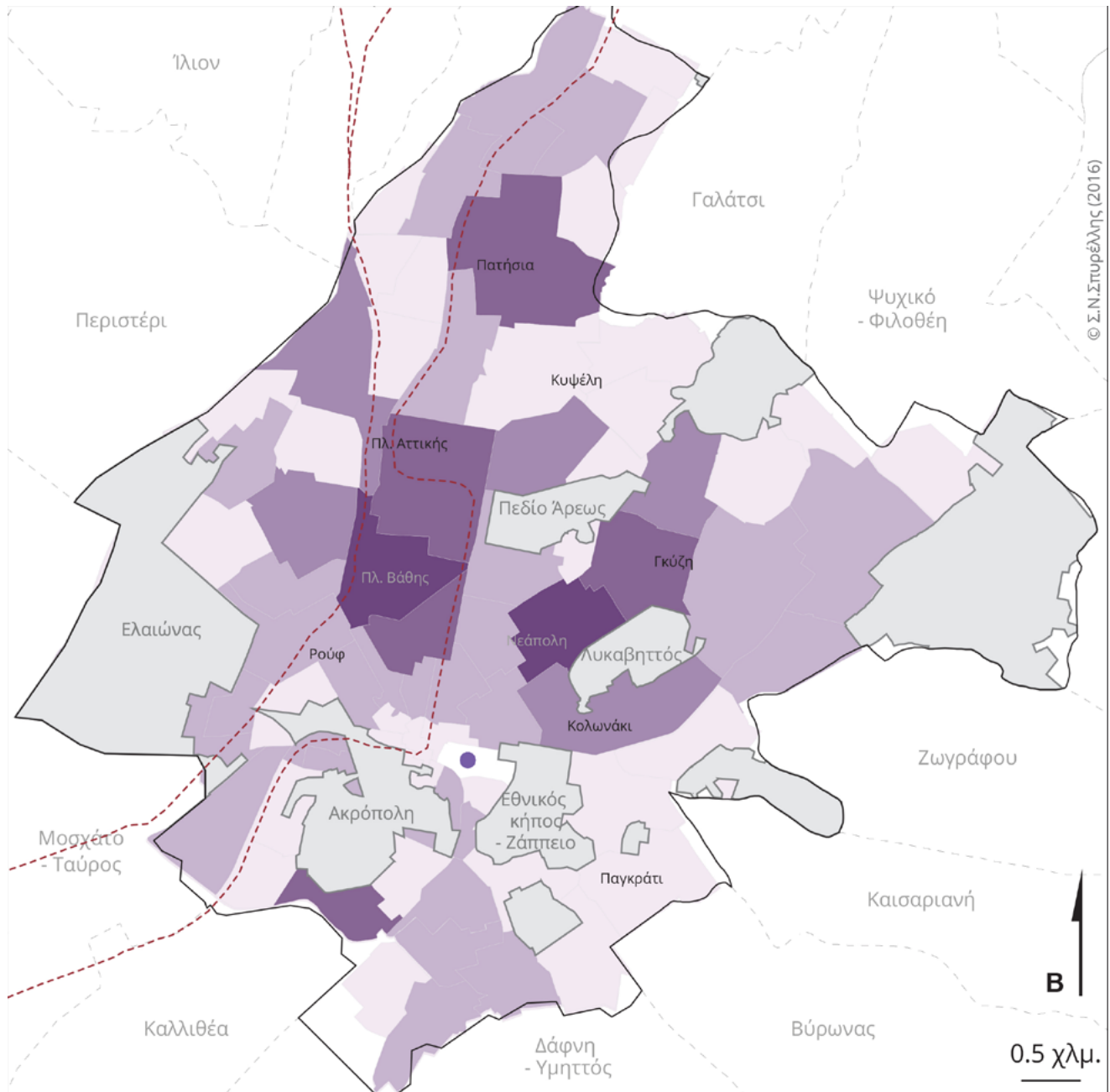

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 73 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 47 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Κεφαλονιά, 1925-1940

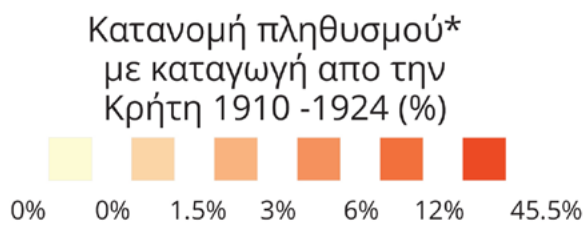
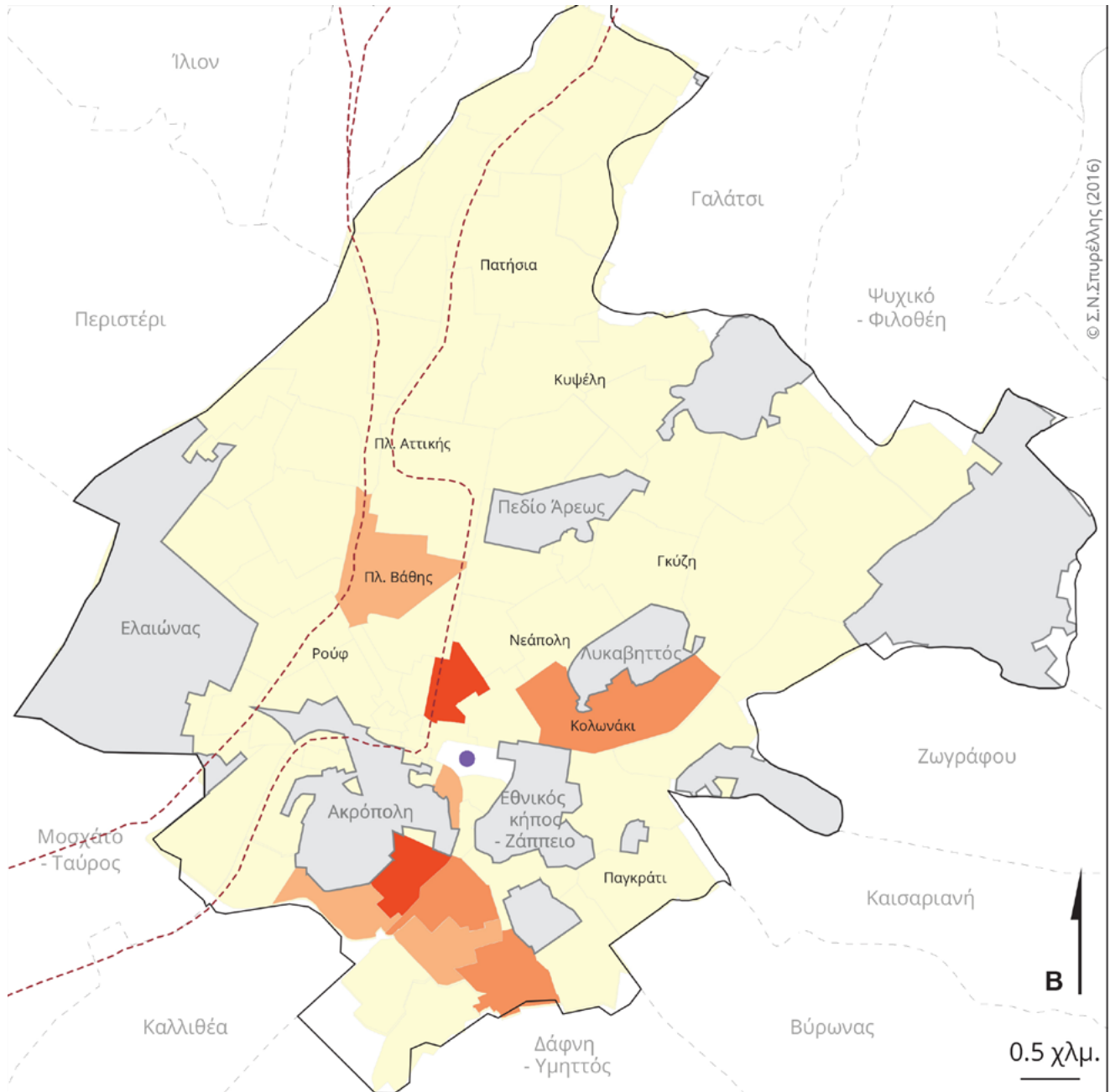

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συναϊκιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 103 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 48 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Κρήτη, 1910-1924

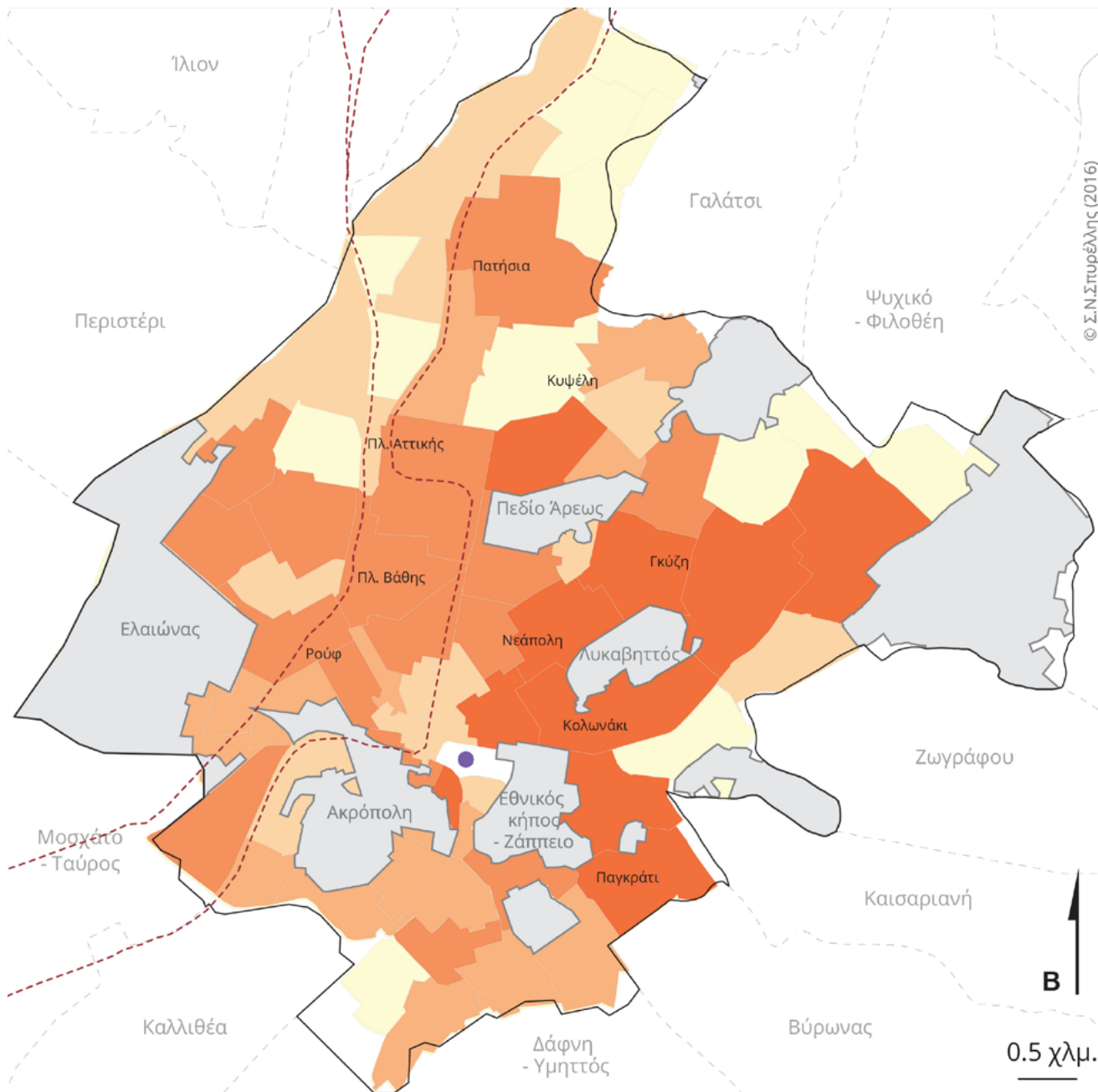

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 44 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1924.

Χάρτης 49 Τόπος κατοικίας όσων κατάγονταν από την Κρήτη, 1941-1960

Κατανομή πληθυσμού* με καταγωγή απο την Κρήτη 1941 -1960 (%)

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Όρια ενοριών
- Γκύζη Ονόματα Συναϊκιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

* 322 καταγραφές

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1941-1960.

3.10 Επαγγελματική σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού

Πριν δούμε τις δυνατότητες επιλογής των συζύγων θα σκιαγραφήσουμε την επαγγελματική σύνθεση στη πρωτεύουσα, αξιοποιώντας τόσο τα στοιχεία που μας προσφέρουν οι απογραφές πληθυσμού της περιόδου 1900-1960, όσο και το υλικό που συλλέξαμε από την πρωτογενή έρευνα που έγινε στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων. Περιοριζόμαστε εδώ στη σύντομη παρουσίαση της απασχόλησης στην πρωτεύουσα, αφενός γιατί παρακάτω θέλουμε να εστιάσουμε στην επιλογή συζύγου αλλά και γιατί η αναλυτική μελέτη της επαγγελματικής σύνθεσης των Αθηναίων και της χωροταξικής κατανομής των διαφόρων επαγγελμάτων θα αποτελέσει αντικείμενο έρευνας που θα παρουσιαστεί σε επόμενη δημοσίευση.

Οι δημοσιευμένες πηγές

Οι απογραφές του 1920 και του 1928 προσφέρουν μια πρώτη καταγραφή του ενεργού πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων στους διάφορους κλάδους απασχόλησης.

Όπως είδαμε, η έλευση των προσφύγων αύξησε τον αθηναϊκό πληθυσμό κατά 25%. Το μεγάλο αυτό ποσοστό ανέτρεψε την επαγγελματική σύνθεση του ανδρικού πληθυσμού της πρωτεύουσας, συρρικνώνοντας το ποσοστό του πρωτογενούς τομέα από το 12,3% στο 2,9%! Το ποσοστό που χάθηκε από τον πρωτογενή τομέα προστέθηκε κυρίως στη βιομηχανία, δευτερευόντως στο εμπόριο και τέλος ενίσχυσε όλους τους άλλους κλάδους. Προφανώς η αύξηση αυτή ισοδυναμούσε με τα αντίστοιχα ποσοστά των προσφύγων στους διάφορους επαγγελματικούς κλάδους⁴². Η επαγγελματική, λοιπόν, κατανομή των προσφύγων συνέβαλε στην αλλαγή φυσιολογίας της Αθήνας, απομακρύνοντας πλέον κάθε αγροτικό χαρακτηριστικό της. Συνολικά, ένας στους τέσσερις Αθηναίους απασχολούνταν στη βιομηχανία, ένας στους έξι στο εμπόριο⁴³, αλλά σχεδόν ένας στους πέντε ήταν χωρίς επάγγελμα. Αν και το ποσοστό αυτών που δεν είχαν επάγγελμα είναι πολύ μεγάλο, η Αθήνα φαίνεται να ήταν μια πρωτεύουσα πολύ παραγωγική!

42 Το 30,6% των ανδρών προσφύγων κατέφυγε στη βιομηχανία και το 15,9% στο εμπόριο, σύμφωνα με την απογραφή του 1928 που περιέχει την απασχόληση των προσφύγων. Βλ. http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00020.pdf (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

43 Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», *Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών (1902-2002). Ιστορική αναδρομή στη συλλογική συνείδηση των εμπόρων*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2002, σ.17-58

Πίνακας 76 Κατανομή του ανδρικού ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920 και 1928, Δήμος Αθηναίων

ΑΡΡΕΝΕΣ	1920 N	1928 N	1920 %	1928 %
Γεωργία	16.857	4.791	10,9	2,5
Κτηνοτροφία και θήρα	1.749	573	1,1	0,3
Αλιεία	216	88	0,1	0,0
Μεταλλεία και ορυχεία	246	235	0,2	0,1
Βιομηχανία	35.034	49.195	22,7	25,4
Μεταφορά και συγκοινωνία	9.317	14.325	6,0	7,4
Πίστις, ανταλλαγή και μεσολάβησις	2.970	7.551	1,9	3,9
Εμπόριον	23.146	32.359	15,0	16,7
Προσωπικαί υπηρεσίαι	3.327	3.589	2,2	1,9
Ελευθέρια επαγγέλματα	8.832	13.045	5,7	6,7
Δημόσιαι υπηρεσίαι	11.187	10.613	7,2	5,5
Άνευ επαγγέλματος	27.391	38.373	17,7	19,8
Μη δηλώσαντες ή μη ορίσαντες ακριβώς το επάγγελμα	14.056	18.708	9,1	9,7
Γενικόν σύνολον	154.328	193.445	100,0	100,0

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1920 και 1928.

Σε ό,τι αφορά τη γυναικεία έμμοσθη εργασία, αυτή απλώς δεν δηλώνεται και το φαινόμενο δεν είναι μόνο ελληνικό⁴⁴. Ενδιαφέροντα ποσοστά είχαν μόνο οι γυναίκες που εργάζονταν στη βιομηχανία και στις προσωπικές υπηρεσίες· επρόκειτο για νέες και, βεβαίως, ανύπαντρες γυναίκες που εργάζονταν με στόχο είτε να συμβάλουν στον οικογενειακό προϋπολογισμό των γονιών τους είτε να συγκεντρώσουν την αναγκαία προίκα. Σ' αυτές τις δυο κατηγορίες προστέθηκαν και οι γυναίκες πρόσφυγες. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το ποσοστό όσων εγκατέλειπαν τη δουλειά μετά τον γάμο, αλλά είναι γνωστό και σε άλλες κοινωνίες πως υπήρχε υποκαταγραφή, όχι μόνο των υπηρετριών αλλά και των παντρεμένων γυναικών που ασκούσαν επάγγελμα⁴⁵. Συνολικά όμως, μετά την άφιξη των προσφύγων η γυναικεία

44 Μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο και στη Γαλλία η υποκαταγραφή της γυναικείας απασχόλησης είναι διαπιστωμένη. Βλ. Maurice Garden, «La population française entre les deux guerres», στο Jacques Dupâquier (επιμ.), *Histoire de la Population Française*, τόμ. 4: *De 1914 à nos jours*, PUF, Παρίσι 1988, σελ. 100.

45 Βλ. Maurice Garden, «La population française entre les deux guerres», ό.π., σελ. 102.

απασχόληση φαίνεται ότι μειώθηκε κατά 4% περίπου, όχι μόνο γιατί οι περισσότερες πρόσφυγες (76,1%) καταγράφονταν «άνευ επαγγέλματος» αλλά και γιατί ο απόλυτος αριθμός και το ποσοστό (78,2%) των αυτόχθονων γυναικών χωρίς επάγγελμα αυξήθηκε. Είναι πολύ αμφίβολο αν αυτά τα ποσοστά, σύμφωνα με τα οποία μόνο μία στις πέντε γυναίκες είχε απασχόληση, ανταποκρίνονταν στα πραγματικά ποσοστά της γυναικείας έμμισθης εργασίας τη δεκαετία του 1920 στην πρωτεύουσα. Θεωρούμε προφανή την υποκαταγραφή, τη στιγμή μάλιστα που η Μικρασιατική Καταστροφή είχε συνέπεια τη δημιουργία μεγάλου όγκου χηρών γυναικών, αυτόχθονων και προσφύγων, που αναζητούσαν έμμισθη απασχόληση για να συντηρήσουν την οικογένειά τους. Πρόκειται για μια σταθερή απροθυμία της κοινωνίας να δεχτεί τη διαρκή και μακρόχρονη γυναικεία απασχόληση, ακόμα και για επαγγέλματα που θεωρούνται «γυναικεία».

Πίνακας 77 Κατανομή του γυναικείου ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920 και 1928, Δήμος Αθηναίων

ΘΗΛΕΙΣ	1920 N	1928 N	1920 %	1928 %
Γεωργία	238	197	0,2	0,1
Κτηνοτροφία και θήρα	76	18	0,1	0,0
Αλιεία	2		0,0	0,0
Μεταλλεία και ορυχεία	29	6	0,0	0,0
Βιομηχανία	10.019	14.958	8,5	7,7
Μεταφορά και συγκοινωνία	203	211	0,2	0,1
Πίστις, ανταλλαγή και μεσολάβησις	390	895	0,3	0,5
Εμπόριον	921	1.187	0,8	0,6
Προσωπικαί υπηρεσίαι	9.660	12.267	8,2	6,3
Ελευθέρια επαγγέλματα	2.368	4.278	2,0	2,2
Δημόσιαι υπηρεσίαι	1.131	1.335	1,0	0,7
Άνευ επαγγέλματος	86.413	15.0483	73,3	77,5
Μη δηλώσαντες ή μη ορίσαντες ακριβώς το επάγγελμα	6.421	8.268	5,4	4,3
Γενικόν σύνολον	117.871	194.103	100,0	100,0

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1920 και 1928.

Συνεπώς, όταν παρατηρούμε το σύνολο του ενεργού πληθυσμού, λόγω των μικρών καταγεγραμμένων ποσοστών της γυναικείας εργασίας, τα συνολικά ποσοστά διαφοροποιούνται και η εικόνα αλλάζει: μειώνεται ο βιοτεχνικός-βιομηχανικός αλλά και ο εμπορικός χαρακτήρας της πρωτεύουσας. Για να σκιαγραφήσουμε όμως την κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού της Αθήνας, κατά την προπολεμική τουλάχιστον περίοδο, η επαγγελματική κατανομή πρέπει να γίνει για κάθε φύλο χωριστά. Και αυτό γιατί το επάγγελμα του συζύγου χαρακτήριζε την κοινωνική και οικονομική θέση της οικογένειας και η γυναικεία έμμισθη απασχόληση αφορούσε, πλην εξαιρέσεων, ανύπαντρες γυναίκες, ενώ δεν δηλωνόταν για τις παντρεμένες, ακόμα και για εκείνες που δούλευαν στις οικογενειακές επιχειρήσεις.

Σχεδόν σαράντα χρόνια μετά, το 1961, η κατανομή του αθηναϊκού ενεργού πληθυσμού ήταν κατά 70% άνδρες και 30% γυναίκες. Η βιομηχανία συνέχιζε να απασχολεί έναν στους τέσσερις άνδρες, αλλά επιπλέον προστέθηκαν και οι γυναίκες που τους συναγωνίζονταν στα ποσοστά. Βεβαίως, το 1/3 των γυναικών που δήλωναν ότι εργάζονται απασχολούνταν στον τομέα των προσωπικών υπηρεσιών και στα «γυναικεία» επαγγέλματα, ήταν δηλαδή υπηρέτριες, μοδίστρες, κομμώτριες και πάλι, σίγουρα, ανύπαντρες. Σημαντικά φαίνονται τα ποσοστά των γυναικών που καταπιάνονταν με το εμπόριο (ως υπάλληλοι ή ως αυτοαπασχολούμενες ή, τέλος, εργαζόμενες σε οικογενειακές επιχειρήσεις) και τις κοινωνικές υπηρεσίες (όπως δασκάλες, νοσοκόμες) ως αποτέλεσμα της βελτίωσης της εκπαίδευσης των γυναικών αλλά και των κοινωνικών μεταβολών που συντελούνταν στη χώρα. Ακόμα όμως και το 1960, ένα μεγάλο μέρος των γυναικών σταματούσε την εργασία μόλις παντρευόταν. Αυτό δεν συνέβαινε σε τρεις περιπτώσεις: όταν η σύζυγος εργαζόταν στην οικογενειακή επιχείρηση –είτε δηλωνόταν ως επάγγελμα είτε όχι–, όταν ήταν δημόσια υπάλληλος και όταν ασκούσε –συνήθως οι δυναμικές απόγονοι καλών οικογενειών– κάποιο ανώτερο ελεύθερο επάγγελμα, όπως του γιατρού ή του δικηγόρου.

Τέλος, εκτός από τη βιομηχανία-βιοτεχνία, και ο κλάδος του εμπορίου απασχολούσε σχεδόν τα ίδια ποσοστά προπολεμικά όπως και μεταπολεμικά, γύρω στο 20% του ανδρικού ενεργού πληθυσμού. Η μεγάλη μεταβολή στην ανδρική απασχόληση αφορούσε τον χώρο των κρατικών, δημοτικών και κοινωνικών υπηρεσιών, που από 5,5% το 1928 απασχολούσε πλέον 14,6%. Με τη σημαντική αύξηση συμμετοχής των γυναικών στις υπηρεσίες αυτές το σύνολο εξισώθηκε με αυτό της βιομηχανίας.

Πίνακας 78 Κατανομή του ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1920 και 1928, Δήμος Αθηναίων

ΚΛΑΔΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	1920 N	1928 N	1920 %	1928 %
Γεωργία	17.095	4.988	6,3	1,3
Κτηνοτροφία και θήρα	1.825	591	0,7	0,2
Αλιεία	218	88	0,1	0,0
Μεταλλεία και ορυχεία	275	241	0,1	0,1
Βιομηχανία	45.053	64.133	16,6	16,5
Μεταφορά και συγκοινωνία	9.520	14.536	3,5	3,8
Πίστις, ανταλλαγή και μεσολάβησις	3.360	8.446	1,2	2,2
Εμπόριον	24.067	33.546	8,8	8,7
Προσωπικαί υπηρεσίαι	12.987	15.856	4,8	4,1
Ελευθέρια επαγγέλματα	11.200	17.323	4,1	4,5
Δημόσιαι υπηρεσίαι	12.318	11.948	4,5	3,1
Άνευ επαγγέλματος	113.804	188.856	41,8	48,7
Μη δηλώσαντες ή μη ορίσαντες ακριβώς το επάγγελμα	20.477	26.976	7,5	7,0
Γενικόν σύνολον	272.199	387.528	100,0	100,0

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1920 και 1928.

Πίνακας 79 Κατανομή του ενεργού πληθυσμού σε επαγγελματικούς κλάδους, 1961, Δήμος Αθηναίων

ΚΛΑΔΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	Αιμοστέριων των φύλων	Άρρενες	Θήλειες	Αιμοστέριων των φύλων	Άρρενες	Θήλειες
ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ Κ.ΛΠ.	1.742	1.526	216	0,7	0,9	0,3
ΟΡΥΧΕΙΑ, ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ, ΛΑΤΟΜΕΙΑ, ΑΛΥΚΑΙ	479	423	56	0,2	0,2	0,1
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	54.593	39.573	15.020	22,5	23,4	20,4
ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΙΣ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ	14.022	13.891	131	5,8	8,2	0,2
ΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ, ΥΔΡΕΥΣΙΣ Κ.ΛΠ.	3.261	2.811	450	1,3	1,7	0,6
ΕΜΠΟΡΙΟΝ, ΤΡΑΠΕΖΑΙ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΙ Κ.ΛΠ.	47.150	37.795	9.355	19,4	22,3	12,7
ΜΕΤΑΦΟΡΑΙ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΙ	17.254	15.548	1.706	7,1	9,2	2,3
ΚΡΑΤΙΚΑΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΑΙ	21.057	15.569	5.488	8,7	9,2	7,5
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΑΙ	20.404	10.855	9.549	8,4	6,4	13,0
ΥΠΗΡΕΣΙΑΙ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΕΩΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ	9.456	7.893	1.563	3,9	4,7	2,1
ΥΠΗΡΕΣΙΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑΙ ΚΑΙ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑΣ	39.201	15.710	23.491	16,1	9,3	32,0
ΚΛΑΔΟΣ ΜΗ ΚΑΘΟΡΙΣΘΕΙΣ Ή ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣ	5.510	3.984	1.526	2,3	2,4	2,1
ΝΕΟΙ	8.710	3.746	4.964	3,6	2,2	6,8
Σύνολο οικονομικά ενεργών	242.839	169.324	73.515	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961.

Η πρωτογενής έρευνα

Η κοινωνική-επαγγελματική κατανομή των δεδομένων της πρωτογενούς έρευνας αποτελεί κατεξοχήν αντικείμενο του κοινωνικού ιστορικού, εφόσον καλείται να ταξινομήσει το επάγγελμα με βάση την αντίληψη ή την εικόνα που έχει ο ίδιος για την κοινωνία και όχι απλώς να εξηγήσει την εξέλιξη κάθε κλάδου απασχόλησης⁴⁶. Μάλιστα, στη δική μας βασική αρχειακή πηγή, στο δημοτικό αρχείο, τα επαγγέλματα δηλώθηκαν από τα ίδια τα άτομα που τα ασκούσαν, παρουσιάζοντας έτσι και τα υποκειμενικά τους κριτήρια για την κοινωνική-επαγγελματική κατηγορία στην οποία ανήκαν. Για παράδειγμα, με την αόριστη δήλωση «επιχειρηματίας ή επαγγελματίας ή τεχνικός», χωρίς καταχώριση συγκεκριμένου κλάδου απασχόλησης, ο υπογράφων διαχώριζε τον εαυτό του και το νοικοκυριό του από τα λαϊκά στρώματα. Επιπλέον, η συστηματική αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων συμπληρώνει το κενό που υπάρχει στις απογραφές σχετικά με τα επαγγέλματα των κατοίκων στον Δήμο Αθηναίων ανάμεσα στο 1928 και το 1961. Βεβαίως, στη συγκεκριμένη αρχειακή πηγή καταγράφονται τα επαγγέλματα νέων κατά κανόνα ατόμων, άρα η αναλογία αυτού του πληθυσμού ως προς τις ανώτερες βαθμίδες επαγγελματικής εξέλιξης και προαγωγής θα μειονεκτεί σε σύγκριση με το σύνολο του ανδρικού ενεργού πληθυσμού, στο οποίο περιλαμβάνονται και μεγαλύτερης ηλικίας άτομα, που είναι πιο πιθανό να έχουν καταξιωθεί επαγγελματικά. Τέλος, η πηγή αυτή είναι πολύτιμη για τη μελέτη της γυναικείας εργασίας, έστω και αν αποτυπώνει μόνο το μικρό τμήμα των γυναικών που δηλώνει έμμισθη απασχόληση την επομένη του γάμου.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου που δηλώνονταν την περίοδο 1910-1924 αφορούν, στην πλειονότητά τους, γάμους στρατιωτικών, δημοσίων υπαλλήλων και ανώτερων κοινωνικών-επαγγελματικών ομάδων. Για τον λόγο αυτό και τα στατιστικά δεδομένα δεν είναι ενδεικτικά της επαγγελματικής σύνθεσης της πρωτεύουσας την εποχή αυτή. Οι επόμενες όμως χρονικές περιόδους, οπότε η δήλωση του γάμου έγινε υποχρεωτική, μας επιτρέπουν να συγκροτήσουμε μια κατανομή των επαγγελματιών των συζύγων που είναι αντιπροσωπευτική της κοινωνικής-επαγγελματικής σύνθεσης του πληθυσμού. Την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος που συλλέξαμε, με βάση το γράμμα Β, ελέγξαμε με τον πίνακα 80, μέσω μιας πολύ αναλυτικής ταξινόμησης που επιλέξαμε, είκοσι τεσσάρων ομάδων, ώστε να αναδειχτούν οι τυχόν ποσοστιαίες αποκλίσεις. Είναι ενδιαφέρον ότι ανάμεσα στο δικό μας δείγμα του 1928, που αντιπροσωπεύει πράγματι ένα ποσοστό γύρω στο 10%, και τους

46 Alain Desrosières & Laurent Thévenot, *Les catégories socio-professionnelles*, La Découverte, Παρίσι, 1988. Επίσης Νικήτας Πατινώτης, «Κοινωνιολογική ταξινόμηση των επαγγελμάτων: θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικά διλήμματα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 91, 1996, 15-42 <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7284/7004> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

«νυμφευθέντες άρρενες κατά το 1928 κατ' επάγγελμα» της φυσικής κίνησης του πληθυσμού οι αποκλίσεις που παρουσιάζει η κατανομή των επαγγελματιών των γαμπρών είναι μάλλον μικρές. Η κυριότερη διαφοροποίηση που προέκυψε αφορά το ποσοστό των ανώτερων ελεύθερων επαγγελματιών (γιατρών, δικηγόρων, μηχανικών κ.λπ.), που είναι σχεδόν διπλάσιο στη στατιστική συγκριτικά με την αποδελτίωση που έγινε στο Ληξιαρχείο. Βέβαια, ένα ποσοστό αυτής της διαφοράς εξηγείται από την απόφασή μας κατά την καταχώριση των δεδομένων να εντάξουμε τους επιστήμονες που δήλωναν, για παράδειγμα, «δικηγόρος, δημόσιος υπάλληλος» στην κατηγορία των ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων.

Πίνακας 80 Κοινωνικές-επαγγελματικές ομάδες των νυμφευμένων Αρρένων στον Δήμο Αθηναίων το 1928

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ	ΚΙΝΗΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ Α	ΛΗΞΙΑΡΧΕΙΟ Α	ΚΙΝΗΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ %	ΛΗΞΙΑΡΧΕΙΟ %
Τεχνίτες - βιοτέχνες	335	27	13,6	9,9
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	322	31	13,0	11,4
Μαγαζάτορες - «πώλες» - έμποροι - εμπορομεσίτες	313	31	12,7	11,4
Ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα	207	11	8,4	4,0
Επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή	202	23	8,2	8,4
Εργάτες - εργατικοί	182	23	7,4	8,4
Μεταφορές	167	20	6,8	7,3
Σώματα ασφαλείας - Ένοπλες Δυνάμεις	153	16	6,2	5,9
Οικοδομή: τεχνίτες - εργάτες ειδικευμένοι	143	19	5,8	7,0
Δημοτικοί - δημόσιοι υπάλληλοι	116	17	4,7	6,2
Άνεργοι - Άεργοι - Άνευ - Στρατιώτες	80	1	3,3	0,4
Τραπεζίτες, χρηματιστές	49	1	2,0	0,4
Παροχή υπηρεσιών	47	8	1,9	2,9
Αγρότες - αλιείς - γαιοκτήμονες - κτηματίες	45	7	1,8	2,6
Μεσαία ελεύθερα επαγγέλματα	36	5	1,5	1,8
Τέχνες	23	2	0,9	0,7
Ναυτικοί	23	1	0,9	0,4

Πλανόδιοι - μικρέμποροι - λούστροι - καπνοπώλες	15	4	0,6	1,5
Φοιτητές - πτυχιούχοι	13		0,5	
Βιομήχανοι - εργοστασιάρχες - εφοπλιστές		2		0,7
Ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι		13		4,8
Ανώτεροι στρατιωτικοί		5		1,8
Συνταξιούχοι-ανάπηροι στρατιωτικοί		4		1,5
εργολάβιοι οικοδομών		2		0,7
ΣΥΝΟΛΟ	2.471	273	100,0	100,0

Πηγή: Φυσική κίνηση του πληθυσμού (νυμφευθέντες άρρενες κατά το 1928 κατ' επάγγελμα) και ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων του έτους 1928. Ταξινόμηση δική μου.

Η ταξινόμηση που επελέγη για τα επαγγέλματα των Αθηναίων, που δηλώθηκαν στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου της περιόδου 1910-1960, επιχειρεί να συνδυάσει τη θέση στην εργασία –άρα και τα πιθανά εισοδήματα και την κοινωνική ιεραρχία– με τον κλάδο απασχόλησης. Οι δέκα πέντε κατηγορίες συγκροτήθηκαν με στόχο την ανάδειξη αφενός των διαφορετικών κλάδων δραστηριότητας, αφετέρου της οικονομικής ελίτ και των λαϊκών στρωμάτων της πρωτεύουσας⁴⁷. Βεβαίως βρίσκονται στην ίδια κατηγορία οι τεχνίτες-βιοτέχνες με τους μαγαζάτορες⁴⁸ και τους έμπορους, αλλά πώς να ξεχωρίσει κανείς τον υποδηματοποιό, τον χαλκουργό, τον χρυσοχόο και τον σιδηρουργό από τον τυπογράφο, τον «εμπορορράπτη», τον μάγειρα, τον καφεπώλη και τον ζαχαροπλάστη, καθώς είναι προφανές ότι τα ίδια πρόσωπα παρήγαν και πουλούσαν την παραγωγή τους, είχαν επαγγελματική έδρα, έστω ασήμαντη, και απολάμβαναν ανεξαρτησία στην εργασία τους;

Αν προσπαθήσουμε να συγκρίνουμε την κατανομή των επαγγελματιών που αποδελτιώθηκαν από τις ληξιαρχικές πράξεις της περιόδου 1925-1940 με αυτά της απογραφής του 1928, προκύπτουν κάποιες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Καταρχήν, σχετικά με τους τομείς απασχόλησης της οικονομίας: Ο πρωτογενής τομέας αντιπροσωπεύεται με το ίδιο ποσοστό, δηλαδή 3% περίπου. Ο δευτερογενής τομέας, όμως, δεν

47 Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα & Μυρτώ Δημητροπούλου, «Κοινωνική και επαγγελματική διαστρωμάτωση της πρωτεύουσας, 1860-1940», στο Θωμάς Μαλούτας & Σταύρος Σπυρέλλης (επιμ.), *Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας*, Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού, 2015: <http://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/338/> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

48 Βλ. Geoffrey Crossick and Heinz-Gerhard Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe 1780-1914*, Routledge, London and New York, 1995, Geoffrey Crossick (editor), *The artisan and the European town, 1500-1900*, Ashgate, Aldershot, 1997, Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραιοί. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

εμφανίζεται όπως στην απογραφή, αφού στη δική μας ταξινόμηση οι απασχολούμενοι στη μεταποίηση έχουν κατανεμηθεί σε τρεις κατηγορίες: τους τεχνίτες-βιοτέχνες, τους ειδικευμένους και τους ανειδίκευτους εργάτες. Το ίδιο συμβαίνει και με το εμπόριο, που στη δική μας ταξινόμηση βρίσκεται πάλι διάχυτο μέσα σε τρεις κατηγορίες: οι έμποροι μαζί με τους μαγαζάτορες, οι «εμπορικοί αντιπρόσωποι» μαζί με τους «πλασιέ» σε μια άλλη κατηγορία, που μάλλον δεν διαθέτει εμπορική στέγη, και οι υπάλληλοι σε μια τρίτη κατηγορία, των χαμηλόμισθων ιδιωτικών υπαλλήλων. Πάντως, συνολικά η μεταποίηση και το εμπόριο είναι μάλλον στα ίδια επίπεδα με αυτά της απογραφής. Τα ελεύθερα επαγγέλματα είναι στα ίδια ποσοστά αλλά οι υπηρεσίες, δημόσιες και προσωπικές, καταγράφονται με πολύ σημαντικότερα ποσοστά απ' ό,τι στην απογραφή του 1928.

Στην κοινωνική-επαγγελματική κατηγοριοποίηση των Αθηναίων που επιλέξαμε είναι εντυπωσιακό ότι από το 1925 έως το 1960 δεν παρατηρείται καμιά σημαντική αλλαγή στην κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση και, όπως φαίνεται, η Κατοχή και ο Εμφύλιος δεν την επηρέασαν καθόλου! Παρά λοιπόν τη συνέχιση της εσωτερικής μετανάστευσης και τη συνεχή διόγκωση του πληθυσμού, που διπλασιάστηκε στη διάρκεια της περιόδου 1920-1960, υπήρχε έντονη σταθερότητα της κοινωνικής δομής. Στην πρωτεύουσα η ελίτ, αποτελούμενη από εργοστασιάρχες, εφοπλιστές, καθηγητές πανεπιστημίου, τραπεζίτες, εκδότες εφημερίδων, γιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς και διευθυντικά στελέχη ιδιωτικών επιχειρήσεων, αντιπροσώπευε λιγότερο από το 10%. Από την άλλη μεριά, τα λαϊκά στρώματα, με τους εργάτες μεροκαματιάρηδες, τους οικοδόμους, τους πλανόδιους και τους χαμηλόμισθους ιδιωτικούς υπαλλήλους, συγκροτούσαν τουλάχιστον το 30% της αθηναϊκής κοινωνίας. Στο ενδιάμεσο των δύο αυτών πόλων υπήρχαν όλες εκείνες οι κατηγορίες που πάλευαν να αναρριχηθούν κοινωνικά ή, αν η συγκυρία δεν τους ευνοούσε, να μη διολισθήσουν στα λαϊκά στρώματα. Στη διατήρηση αυτής της δομής συνέβαλλε η εξωτερική μετανάστευση, που απορροφούσε μεγάλο τμήμα των νέων που επιθυμούσαν να δημιουργήσουν, και ξενιτεύονταν για να συγκεντρώσουν το απαιτούμενο κεφάλαιο.

Στη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου υπήρξε, ωστόσο, μια πολύ σημαντική αλλαγή που αποτυπώθηκε στα δημοτικά αρχεία, σχετικά με τη γυναικεία απασχόληση. Στην αρχική περίοδο 1910-1924, στις ληξι-αρχικές πράξεις γάμου, οι γυναίκες που έφεραν στην αναγραφή του επαγγέλματος κάτι διαφορετικό από τα «οικιακά» ήταν μόλις 0,25%: μία διδάκτωρ φιλολογίας που γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια των ΗΠΑ και παντρεύτηκε έναν δικηγόρο, δύο οδοντίατροι που παντρεύτηκαν δυο οδοντιάτρους, δύο δασκάλες που η μια παντρεύτηκε με κτηματία και η άλλη με λοχαγό, δύο ιδιωτικές υπάλληλοι που η μία παντρεύτηκε

δάσκαλο και η άλλη «τροφοδότη», μια εργάτρια που παντρεύτηκε έναν λαχανοπώλη, μια βιβλιοπώλης που ο σύζυγός της ασκούσε επίσης το ίδιο επάγγελμα, άρα, αν δεν έγινε εκ παραδρομής η εγγραφή, η γυναίκα μάλλον δούλευε στο ίδιο βιβλιοπωλείο, μια ηθοποιός που παντρεύτηκε ηθοποιό και μια δημόσια υπάλληλος που παντρεύτηκε τυπογράφο. Υπενθυμίζουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις δήλωσης του γάμου μέχρι το 1925, η σύζυγος ήταν παρούσα και υπέγραφε.

Πίνακας 81 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες με βάση τις ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων, άνδρες, 1910-1960

α/α		1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
1	Βιομήχανοι - εργοστασιάρχες - εφοπλιστές - εισοδηματίες - τραπεζίτες - εκδότες εφημερίδων κλπ.	2,0	1,6	1,3	1,0	1,0
2	Ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα	8,7	5,8	7,0	6,7	7,0
3	Ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι	2,0	1,1	1,5	1,5	1,4
4	Δημόσιοι υπάλληλοι	14,5	9,7	13,3	11,7	10,9
5	Σώματα ασφαλείας - ένοπλες δυνάμεις	27,1	5,6	5,1	6,2	5,1
6	Αγρότες - αλιείς - γαιοκτήμονες - κτηματίες	2,9	2,9	1,9	2,4	2,1
7	Τεχνίτες - βιοτέχνες - «πώλες» - έμποροι - επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή - ξενοδόχοι	15,4	24,8	25,8	24,5	22,5
8	Μεσαία στελέχη (καθηγητής, δάσκαλος, μεσάζων, πράκτορας, ασφαλιστής, εμπορομεσίτης, λογιστής, ταμίας, δημοσιογράφος)	7,6	5,7	6,7	4,6	4,2
9	Οικοδομή: εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες	1,9	8,0	5,6	5,2	6,1
10	Εργάτες- αρτεργάτες- υπάλληλοι κρεσπωλείου, αρτοποιείου	1,5	8,2	5,0	6,4	8,3
11	Υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτιλία	5,0	9,5	8,4	9,7	10,5
12	ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι	3,1	11,6	13,1	13,6	15,5
13	Πλανόδιοι - μικρέμποροι - λούστροι - καπνοπώλες	0,3	1,1	1,2	1,6	0,8
14	Συνταξιούχοι	1,6	1,4	1,5	1,9	1,4
15	Άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες	3,1	2,1	2,0	2,8	2,6
	Άγνωστο	3,3	0,7	0,7	0,3	0,5
	ΣΥΝΟΛΟ	100,0	99,9	100,0	99,9	100,0

Πίνακας 82 Κατανομή της γυναικείας απασχόλησης, 1925-1960, στον Δήμο Αθηναίων

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	1925-40	1941-50	1951-60
Μοδίστρες	17,2	9,8	6,7
Δημόσιοι υπάλληλοι	27,8	39,5	28,6
Καλλιτέχνες	3,6	3,3	3,1
Εργάτριες	5,9	2,9	5,7
Διδασκάλισσες (ξένων γλωσσών, μουσικής κλπ.)	17,8	4,5	3,4
Ελεύθερα επαγγέλματα (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί)	6,5	6,0	9,0
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	17,2	29,8	37,4
Σπουδάστριες-φοιτήτριες	0,6	2,6	2,5
άλλο	3,6	1,7	3,7
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1925-1960.

Στην επόμενη, όμως, περίοδο, 1925-1940, η δήλωση του γάμου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, θα γίνεται μόνο από τον σύζυγο. Εδώ το ποσοστό των γυναικών που φέρει επάγγελμα θα αυξάνει σταδιακά και θα γίνει 3%, θα πολλαπλασιαστεί στη συνέχεια επί 2,5 φορές μέσα στη δεκαετία του 1940, φτάνοντας το 7,8%, και θα διπλασιαστεί άλλη μια φορά τη δεκαετία του 1950, όταν 14,6% των ανδρών συζύγων θα δηλώσουν πως οι σύζυγοί τους έχουν επάγγελμα. Στον πίνακα 82 αποτυπώνεται η γυναικεία απασχόληση μετά το 1925 και η εντυπωσιακή είσοδος των γυναικών στον δημόσιο τομέα⁴⁹ ως υπάλληλοι υπουργείων και στον ιδιωτικό ως υπάλληλοι τραπεζών, λογίστριες και εμποροϋπάλληλοι. Εξίσου εντυπωσιακή είναι και η συνεχώς εντεινόμενη παρουσία των γυναικών σε επιστημονικά επαγγέλματα,

49 Βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990 και της ίδιας «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα» ΜΝΗΜΩΝ, 1987, Σελ 234-246 DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.607> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

συγχρόνως με την αύξηση του αριθμού των φοιτητριών. Είναι προφανές ότι όσο μικρή και αν φαίνεται αυτή η κατανομή για μια ευρωπαϊκή πρωτεύουσα την αντίστοιχη περίοδο⁵⁰, δεν μπορεί να υπήρχε σε οποιαδήποτε ελληνική πόλη εκτός από την Αθήνα, που συγκέντρωνε, πέραν των άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων, τις διοικητικές και πολιτιστικές λειτουργίες της χώρας, επιτρέποντας στις νέες και εκπαιδευμένες γυναίκες να διεκδικήσουν τη θέση τους και έξω από τα μέχρι τότε καθιερωμένα «γυναικεία επαγγέλματα».

3.11 Επάγγελμα και ηλικία κατά τον πρώτο γάμο

Η κοινωνική κατηγορία φαίνεται ότι επηρέαζε τις γαμήλιες συμπεριφορές που σχετίζονταν με την ηλικία κατά τον πρώτο γάμο. Ο ήδη υψηλός μέσος όρος ηλικίας των ανδρών ήταν σαφώς υψηλότερος όσο ανώτερη ήταν η κοινωνική-επαγγελματική τους κατάταξη. Αναλυτικότερα, η αθηναϊκή ελίτ, των βιομηχάνων, εργοστασιάρχων, εφοπλιστών, εισοδηματιών, τραπεζιτών και εκδοτών εφημερίδων, παντρευόταν από ένα έως τρία χρόνια αργότερα από τον μέσο όρο. Το υπόλοιπο κομμάτι της ελίτ που περιλάμβανε τα ελεύθερα επαγγέλματα (γιατρούς, δικηγόρους, πολιτικούς μηχανικούς, συμβολαιογράφους κ.λπ.) παντρευόταν από ένα έως δυο χρόνια αργότερα. Οι σπουδές και ο χρόνος που απαιτούνταν για την επαγγελματική σταδιοδρομία ήταν ίσως η σημαντικότερη παράμετρος. Και οι δημόσιοι υπάλληλοι εμφάνιζαν την ίδια συμπεριφορά, πιθανόν ως αποτέλεσμα της αναμονής τους για επαγγελματική άνοδο. Στην άλλη άκρη, τα λαϊκά στρώματα, με τους εργάτες και τους χαμηλόμισθους ιδιωτικούς υπαλλήλους, παντρεύονταν νωρίτερα από τον μέσο όρο, αφού η επαγγελματική τους δραστηριότητα δεν τους επέτρεπε να στοχεύουν σε επαγγελματική σταδιοδρομία και κοινωνική ανέλιξη.

50 Στο Παρίσι κατά τον Μεσοπόλεμο, το ποσοστό των γυναικών ηλικίας 16 έως 65 ετών με έμμισθη απασχόληση κυμαινόταν από 20% έως 30%. Βλ. Maurice Garden, «La population française entre les deux guerres», ό.π., σελ. 98-101.

Πίνακας 83 Μέση ηλικία ανδρών κατά τον πρώτο γάμο ανά κοινωνική-επαγγελματική ομάδα, Δήμος Αθηναίων, 1910-1960

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ	1910-24	1925-40	1941-60
Βιομήχανοι - εργοστασιάρχες - εφοπλιστές - εισοδηματίες - τραπεζίτες - εκδότες εφημερίδων κλπ.	34,1	34,0	36,6
Ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα	34,4	32,7	34,8
Ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι	35,3	30,6	32,8
Δημόσιοι υπάλληλοι	34,3	33,0	34,4
Σώματα ασφαλείας - ένοπλες δυνάμεις	33,0	31,4	33,4
Αγρότες - αλιείς - γαιοκτήμονες - κτηματίες	33,1	33,4	33,3
Τεχνίτες - βιοτέχνες - «πώλες» - έμποροι - επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή - ξενοδόχοι	33,3	30,9	33,2
Μεσαία στελέχη (καθηγητής, δάσκαλος, μεσάζων, πράκτορας, ασφαλιστής, εμπορομεσίτης, λογιστής, ταμίας, δημοσιογράφος)	31,8	32,4	34,9
Οικοδομή: εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες	31,8	28,3	31,4
Εργάτες- αρτεργάτες- υπάλληλοι κρεοπωλείου, αρτοποιείου	30,8	28,8	30,4
Υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτιλία	32,3	29,8	32,5
Ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι	32,9	30,8	32,4
Πλανόδιοι - μικρέμποροι - λούστροι - καπνοπώλες	33,1	31,7	33,5
Συνταξιούχοι	39,0	40,9	43,4
Άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες	28,4	27,9	30,7
ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	33,2	31,0	33,2

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1910-1960.

Πίνακας 84 Ποσοστιαία κατανομή των κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών των γαμπρών και των πεθερών, Δήμος Αθηναίων, 1925-1940 (4.521 παρατηρήσεις)

ΠΕΘΕΡΟΣ																% επί του συνόλου
ΓΑΜΠΡΟΣ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1	10	5	0	2	0	1	2	2	1	1	1	4	0	2	0	2
2	5	18	11	8	14	4	8	11	2	2	2	6	0	6	7	6
3	4	4	0	3	3	1	1	0	1	1	2	1	0	1	1	1
4	16	17	11	14	11	7	11	17	8	5	8	16	0	15	9	10
5	15	8	17	9	20	4	6	4	6	1	5	9	0	9	7	6
6	0	3	0	1	1	6	2	3	2	3	2	1	0	2	2	3
7	14	12	22	20	14	28	28	21	29	26	29	16	43	15	24	26
8	12	12	17	8	11	3	7	15	3	2	3	7	0	14	6	6
9	0	2	11	6	3	9	6	3	15	12	12	4	14	5	5	8
10	1	1	0	4	3	11	4	1	5	26	7	3	5	1	8	8
11	3	4	11	7	5	11	10	5	9	11	14	6	14	6	6	9
12	17	8	0	11	9	11	11	15	13	7	11	24	10	16	16	11
13	0	1	0	0	1	2	0	0	1	0	3	0	10	1	0	1
14	1	1	0	2	1	1	2	0	3	1	1	1	0	4	1	1
15	3	4	0	3	4	1	3	3	1	2	2	2	5	2	6	2
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% επί του συνόλου	2	4	0	5	2	29	27	2	6	8	5	4	0	2	2	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1925-1940.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ: 1: βιομήχανοι, εργοστασιάρχες, εφοπλιστές, εισοδηματίες, τραπεζίτες, εκδότες εφημερίδων, βουλευτές, καθηγητές πανεπιστημίου 2: ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα, 3: ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι, 4: δημόσιοι υπάλληλοι, 5: σώματα ασφαλείας-ένοπλες δυνάμεις, 6: αγρότες, αλιείς, γαιοκτήμονες, κτηματίες, 7: τεχνίτες, βιοτέχνες, «πώλες», έμποροι, επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή, ξενοδόχοι, 8: μεσαία στελέχη (καθηγητές, δάσκαλοι, μεσάζοντες, πράκτορες, ασφαλιστές, εμπορομεσίτες, λογιστές, ταμίες, δημοσιογράφοι), 9: οικοδομή (εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες), 10: εργάτες, αρτεργάτες, υπάλληλοι κρεσπωλείου, αρτοποιείου, 11: υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτίλια, 12: ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι, 13: πλανόδιοι, μικρέμποροι, λούστροι, καπνοπώλες, 14: συνταξιούχοι, 15: άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες.

3.12 Επιλογή συζύγου και επάγγελμα

Η μορφή των ληξιαρχικών πράξεων γάμου πριν από το 1925 δεν μας επιτρέπει να μελετήσουμε την πιθανή επαγγελματική ενδογαμία στην πρωτεύουσα στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, καθώς το αναγραφόμενο επάγγελμα των γυναικών ήταν τα «οικιακά» (εκτός κάποιων εξαιρέσεων) και επιπλέον δεν δηλωνόταν το επάγγελμα του πατέρα της νύφης. Η εγγραφή, αργότερα, του επαγγέλματος του πατέρα της νύφης, εφόσον αυτός ήταν εν ζωή τη στιγμή του γάμου, μας επιτρέπει να ελέγξουμε και να διαπιστώσουμε την κοινωνική-επαγγελματική ενδογαμία κατά την περίοδο 1925-1960, και να αντιληφθούμε κατά πόσο ο γάμος ήταν μια κοινωνική-οικονομική συμφωνία ανάμεσα στις δυο οικογένειες, του γαμπρού και της νύφης.

Στην πρώτη περίοδο, 1925-1940, σε σύνολο 4.521 περιπτώσεων του δείγματος που ο πατέρας της νύφης ήταν εν ζωή και υπήρχε δηλωμένο επάγγελμα, δυο επαγγελματικές κατηγορίες ήταν κυρίαρχες και συγκέντρωναν πάνω από τους μισούς πεθερούς: οι αγρότες-κτηματίες (29% των περιπτώσεων), που ήταν δεκαπλάσιοι από τους γαμπρούς, και οι τεχνίτες-βιοτέχνες-μαγαζάτορες-έμποροι, που ήταν περίπου όσοι και οι γαμπροί (27% των περιπτώσεων). Για τους γαμπρούς η κατάσταση ήταν τελείως διαφορετική από ό,τι για τους πεθερούς, και παρέμεινε όπως την είδαμε και παραπάνω στον πίνακα 81: η πιο σημαντική κατηγορία ήταν των τεχνιτών-εμπόρων (26%), ενώ οι αγρότες-κτηματίες δεν συγκροτούσαν παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό (3%). Τα επόμενα σημαντικά ποσοστά είναι αυτά των ιδιωτικών (11%) και δημόσιων υπαλλήλων (10%), γεγονός που φανερώνει τις μεγάλες αλλαγές που συντελέστηκαν στην οικονομική ζωή της πρωτεύουσας με την ανάπτυξη των κρατικών υπηρεσιών.

Οι τεχνίτες-μαγαζάτορες συνιστούσαν την πιο σημαντική κατηγορία τόσο για τους πεθερούς όσο και για τους γαμπρούς, και εμφάνιζαν έντονη ενδογαμία μεταξύ τους. Οι γαμπροί αυτοί επιπλέον διάλεγαν και διαλέγονταν από πεθερούς από όλα τα άλλα επαγγέλματα, από την ελίτ έως τα πιο λαϊκά στρώματα της πόλης. Είναι προφανές ότι η αοριστία της δήλωσης «μαγαζάτορας» ή «τεχνίτης» εμποδίζει να συμπεράνουμε εισοδηματικές διαφοροποιήσεις, που σίγουρα ήταν πολύ μεγάλες μεταξύ των ατόμων που βρίσκονταν κάτω από αυτή την κατηγορία. Οι γεωργοί-κτηματίες, που δεν συμπεθέριαζαν καθόλου μεταξύ τους, ως πεθεροί φαίνεται να είχαν προτίμηση στους μαγαζάτορες-τεχνίτες γαμπρούς. Την ίδια προτίμηση έδειχναν και οι εργάτες και ιδίως οι πλανόδιοι μικρέμποροι, πιθανόν επιτυγχάνοντας έτσι την κοινωνική ανέλιξη της κόρης τους – αλλά και οι τεχνίτες-μαγαζάτορες γαμπροί μάλλον έβρισκαν προίκα

ένα καλό ακίνητο. Η ενδογαμία ωστόσο ίσχυε αναμφίβολα για τα λαϊκά στρώματα, ανάμεσα στους εργάτες και στους χαμηλόμισθους ιδιωτικούς υπαλλήλους.

Πίνακας 85 Ποσοστιαία κατανομή των κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών των γαμπρών και των πεθερών, 1941-1960, Δήμος Αθηναίων (6.898 παρατηρήσεις)

ΓΑΜΠΡΟΣ	ΠΕΘΕΡΟΣ															% επί του συνόλου
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1	12	3	0	2	4	1	2	3	1	0	0	1	0	1	1	1
2	15	23	19	8	10	3	10	13	3	2	7	7	0	10	5	7
3	5	4	2	3	0	1	2	1	1	0	1	1	0	2	2	1
4	13	19	15	17	19	8	13	13	8	5	8	15	8	17	14	12
5	8	7	6	8	20	5	6	10	6	3	7	5	3	6	7	6
6	0	1	4	2	0	5	1	1	2	2	1	1	0	1	3	2
7	22	13	20	21	9	26	27	15	25	28	25	21	28	17	23	24
8	4	8	13	5	9	2	5	8	2	2	4	7	0	7	4	4
9	1	0	2	4	1	8	4	6	10	7	6	2	11	4	6	6
10	1	1	0	3	1	11	3	2	7	26	7	4	18	4	7	7
11	2	6	6	9	6	12	9	6	12	10	15	7	8	8	12	10
12	11	10	9	14	13	14	14	16	18	11	16	23	13	19	10	15
13	0	0	0	1	0	1	0	0	1	1	1	0	10	0	1	1
14	0	0	2	1	0	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1
15	4	5	4	3	7	1	4	4	3	3	2	3	0	3	3	3
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% επί του συνόλου	1	3	1	5	1	25	21	2	5	7	6	6	1	10	6	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1941-1960.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ: 1: βιομήχανοι, εργοστασιάρχες, εφοπλιστές, εισοδηματίες, τραπεζίτες, εκδότες εφημερίδων, βουλευτές, καθηγητές πανεπιστημίου 2: ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα, 3: ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι, 4: δημόσιοι υπάλληλοι, 5: σώματα ασφαλείας-ένοπλες δυνάμεις, 6: αγρότες, αλιείς, γαιοκτήμονες, κτηματίες, 7: τεχνίτες, βιοτέχνες, «πώλες», έμποροι, επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή, ξενοδόχοι, 8: μεσαία στελέχη (καθηγητές, δάσκαλοι, μεσάζοντες, πράκτορες, ασφαλιστές, εμπορομεσίτες, λογιστές, ταμίες, δημοσιογράφοι), 9: οικοδομή (εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες), 10: εργάτες, αρτεργάτες, υπάλληλοι κρεοπωλείου, αρτοποιείου, 11: υπηρεσίες, αμαξηλάτες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτιλία, 12: ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι, 13: πλανόδιοι, μικρέμποροι, λούστροι, καπνοπώλες, 14: συνταξιούχοι, 15: άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες.

Τα ανώτερα επαγγέλματα δεν εμφάνιζαν έντονη ενδογαμία και θα χρειαζόμασταν και εδώ εισοδηματικά κριτήρια για να αναλύσουμε καλύτερα τη συμπεριφορά τους. Όταν, βεβαίως, το 1926 ένας «εφοπλιστής» θα παντρεύει την κόρη του με «βιομήχανο», μπορούμε να υποθέσουμε –βασιζόμενοι στα σημερινά δεδομένα– το οικονομικό στάτους των δύο οικογενειών· αλλά όταν το 1932 η κόρη κάποιου «εισοδηματία» θα παντρευτεί αξιωματικό του πολεμικού ναυτικού, η κατάσταση δεν είναι για εμάς το ίδιο σαφής. Η έλλειψη έντονης ενδογαμίας ανάμεσα στις ομάδες της αθηναϊκής αριστοκρατίας δείχνει και την έλλειψη επαγγελματικών στεγανών αυτής της κατηγορίας, η οποία συναναστρεφόταν και συμπεθέριαζε όχι μόνο με τους ομοίους της αλλά και με ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους και ανώτερους στρατιωτικούς και βεβαίως κάποιους εμπόρους.

Στη δεύτερη περίοδο, 1941-1960, οι σημαντικότερες επαγγελματικές κατηγορίες των πεθερών στις 6.898 περιπτώσεις θα είναι και πάλι οι αγρότες-κτηματίες (25%) και οι τεχνίτες-βιοτέχνες-μαγαζάτορες-έμποροι (21%), έστω και με μικρότερα ποσοστά. Οι εργάτες οικοδομών (5%)⁵¹ και οι εργάτες των άλλων κλάδων (7%) συνιστούν από κοινού και πάλι μια τρίτη κατηγορία, ενώ το καινούριο στοιχείο θα είναι η δυναμική εμφάνιση των συνταξιούχων πεθερών, με προφανώς πολλαπλάσιο ποσοστό από αυτό των γαμπρών (10%), μάλλον ως αποτέλεσμα της έναρξης λειτουργίας του ΙΚΑ από το 1937 και των συστηματικών χορηγήσεων συντάξεων από το 1951. Η επόμενη γενιά αυτή των γαμπρών θα συνεχίσει να έχει την ίδια κατανομή που είχε και προπολεμικά: μεγαλύτερη κατηγορία παραμένει αυτή των τεχνιτών και εμπόρων (24%) και ακολουθούν οι ιδιωτικοί (15%) και οι δημόσιοι υπάλληλοι (12%), με ενισχυμένα ποσοστά σε σχέση με πριν, αφού η μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση της πρωτεύουσας προκαλεί και διόγκωση των υπηρεσιών και του εμπορίου. Και οι τρεις αυτές κατηγορίες συγγενεύουν με όλες τις άλλες κατηγορίες των πεθερών και αρκετές φορές με την ίδια ένταση που συγγενεύουν και μεταξύ τους⁵². Η παρατήρηση αυτή μας ωθεί να καταλήξουμε ότι τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά, μέχρι το 1960 τουλάχιστον, η πρωτεύουσα ήταν χώρος μεγάλης κοινωνικής κινητικότητας. Μια μικρή διαφοροποίηση αφορά τη σχετικά πιο έντονη ενδογαμία στις δεκαετίες 1940 και 1950 των ανώτερων ελεύθερων επαγγελματιών, που παραπέμπει σε θέματα μεταβίβασης της πελατείας από τη μια οικογένεια στην άλλη, όπως μας υπενθυμίζουν οι πολυάριθμες περιπτώσεις πεθερών και γαμπρών δικηγόρων αλλά και γιατρών, αρχιτεκτόνων

51 Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των απασχολούμενων στην οικοδομή από άλλη πηγή και η μελέτη της Δήμητρας Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, είναι βασισμένη σε συνεντεύξεις και δεν προσφέρει καθόλου ποσοτικά στοιχεία.

52 Για τη συγγένεια μεταξύ των μελών των διαφόρων κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών στην Αθήνα βλ. Eugenia Bournova & Myrto Dimitropoulou, «Les réseaux de parrainage dans une capitale orthodoxe: Athènes, du milieu du XIXe siècle au milieu du XXe siècle», στο Guido Alfani, Vincent Gourdon & Isabelle Robin (επιμ.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée (XVIe-XXIe)*, Peter Lang, Βρυξέλλες 2015, σελ. 405-428.

ή μηχανικών. Η ενδογαμία γίνεται πιο αποκαλυπτική όταν η νύφη έχει ήδη ένα επάγγελμα, όπως η 28άχρονη Αθηναία δικηγόρος, κόρη δικηγόρου, που παντρεύτηκε το 1943 συνομήλικό της δικηγόρο από τη Σμύρνη, ή η 30άχρονη αρχιτεκτόνισσα, κόρη εμπόρου, που παντρεύτηκε το 1958 έναν 34άχρονο αρχιτέκτονα, όλοι από την Αθήνα.

3.13. Επάγγελμα και καταγωγή των γαμπρών

Από τον πίνακα 86, δεν προκύπτει καμία εξειδίκευση ανά γεωγραφικό διαμέρισμα ή περιοχή στην άσκηση επαγγέλματος την περίοδο 1910-1924, αλλά υπενθυμίζουμε ότι τα δεδομένα της περιόδου αυτής δεν είναι αντιπροσωπευτικά της επαγγελματικής κατανομής της πρωτεύουσας. Καταρχάς το βάρος της Περιφέρειας Πρωτευούσης και της Πελοποννήσου από όπου προέρχονταν οι μισοί από τους γαμπρούς ήταν συντριπτικό και δύσκολα αφήνει να διαφανούν πιθανές διαφοροποιήσεις. Πάντως οι γαμπροί από τις δυο περιοχές γίνονταν με την ίδια σειρά στρατιωτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι και τεχνίτες-μαγαζάτορες. Αυτή όμως η παρατήρηση ισχύει και για τις άλλες περιοχές που συμμετείχαν με μικρό ποσοστό στη διαμόρφωση του αθηναϊκού πληθυσμού, όπως η Στερεά Ελλάδα, η Κρήτη και η Θεσσαλία. Μόνη σημαντική απόκλιση συνιστούσαν οι πρόσφυγες, που όταν δεν ήταν τεχνίτες-μαγαζάτορες, ήταν μεσαία στελέχη στον ιδιωτικό τομέα και λιγότερο συχνά δημόσιοι υπάλληλοι ή στρατιωτικοί. Ακόμα και τα ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα προέρχονταν από όλες τις περιοχές σχεδόν με τα ίδια ποσοστά, με εξαίρεση τα νησιά του Αιγαίου που είχαν χαμηλότερα.

Στις δυο επόμενες περιόδους, που το δείγμα μας είναι αντιπροσωπευτικό, αναδεικνύονται ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις περιόδους. Οι σημαντικότερες ίσως είναι αυτές που παρουσιάζουν οι εργάτες όλων των κλάδων: στην προπολεμική περίοδο οι εργάτες κατάγονταν από πολλές περιοχές, αλλά όχι από Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Θράκη και Ιόνιο, ενώ τα υψηλότερα ποσοστά των ανώτερων ελεύθερων επαγγελματιών προέρχονταν ακριβώς από Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο. Στη μεταπολεμική περίοδο οι Ηπειρώτες, οι Κυκλαδίτες, οι πρόσφυγες αλλά και οι άνδρες από τα άλλα νησιά του Αιγαίου γίνονταν σε σημαντικό ποσοστό εργάτες και μικρότερα ποσοστά κατευθύνονταν στον δημόσιο τομέα. Οι Ηπειρώτες είχαν μάλιστα εξειδίκευση στην κατασκευή του ψωμιού, καθώς ένας στους τρεις αρτεργάτες καταγόταν από την Ήπειρο. Ωστόσο δεν γίνονταν αρτοποιοί, εφόσον ακόμη ένας στους τρεις αρτοποιούς ήταν πρόσφυγας. Πάντως από όσους δήλωσαν επάγγελμα «εργάτης» ή «εργατικός» την

προπολεμική περίοδο, ένας στους τρεις ήταν πρόσφυγας και ένας στους πέντε Κυκλαδίτης. Η κατανομή αυτή παρέμεινε η ίδια και μετά το 1940 για τους Κυκλαδίτες, αλλά δεν ίσχυε πλέον για τους πρόσφυγες, που φαίνεται πως κατευθύνθηκαν σε άλλα επαγγέλματα. Προπολεμικά πάντως οι πρόσφυγες είχαν πολύ έντονη παρουσία και ως ιχθυοπώλες (1 στους 2), καρραγωγείς, ξυλουργοί, υποδηματοποιοί, ράφτες και μουσικοί (1 στους 3). Οι Κυκλαδίτες εκτός από «εργάτες» είχαν και άλλη εξειδίκευση: ένας στους τρεις χτίστες ήταν Κυκλαδίτης, τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά.

Εξάλλου, πολύ υψηλή συσχέτιση εξειδίκευσης-καταγωγής παρουσίαζαν οι γαλακτοπώλες: στους τέσσερις οι τρεις ήταν Στερεοελλαδίτες! Οι Πελοποννήσιοι είχαν εξειδίκευση στα σώματα ασφαλείας: 40% των αστυνομικών κατάγονταν από την Πελοπόννησο. Βεβαίως την ίδια περίοδο το 30% των δικηγόρων ήταν επίσης από την Πελοπόννησο αλλά τα ποσοστά αυτά απλώς επιβεβαιώνουν την πληθυσμιακή δύναμη των Πελοποννησίων στην πρωτεύουσα και τη δυνατότητα επιρροής τους στο πολιτικό σύστημα.

Πίνακας 86 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών, σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1910-1924

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΘΡΑΚΗ	ΙΟΝΙΟ	ΚΡΗΤΗ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	% επί του συνόλου
1	3	1	3	1	8	2	1	4	1	6	1	2	2	2
2	8	8	9	10	8	11	8	5	9	6	10	10	17	9
3	3	1	1	1	0	3	1	2	3	3	2	2	8	2
4	15	13	19	8	8	20	11	15	21	11	19	7	11	15
5	25	41	24	41	8	25	41	20	21	16	31	9	7	27
6	5	3	3	3	0	3	2	4	0	3	2	3	2	3
7	14	14	19	19	33	14	18	19	20	15	16	26	16	16
8	9	6	9	6	0	7	3	8	9	13	6	13	15	8
9	3	1	0	2	8	2	1	4	3	1	1	3	1	2
10	1	1	0	0	8	1	3	3	3	3	1	6	0	2
11	5	4	4	3	8	8	3	9	4	8	4	6	7	5
12	4	2	5	5	8	3	2	4	3	3	2	5	6	3
13	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	1	1	0
14	1	3	0	0	0	1	0	1	1	1	2	1	1	2
15	4	2	3	3	0	2	5	3	1	10	2	4	6	3
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% επί του συνόλου	25	14	2	3	0	7	4	8	2	2	23	7	3	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1910-1924.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ: 1: βιομήχανοι, εργοστασιάρχες, εφοπλιστές, εισοδηματίες, τραπεζίτες, εκδότες εφημερίδων, βουλευτές, καθηγητές πανεπιστημίου 2: ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα, 3: ανώτεροι ιδιωτικοί υπάλληλοι, 4: δημόσιοι υπάλληλοι, 5: σώματα ασφαλείας-ένοπλες δυνάμεις, 6: αγρότες, αλιείς, γαιοκτήμονες, κτηματίες, 7: τεχνίτες, βιοτέχνες, «πάωλες», έμποροι, επαγγέλματα σχετικά με τη διατροφή, ξενοδόχοι, 8: μεσαία στελέχη (καθηγητές, δάσκαλοι, μεσάζοντες, πράκτορες, ασφαλιστές, εμπορομεσίτες, λογιστές, ταμίες, δημοσιογράφοι), 9: οικοδομή (εργολάβοι και ειδικευμένοι εργάτες), 10: εργάτες, αρτεργάτες, υπάλληλοι κρεοπωλείου, αρτοποιείου, 11: υπηρεσίες, αμαξήλατες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, πλασιέ, ναυτιλία, 12: ιδιωτικοί υπάλληλοι χαμηλόμισθοι, 13: πλανόδιοι, μικρέμποροι, λούστροι, καπνοπώλες, 14: συνταξιούχοι, 15: άνευ, φοιτητές, κλήρος, τέχνες.

Πίνακας 87 Κοινωνικές-επαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1925-1940

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	ΥΠΟΜΟΝΟΠΟΙΗΤΕΡΕΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΗΠΕΡΟΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΘΡΑΚΗ	ΙΟΝΙΟ	ΚΡΗΤΗ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	% επί του συνόλου
1	2	2	0	2	18	3	1	2	2	1	1	2	2	2
2	6	8	4	6	6	4	5	4	7	7	9	4	7	6
3	2	1	0	0	0	2	1	2	0	3	1	0	2	1
4	10	12	14	11	6	12	12	5	8	5	15	5	13	10
5	4	10	10	11	6	5	14	2	7	6	9	2	2	6
6	3	4	1	1	0	3	2	6	3	2	3	2	2	3
7	24	23	23	27	35	22	21	25	22	26	23	31	20	25
8	7	4	3	5	12	8	4	4	0	3	6	6	13	6
9	11	4	5	7	0	5	2	13	8	14	3	9	8	8
10	5	4	14	5	6	6	14	17	15	15	4	12	2	8
11	10	11	8	6	6	10	9	11	7	8	10	9	9	10
12	11	11	19	14	6	17	12	7	13	11	11	13	12	12
13	1	2	0	2	0	1	1	1	3	0	1	2	1	1
14	1	2	0	2	0	2	1	0	3	1	2	1	0	1
15	4	2	0	1	0	2	1	1	2	1	2	2	5	2
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% επί του συνόλου	22	9	2	3	0	6	3	9	1	4	17	21	3	100

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1925-1940.

Πίνακας 88 Κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες των γαμπρών σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, 1941-1960

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΠΕΡΦΕΡΕΙΑ ΠΙΡΑΙΕΥΟΥΣΗΣ	ΥΠΟΛΟΠΙΟΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΘΡΑΚΗ	ΙΟΝΙΟ	ΚΡΗΤΗ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΠΡΟΣΦΥΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΛΛΕΣΧΙΡΕΣ	% επί του συνόλου
1	1	1	0	0	0	0	1	1	0	1	1	2	3	1
2	7	7	4	14	4	5	7	3	10	6	7	6	14	7
3	2	1	2	1	0	1	1	1	3	1	1	1	6	1
4	11	15	12	12	17	10	17	7	13	9	13	8	11	12
5	3	10	5	9	9	6	10	2	7	4	8	3	5	5
6	1	5	2	1	0	3	2	5	1	2	3	1	1	2
7	26	20	25	26	23	24	19	21	23	24	22	30	17	24
8	5	3	3	6	8	5	5	3	4	4	5	5	7	5
9	7	4	4	4	4	3	4	9	3	9	4	8	4	6
10	6	6	17	3	4	7	6	16	6	11	6	6	5	7
11	9	10	7	6	17	13	10	16	10	13	9	10	7	10
12	16	12	15	11	8	14	14	12	17	12	16	14	14	15
13	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	2	2	1	1
14	1	2	2	2	6	3	3	1	0	1	2	1	0	2
15	3	2	2	3	0	3	1	1	2	2	2	2	7	3
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
% επί του συνόλου	28	10	3	3	0	6	4	7	2	4	19	9	5	

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων, 1941-1960.

3.14 Σύνοψη

Οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου αποτελούν, πράγματι, πολύτιμο υλικό για τη μελέτη των γαμήλιων στρατηγικών, της γεωγραφικής κινητικότητας, της κοινωνικής-επαγγελματικής σύνθεσης του ανδρικού πληθυσμού και τη γυναικεία απασχόληση. Η Αθήνα, με τον νεαρό πληθυσμό που συγκέντρωσε από τις άλλες περιοχές κατέγραψε υψηλή γαμηλιότητα, αλλά με υψηλό μέσο όρο ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο. Παράλληλα, τόσο οι εσωτερικοί μετανάστες όσο και οι πρόσφυγες παρουσίασαν έντονα ποσοστά γεωγραφικής ενδογαμίας, πιο αδρά από τα ποσοστά επαγγελματικής ενδογαμίας που διαπιστώνουμε όταν μελετάμε την κοινωνική διαστρωμάτωση και την επιλογή συζύγου. Βεβαίως η ανάλυση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης θα ήταν χρήσιμο να συμπληρωθεί με στοιχεία για τα εισοδήματα των ατόμων. Για μια τέτοια ανάλυση είναι αναγκαίο να συνδυαστούν πολλές και διάφορες πηγές, ώστε να απαντηθούν τα ερωτήματα που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια αυτής της μελέτης.

Αναδείχτηκε, ωστόσο, ότι η πρωτεύουσα μέχρι το 1960 δεν ήταν ένα αντιπαραγωγικό τέρας, ούτε από άποψη μεγέθους ούτε από την άποψη των κλάδων απασχόλησης⁵³. Το γεγονός ότι συγκέντρωνε όλο και μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού δεν σημαίνει ότι οι κάτοικοι δεν ασχολούνταν με τη βιοτεχνική-βιομηχανική παραγωγή. Τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά, οι εργάτες αποτελούσαν το 13% έως 16% περίπου και οι τεχνίτες-μαγαζάτορες συγκέντρωναν το 23,6% έως 25% του πληθυσμού. Η ελίτ συγκροτούσε τουλάχιστον το 10% των Αθηναίων, τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά. Η σχετική αυτή σταθερότητα των επαγγελματικών δομών αποτελεί σαφή ένδειξη ότι μέχρι το 1960 η πρωτεύουσα δεν έχει εισέλθει σε ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης⁵⁴, το οποίο να καθρεφτίζεται και στην κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση των κατοίκων της.

Αναδείχτηκε τέλος και η αρχή της διαδικασίας του γεωγραφικού καταμερισμού στο χώρο μέσω της χαρτογράφησης του τόπου κατοικίας σε σχέση με την καταγωγή των κατοίκων και διαπιστώσαμε μια μετακίνηση του πληθυσμού προς συνοικίες βόρεια και ανατολικά του κέντρου. Οι συνοικίες των πόλεων έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο μελέτης των ιστορικών στην προσπάθειά τους να εμβαθύνουν στους εσωτερικούς χώρους της πόλης και τον τελευταίο καιρό αυξάνεται το ενδιαφέρον για τη μελέτη των

53 Βλέπε Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 208-209. Παρ' ότι το έργο αυτό αναφέρεται μέχρι το 1922, ο χαρακτηρισμός της ελληνικής πρωτεύουσας ως τέρατος, ενώ έχει μόλις 293.000 κατοίκους το 1920, είναι προβληματικός.

54 Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013, σελ. 754-765.

δρόμων ως ουσιαστικού παράγοντα της ιστορίας πόλεων⁵⁵. Μια επόμενη μελέτη με βάση τις συνοικίες και τους δρόμους της Αθήνας δηλαδή της ιστορίας τους θα ολοκλήρωνε την εικόνα της πρωτεύουσας.

55 Maurice Garden, Jean-Luc Pinol, «La rue, miroir et témoin du changement social», στο Michel Wieviorka (επιμ.), *La ville. Entretiens d'Auxerre*, éditions Sciences Humaines, Auxerre 2011, σελ. 47-66

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Στη μελέτη αυτή προσπάθησα να χρησιμοποιήσω και να αναδείξω όλες τις διαθέσιμες πηγές, με στόχο μια εξαντλητική παρουσίαση των δημογραφικών δεδομένων των κατοίκων του Δήμου Αθηναίων, ώστε να καλυφθεί το κενό που εμφάνιζε η ιστοριογραφία σχετικά με τις δημογραφικές συμπεριφορές των κατοίκων της πόλης. Μέχρι τώρα, τα στοιχεία είτε ήταν συγκεχυμένα ή αφορούσαν τον πληθυσμό της ευρύτερης περιφέρειας πρωτεύουσας.

Στο πρώτο κεφάλαιο αξιοποιήθηκαν όλα τα διαθέσιμα δημοσιευμένα στοιχεία για την έκταση και την κατανομή των κατοίκων στο χώρο, καθώς και για τη διοικητική διαίρεση στο Δήμο Αθηναίων. Στο δεύτερο κεφάλαιο αξιοποιήθηκαν συστηματικά τα αποτελέσματα των στατιστικών απογραφών και αναδείχθηκαν οι ασυνέχειες και τα προβλήματα της πηγής αυτής, που από μόνη της είναι ελλιπής για την μελέτη της ιστορίας του πληθυσμού των ελληνικών πόλεων.

Ωστόσο, είναι τα μοναδικά για την ανάλυση της δομής και της σύνθεσης του αθηναϊκού πληθυσμού στον 20ό αιώνα. Για τη μελέτη όμως της μετανάστευσης τα δημοτικά αρχεία είναι αναντικατάστατα και γι' αυτό αποτέλεσαν πολύτιμη πηγή για τη χαρτογράφηση του φαινομένου.

Οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου που φυλάσσονται στο Δήμο Αθηναίων χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά στο τρίτο κεφάλαιο για την μελέτη των γαμήλιων στρατηγικών. Μέσα από τον πλούτο της πηγής αυτής προσπάθησα όχι μόνο να αναδείξω τις δημογραφικές συμπεριφορές, αλλά και να φωτίσω την κοινωνική δομή της πρωτεύουσας προτείνοντας μια κοινωνικοεπαγγελματική κατηγοριοποίηση. Αυτή μπορεί βεβαίως να αμφισβητηθεί, αλλά παρά ταύτα απεικονίζει, σε αδρές έστω γραμμές, τις κοινωνικές δομές της πρωτεύουσας.

Το πάντρεμα τέλος με την γεωγραφία, με τη χαρτογράφηση των αποτελεσμάτων της μελέτης, συμβάλει στη συνολική θεώρηση της εξέλιξης του πληθυσμού της Αθήνας.

Η έκταση του Δήμου ήταν, αναλογικά με άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τόσο μεγάλη στις αρχές του 20ού αιώνα, ώστε η Αθήνα δεν γνώρισε ποτέ υψηλές πληθυσμιακές πυκνότητες και η συσσώρευση των μεταναστών στην πόλη δεν οδήγησε σε ιδιαίτερο συνωστισμό ακόμα και στις λαϊκές συνοικίες. Βεβαίως, επίσης αναλογικά, το μέγεθος του πληθυσμού ήταν μικρό και η ελληνική πρωτεύουσα δεν συγκρατείται στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις παρά μόνο στο τέλος της υπό μελέτη περιόδου. Στο διάστημα 1907-1961 ο πληθυσμός πολλαπλασιάστηκε 3,5 φορές, αλλά ξεπέρασε το μισό εκατομμύριο μόνο μεταπολεμικά. Η έλλειψη συνωστισμού δεν σημαίνει ότι όσοι κατοικούσαν στην Αθήνα ζούσαν καλύτερα ή περισσότερο απ' ό,τι οι πληθυσμοί σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες: η προσδοκώμενη διάρκεια ζωής συνέχισε να είναι πολύ χαμηλή και έκανε άλματα μόνο μεταπολεμικά. Η βρεφική θνησιμότητα ήταν πολύ υψηλή προπολεμικά (250%), καθώς ένα στα τέσσερα βρέφη δεν επιβίωνε στο πρώτο έτος ζωής, και βελτιώθηκε κι αυτή σημαντικά μόνο μεταπολεμικά. Η γενική θνησιμότητα στην πρωτεύουσα ήταν υψηλότερη από ό,τι στον αγροτικό χώρο και τα ποσοστά της θύμιζαν βιομηχανική πόλη της δυτικής Ευρώπης στα τέλη του 19ου αιώνα, με τις γνωστές άθλιες συνθήκες διαβίωσης για τους βιομηχανικούς εργάτες. Και η γενική θνησιμότητα όμως κατέγραψε σημαντική βελτίωση τη δεκαετία του 1930, που εντάθηκε μεταπολεμικά (από 27,6‰ το 1907 στο 10,7‰ το 1961).

Τέτοιες βελτιώσεις στους δημογραφικούς δείκτες ήταν προϊόν έντονης κρατικής παρέμβασης, ιδίως μετά την έλευση των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Πράγματι, ενώ η εγκατάσταση των προσφύγων στην πρωτεύουσα χειροτέρεψε κατ' αρχάς τους δείκτες θνησιμότητας, η λήψη μέτρων υγιεινής από την πολιτεία οδήγησε στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και επομένως και στη μείωση της θνησιμότητας για όλους τους κατοίκους. Εκκρεμεί ωστόσο η αναλυτικότερη μελέτη των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν το ίδιο διάστημα οι αθηναίοι σε επίπεδο δημόσιας υγείας, άρα η σε βάθος μελέτη της θνησιμότητας, των αιτιών θανάτου και του ιατρικού σώματος στην πρωτεύουσα.

Η άφιξη των προσφύγων οδήγησε την πολιτεία σε εκσυγχρονισμό και της δημόσιας διοίκησης, μέσω της συστηματικής καταγραφής των δημογραφικών συμβάντων, για την χάραξη μιας συνολικότερης κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου, η προσφιλής πηγή των κοινωνικών ιστορικών και των ιστορικών δημογράφων, μου επέτρεψαν να παρακολουθήσω τις γεωγραφικές δεξαμενές των

κατοίκων της πρωτεύουσας που παραμένουν σταθερές από τον 19ο αιώνα: η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και οι Κυκλάδες. Οι διάφοροι νομοί της Πελοποννήσου εγκαταλείφθηκαν μαζικά από τους νέους και τις νέες τους, οι ορεινές κοινότητες της Στερεάς επίσης, ενώ οι Κυκλάδες ερήμωσαν. Η αύξηση λοιπόν του αθηναϊκού πληθυσμού δεν εξηγείται από κάποιον εσωτερικό δημογραφικό δυναμισμό, αλλά από την σπουδαιότητα των μεταναστευτικών κυμάτων. Ο αθηναϊκός πληθυσμός εντέλει συγκροτήθηκε από τη μαζική προσέλευση πληθυσμιακών πλεονασμάτων από την υπόλοιπη χώρα προκειμένου να εξασφαλίσει την ανάπτυξή του. Η Αθήνα, μια πρωτεύουσα που δημιουργήθηκε σχεδόν εκ του μηδενός τον 19ο αιώνα, δεν μπορούσε παρά να είναι πόλη εσωτερικών μεταναστών: στη μελέτη αυτή φαίνεται πως το διάστημα 1910-1960 τουλάχιστον ένας στους δυο κατοίκους της πόλης είχε γεννηθεί εκτός Αθηνών.

Μετανάστες και ντόπιοι απέφευγαν την αγαμία, διατηρώντας τη γαμηλιότητα σε πολύ υψηλά επίπεδα (8-9%) και ο γάμος τους είχε πολλούς απογόνους: η γεννητικότητα, παρότι δύσκολο να υπολογισθεί με ακρίβεια, παρέμενε επίσης σε υψηλά επίπεδα (30‰) μέχρι το 1960. Όλοι πάντως έβρισκαν μάλλον εύκολα χώρο για να εγκατασταθούν στον Δήμο της Αθήνας, ζούσαν σχετικά κοντά με τους συμπατριώτες τους και διασκέδαζαν στις γειτονιές τους. Έτσι, ο πληθυσμός απλώθηκε σταδιακά, καταλαμβάνοντας τον διαθέσιμο χώρο κυρίως στις συνοικίες προς βορρά και προς τα ανατολικά, παρότι το κέντρο διατηρούσε με την υψηλότερη πυκνότητα.

Η μελέτη της κοινωνικοεπαγγελματικής σύνθεσης του πληθυσμού της Αθήνας την περίοδο 1900-1960 επέτρεψε την ανάδειξη της κοινωνικής ιστορίας της πρωτεύουσας ως μιας πόλης με έντονο βιοτεχνικό χαρακτήρα, με κυρίαρχη κατηγορία στον ανδρικό ενεργό πληθυσμό τους τεχνίτες-μαγαζάτορες οι οποίοι ενισχύθηκαν από το προσφυγικό ρεύμα και τους οποίους η Κατοχή δεν ανέτρεψε. Οι γυναίκες στην πρωτεύουσα ήταν συγχρόνως οι πιο μορφωμένες της χώρας και εκείνες που εισήλθαν με έντονους ρυθμούς στην αγορά εργασίας μετά τον πόλεμο. Προπολεμικά, η γυναικεία έμμισθη απασχόληση ήταν ουσιαστικά αδήλωτη και αφορούσε κυρίως τις νέες ανύπαντρες γυναίκες.

Τέτοιες επισημάνσεις, που αφορούν τις δημογραφικές συμπεριφορές και τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες του αθηναϊκού πληθυσμού, έγιναν δυνατές χάρη στις πολλαπλές συγκρίσεις σε επιμέρους περιόδους. Αυτή η συγκριτική δυνατότητα και η παρακολούθηση σε μια μάλλον μακρά διάρκεια μισού περίπου αιώνα απαντάει στη προσπάθειά μου να μελετήσω τα συγκεκριμένα ζητήματα έξω από τις συμβατικές τομές της πολιτικής ιστορίας της χώρας. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει φυσικά ότι οι δημογραφικές

συμπεριφορές είναι εντελώς ανεξάρτητες από τις πολιτικές συγκρούσεις που χαρακτηρίζουν μεγάλο τμήμα αυτής της περιόδου, αλλά ότι δεν αλλάζουν σ' όλες τους τις εκφάνσεις ανάλογα με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Αναδεικνύεται έτσι ότι οι πολιτικές ή οικονομικές ανακατατάξεις ούτε προϋποθέτουν ούτε προκαλούν, κατ' ανάγκην, αλλαγές, σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Τέτοιου τύπου αλλαγές απαιτούν μεγαλύτερη διάρκεια για να αποτυπωθούν.

Βεβαίως, τα προηγούμενα αφορούν όσους μετανάστες εγκαταστάθηκαν και δημιούργησαν οικογένεια στην πρωτεύουσα και όχι εκείνους που είτε έμειναν ανύπαντροι ή πέθαναν πριν να παντρευτούν ή, έστω, διέμειναν κάποιο διάστημα στην πόλη για να κατευθυνθούν στη συνέχεια κάπου αλλού, συνήθως στο εξωτερικό. Όλους αυτούς τους απόντες, τους είδαμε μόνον φευγαλέα, μέσα από κάποιες στατιστικές, σαν απλούς αριθμούς μετακινούμενων ατόμων. Για να τους μελετήσουμε, χρειάζονται διαφορετικές πηγές, αλλά αυτό συνιστά ένα άλλο ζήτημα έρευνας.

Η μελέτη αυτή, τέλος, δεν είχε άλλη φιλοδοξία παρά μόνο να συνεισφέρει στην απαραίτητη υποδομή για την περαιτέρω έρευνα και συγγραφή όλων των πτυχών της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην πρωτεύουσα. Τα δημοτικά αρχεία αποδεικνύεται ότι αποτελούν μια εξαιρετικά πλούσια πηγή στην κατεύθυνση αυτή.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές

Δημοσιευμένες

Απογραφές πληθυσμού

Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27ην Οκτωβρίου 1907, Αθήναι, URL: <http://goo.gl/n7SJAc> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19ην Δεκεμβρίου 1920, Αθήναι, URL: <http://goo.gl/chFo15> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 15ης-16ης Μαΐου 1928, Αθήναι, URL: <http://goo.gl/0YTbqN> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940, Αθήναι, URL: <http://goo.gl/0vVSRI> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951, Αθήναι, URL: <http://goo.gl/AuOXEG> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού – κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961, Αθήναι, URL: <http://goo.gl/SGPwG9> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1982, Αθήναι, URL: <http://goo.gl/3Ql7v8> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Εγκυκλοπαίδειες

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, λήμμα «Αθήναι» εκδ. Δρανδάκης, Αθήνα 1927 σ. 30-289.

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλιου», τόμ. 7, Ελλάς, Αθήναι, χ.χ. λήμμα «Αθήναι», σ. 1265-1366.

Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, Εγκυκλοπαιδικαί Εκδόσεις Ν. Νίκας & Σια ΕΕ, 1962, τόμ. 1: λήμμα «Αθήναι», σελ. 371-396 και συμπλήρωμα σελ. 107-122, τόμ. 5: λήμμα «Ελλάς», σελ. 425-431.

Εμπορικοί Οδηγοί

Ιγγλέσης Νικόλαος Γ., Ο Οδηγός της Ελλάδος, 1910 Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

Ιγγλέσης Νικόλαος Γ., Ο Οδηγός της Ελλάδος, 1921 Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

Ιγγλέσης Νικόλαος Γ., Ο Οδηγός της Ελλάδος, 1930 Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

Inglessis Nicolas, *Annuaire de Grèce Iglessi, économique – commercial – industriel*, Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, Αθήνα 1932.

Άρθρα-βιβλία

Αδριανάκος Τρύφων, *Μαιευτική και γυναικολογία*, τύποις Π. Δ. Σακκελαρίου, Αθήνα 1925.

Κοτζιάς Κωνσταντίνος, «Η διοίκηση της πρωτεύουσας και αι σκέψεις της», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος ΣΤ, τχ. 11 (1 Ιανουαρίου-1 Φεβρουαρίου 1937), σελ. 1-2. <http://opac.tee.gr/cgi-bin-EL/egwcgi/529451/showfull.egw/1+0+80+full> (ανακτήθηκε 4/7/2016)

Σάββας Κωνσταντίνος, «Η θνητότης των δώδεκα μειζόνων πόλεων της Παλαιάς Ελλάδος», *Υγειονομικόν Δελτίον Ιατροσυνεδρίου*, τχ. 2 (1917), σελ. 161-190.

Πρωτογενείς πηγές

Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 1910-1960, Ληξιαρχείο Δήμου Αθηναίων.

2. Διδακτορικές διατριβές

Αλεξανδρή Γεωργία, *Χωρικές και κοινωνικές μεταβολές στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση του Μεταξουργείου*, Διδακτορική διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013. <http://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7685/7403> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Dimitropoulou Myrto, *Athènes au XIXe siècle: de la bourgade à la capitale*, Thèse de doctorat en Histoire, Université Lumière Lyon 2, 2008. http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2008/dimitropoulou_m/info (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Ηλιόπουλος Παναγιώτης, *Οικονομικές και κοινωνικές δομές μιας περιφερειακής μητρόπολης. Πάτρα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή ΤΟΕ-ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011 <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26869> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Καπώλη Παρασκευή, *Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1949-1967)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014.

Marre Sébastien, *Les enfants du Pirée. Mobilités, trajectoires individuelles et identité nationale dans un dème de la Grèce du 19e siècle*, Atelier National de Reproduction des Thèses, Λιλ 2007.

Μαυρογόνατου Γεωργία, *Η υδροδότηση της Αθήνας, από τα δίκτυα στο δίκτυο: 1880-1930*, Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2009. <http://users.ntua.gr/gmavr/02.Mavrogonatou%202009.pdf> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Μελαμπιανάκη Ευγενία, *Οι πλατείες της Αθήνας, 1834-1945*, Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2006. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/16853> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Μουστάνη Ντίνα, *Οι δημογραφικές εξελίξεις σ' ένα βιομηχανικό κέντρο: Βόλος 1881-1922*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2014.

Spyrellis Stavros-Nikiforos, *Division sociale de l'espace métropolitain d'Athènes: facteurs économiques et enjeux scolaires*, Thèse de doctorat en géographie, Université Paris Diderot-Paris 7, 2013. <http://www.sudoc.fr/175929807> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

3. Βιβλιογραφία ελληνόγλωσση

- Οδηγός ξενοδοχείων της Ελλάδος, εκδ. Ζαλτάνος, Θεσσαλονίκη 1947 (επανέκδοση: εκδ. Προπομπός / «Αρχείο ελληνικού τουρισμού», Αθήνα 2006.
- Τεχνικά Χρονικά, τχ. 217 (Αύγουστος 1962), σελ. 37.
- Αβδελά Έφη, «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», περ. *Μνήμων*, τόμ. 11 (1987), σελ 234-246. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.607> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.
- Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), τόμ. Β1: 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 337-359.
- Αβδελά Έφη, Εξερτζόγλου Χάρης & Λυριτζής Χρήστος (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015. http://www.public-sociality.uoc.gr/ebook/Dimosia_Koinonikotita.pdf (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Αγριαντώνη Χριστίνα & Χατζηγιάννου Μαρία Χριστίνα (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1995.
- Αντωνοπούλου Ζέτα, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια γλυπτική 1834-2004*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2003.
- Assoulin Pierre, *Ξενοδοχείο Lutecia*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006.
- Βαλαώρας Βασίλειος, «Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965)», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών επιστημών*, τχ. 1-2 (1959).
- Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976.
- Burgel Guy, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, τόμ. 2: Από τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο έως σήμερα, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2007.
- Γέροντας Δημητρίου Αλεξ., *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων (1835-1971)*, Αθήνα 1972 (συγγραφείσα κατόπιν αναθέσεως υπό του Δήμου Αθηναίων).
- Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά: Η διαμόρφωση της αστικής τάξης (1860-1910)*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.
- Garden Maurice & Μπουρνόβα Ευγενία, «Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το 2ο μισό του 19ου αιώνα», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 43 (Δεκέμβριος 2005), σ. 373-396.
- Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.
- Δαλακούρα Αικατερίνη & Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015. Handle: [11419/2585](http://hdl.handle.net/11419/2585) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Δαμηλάκου Μαρία, *Η ελληνική μετανάστευση στην Αργεντινή. Διαδικασίες συγκρότησης και μετασχηματισμοί*

- μιας μεταναστευτικής κοινότητας 1900-1970, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2004.
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμοι Α & Β, Αθήνα 1985.
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2000.
- Συλλογικό, *Ελληνικός αστικός χώρος*, σειρά «πρακτικά επιστημονικών συμποσίων» / Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχ. Μωραΐτη), Αθήνα 2004.
- Καράγιωργας Σάκης, Κασιμάτη Κούλα & Πανταζίδης Νίκος, *Έρευνα για τη σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, Μέρος Α: Αποτελέσματα για την περιοχή της πρωτεύουσας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Ολυμπίτου Εύη & Παπαθανασίου Ιωάννα (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον εικοστό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2010.
- Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, «Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας: Μοναδικές κτιριολογικές περιγραφές», εφημ. *Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, 8.10.2000, σελ. 8-12.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και πολεοδομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1: *Οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 224-225.
- Κιτροέφ Αλέξανδρος, «Η υπερατλαντική μετανάστευση» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), τόμ. Α1: *Οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 123-171.
- Κιτροέφ Αλέξανδρος, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), τόμ. Β1: *1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 361-390.
- Κόμης Κωνσταντίνος, *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999.
- Κόμης Κωνσταντίνος, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δυο παραδείγματα από την Ήπειρο (18ος-19ος αιώνας)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000.
- Κόμης Κωνσταντίνος, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002.
- Κόμης Κωνσταντίνος, *Σύναμμα. Κοινωνικές δομές και όψεις του νεοελληνικού χώρου: πόλεις, πληθυσμιακές μετακινήσεις, μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά θέματα*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2007.
- Κοτζαμάνης Βύρων, «Αθήνα 1848-1991. Η δημογραφική ανάπτυξη μιας Μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 92 (1997), σελ. 3-30. <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7291/7011> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Κοτζαμάνης Βύρων, «Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα. Μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 94 (1997), σελ. 61-152. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.717> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Κυριαζή-Αλισσον Ελισάβετ, Έκθεση αποτελεσμάτων «Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης», Ινστιτούτο αγροτικής και αστικής κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ, χ.χ. http://www.ekke.gr/publications/2177_allison.pdf (ανάκτηση 19/12/2015)
- Κωστάκη Αναστασία, Παπαθεοδώρου Χρήστος, Καπλή Χρύσα & Μπαλούρδος Διονύσης, *Διαστάσεις της φτώχειας στην περιοχή της πρωτεύουσας*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 88 (1995), σ. 60-84. <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7268/6988> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

- Κωστής Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα. 1950-1967*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Λούκος Χρήστος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1: 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 133-140.
- Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων*, εκδ. Αλεξάνδρεια Αθήνα 2004.
- Μαλούτας Θωμάς, *Αθήνα, κατοικία, οικογένεια*, ΕΚΚΕ/Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Μαλούτας Θωμάς & Οικονόμου Δημήτρης, *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, εκδ. Παρατηρητής Αθήνα 1992.
- Μαλούτας Θωμάς (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, ΕΚΚΕ–Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα–Βόλος 2000.
- Μαρμαράς Μανώλης, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991.
- Μπαφούνης Γιάννης, «Γάμοι στην Ερμούπολη (1845-1853)», περ. *Μνήμων*, τόμ. 9 (1983-1984), σελ. 228-240. <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/7977> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Μπίρης Κώστας, *Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, εκδ. Μέλισσα (Α έκδ. 1966) Αθήνα 1999.
- Μπούμης Παναγιώτης, *Κανονικόν Δίκαιον*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 2000.
- Μπουρνόβα Ευγενία, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995.
- Μπουρνόβα Ευγενία, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20ό αιώνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002.
- Μπουρνόβα Ευγενία, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», περ. *Αρχειοτάξιο*, τχ. 7 (Μάιος 2005), σελ. 52-73.
- Μπουρνόβα Ευγενία & Δημητροπούλου Μυρτώ, «Κοινωνική και επαγγελματική διαστρωμάτωση της πρωτεύουσας, 1860-1940», στο Θωμάς Μαλούτας & Σταύρος Σπυρέλλης (επιμ.), *Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας*, Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού, 2015. <http://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/338/>
- Παπαγεωργίου-Βενετάρης Αλέξανδρος, *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου, μέσα από τις Μέρες του Γιώργου Σεφέρη*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006.
- Παπαγεωργίου Γ., «Στοιχεία για την ανάπτυξη της πρωτεύουσας ως σήμερα», Ε Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων, 1965, *Τεχνικά Χρονικά*, τόμ. 2, τχ. 260 (Φεβρουάριος 1966), σελ. 22. <http://opac.tee.gr/cgi-bin-EL/egwcgi/529448/showfull.egw/2+0+7+full> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Πατινώτης Νικήτας, «Κοινωνιολογική ταξινόμηση των επαγγελματιών. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικά διλήμματα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 91 (1996), σελ. 15-42. <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7284/7004> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Pinol Jean-Luc, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2000.
- Pinol Jean-Luc & Walter Francois, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, τόμ. 1: Έως τον Β Παγκόσμιο πόλεμο, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2007.

- Πετμεζάς Σωκράτης, «Η Δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας “δημογραφικής μετάβασης” και η Υπερατλαντική Μετανάστευση (1900-1924)», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1: *Οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.41-51.
- Πολύζος Γιάννης, «Η Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνισμού», στο *Η Αθήνα στον 20ό αιώνα. 1900-1940. Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1985, σελ. 25.
- Ποταμιάνος Νίκος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.
- Πρεβελάκης Γιώργος, «Η ελληνική πρωτεύουσα, γεωγραφική θέση και αστική ανάπτυξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 30 (β και γ τετράμηνο 1977), σελ. 344-354. <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/6859/6579> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Ρούπα Ευφροσύνη και Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940: Μεγάλες επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες», στο Ευάγγελος Χεκίμογλου (επιμ.), *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τόμ. Γ: *1900-1940*, 5 τόμοι, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 2004.
- Σαβοριανάκης Παναγιώτης, «Οικογένεια και γαμήλιες πρακτικές στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Η Κως στον 18ο και 19ο αιώνα», περ. *Μνήμων*, τόμ. 22 (2000), σελ. 31-68. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.584> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία & Κοτέα Μαριάνθη (επιμ.), *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία. Τάσεις και προοπτικές*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2004.
- Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, European Association for Urban History και εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2005.
- Σιάμπος Γεώργιος, *Η δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1985*, Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήνα 1973.
- Σκαλτσά Ματούλα, «Παλαιά ξενοδοχεία της Αθήνας: Από τα πανδοχεία στα πρώτα ξενοδοχεία», εφημ. *Καθημερινή / Επτά Ημέρες*, 8.10.2000, σελ. 4-7.
- Σκιαδάς Ελευθέριος Γ., *Οι συνοικίες των Αθηνών. Η πρώτη επίσημη διαίρεση (1908)*, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα 2001.
- Σκιαδάς Ελευθέριος Γ., *Ληξιαρχείον Αθηνών (1836-2006). Ιστορικά στοιχεία και σωζόμενα αρχεία*, Αναπτυξιακή Εταιρεία Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2005.
- Σταματογιαννοπούλου Μαρία, «Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900», περ. *Μνήμων*, τόμ. 16 (1994), σελ. 107-138. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.562> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, *Αθήνα πρωτεύουσα πόλη*. Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, Αθήνα 1985.
- Τραυλός Ιωάννης, *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών* (Α έκδοση 1960), ΚΑΠΟΝ Αθήνα 2005.
- Τρωιάνος Σπύρος, «Η τέλεση του γάμου εξ επόψεως πολιτειακού δικαίου». http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/z_symposio_13.html (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Τσιούταρης Αστέριος Γ., *Η οικονομική κατάσταση των ξενοδοχείων προπολεμικώς και τώρα, 1939-1947 και Οδηγός ξενοδοχείων της Ελλάδος*, εκδ. Ζαλτάνος, Θεσσαλονίκη 1947 (επανεκδοση: εκδ. Προπομπός / «Αρχείο ελληνικού τουρισμού», Αθήνα 2006)
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

- Χαϊντρνάιχ Ελιζαμπετ, Χτούρης Σωτήρης & Ίψεν Ντέτλεφ, *Αθήνα, η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2007.
- Χασιώτης Ιωάννης Κ., Κατσιαρδή-Hering, Όλγα, & Αμπατζή Α. Ευρυδίκη, *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15ος-21ος αι.*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006. <http://www.hellenicparliament.gr/Enimerosi/Ektheseis/?press=cbdd6be2-db69-45de-b4e5-599d95ccd5c8> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Χατζηωάννου Μαρία Χριστίνα, «Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», *Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών (1902-2002). Ιστορική αναδρομή στη συλλογική συνείδηση των εμπόρων*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2002, σ.17-58.
- Χραμπάνης Παύλος, «Η αυθαίρετη δόμηση II», στο *Η Αθήνα στον 20ό αιώνα, 1900-1940. Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1985.

4. Βιβλιογραφία ξενόγλωσση

- Annales de Démographie Historique*, τχ. 129/1 (2015): *50 ans de démographie historique: bilan historiographique d'une discipline en renouvellement*.
- Journal of Family History*, τόμ. 36/2 (Απρίλιος 2011).
- Bournova Eugenia, «The creation of new cities in the region of the greek capital during the twentieth century: the case of Egaleo», *International Journal of Regional and Local History*, τόμ. 10, τχ. 1 (May 2015), σελ. 47-68. DOI: [10.1179/2051453015Z.00000000024](https://doi.org/10.1179/2051453015Z.00000000024) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Bournova Eugenia & Dimitropoulou Myrto, «Les réseaux de parrainage dans une capitale orthodoxe: Athènes, du milieu du XIXe siècle au milieu du XXe siècle», στο Guido Alfani, Vincent Gourdon & Isabelle Robin (επιμ.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée (XVIe-XXIe)*, Peter Lang, Βρυξέλλες 2015, σελ. 405-428.
- Bournova Eugenia & Garden Maurice, «Compter les Crétois ou avoir vingt ans en Crète en 1900», στο *Louvrier, l'Espagne, la Bourgogne et la vie provinciale. Parcours d'un historien. Mélanges offerts à Pierre Ponsot*, PUL-Casa de Velazquez, Μαδρίτη 1995, σελ. 389-404.
- Bournova Eugenia & Garden Maurice «Naître à Athènes pendant la première moitié du XXe siècle. Démographie et institutions», στο *Annales de Démographie Historique*, τχ. 127/1 (2014): *L'enfant illégitime et ses parents*, σελ. 209-230.
- Caselli Graziella, Meslé France & Vallin Jacques, «Le triomphe de la médecine», στο *Histoire des populations de l'Europe*, τόμ. III: *Les temps incertains, 1914-1998*, Fayard, Παρίσι 1999, σελ. 125-181.
- Costa Leite Joaquim da, «Health and living standards in Portugal in the early twentieth century», στο Laurinda Abreu (επιμ.), *European health and social welfare policies*, Compostela Group of Universities and the Phoenix TN, European Thematic Network on health and social welfare policies, Μπλάνσκο 2004, σελ. 183-199.
- Crossick Geoffrey & Haupt Heinz-Gerhard, *The petite bourgeoisie in Europe 1780-1914*, Routledge, London and New York 1995.
- Crossick Geoffrey (επιμ.), *The artisan and the european town, 1500-1900*, Ashgate, Aldershot 1997.
- Daudin Guillaume, Franck Raphael & Rapoport Hillel, «The cultural diffusion of the fertility transition: Evidence from internal migration in 19th century France», *G-MonD Working Paper*, τχ. 45 (Μάιος 2016). Handle: [RePEc:hal:gmonwp:halshs-01321952](https://hal.gmonwp.halshs-01321952) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

- Desrosières Alain & Thévenot Laurent, *Les catégories socio-professionnelles*, La Découverte, Παρίσι 1988.
- Favier René et Fontaine Laurence (επιμ.), *Maurice Garden. Un historien dans la ville*, éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 2008.
- Festy Patrick, «Le mouvement quadriennal des mariages en Grèce», *Population Année 1983*, τόμ. 38, τχ. 2, σελ. 409-413. DOI: [10.2307/1532152](https://doi.org/10.2307/1532152) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Garden Maurice, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIème siècle*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1970 (επανεκδόση Flammarion, 1984).
- Garden Maurice, «La population française entre les deux guerres», στο Jacques Dupâquier (επιμ.), *Histoire de la Population Française*, τόμ. 4: *De 1914 à nos jours*, PUF, Παρίσι 1988, σελ. 83-145.
- Garden Maurice, «Mariages parisiens à la fin du XIXe siècle: une micro-analyse quantitative», *Annales de Démographie Historique*, 1998, σελ. 111-133.
- Garden Maurice & Pinol Jean-Luc, «La rue, miroir et témoin du changement social», στο Wieviorka Michel (επιμ.), *La ville. Entretiens d'Auxerre*, éditions Sciences Humaines, Οσέρ 2011, σελ. 47-66.
- Hammouda Nacer-Eddine, «Âge moyen au premier mariage et écart d'âge entre époux: quelles méthodes d'estimation adopter dans le cas algérien?», διαθέσιμο ψηφιακά στο URL: <https://goo.gl/uSxBEK> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Kallivretakis Leonidas, «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», *Histoire & Mesure*, x-1/2, 1995, σελ. 9-23. DOI: DOI: [10.3406/hism.1995.1455](https://doi.org/10.3406/hism.1995.1455) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Lorenzetti Luigi, Schumacher Reto, «L'endogamie matrimoniale dans les villes suisses, 1880-1930. Effets structurels et préférences individuelles», *Histoire et mesure*, τόμ. XX, τχ. 1/2 (2005), σελ. 29-58. <http://histoiremesure.revues.org/document783.html> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Majakos Romolo, «Aspetti della nuzialità in Grecia», στο Luigi di Comite (επιμ.), *Aspetti della situazione demografica di alcuni Paesi Europei del Bacino Mediterraneo*, Cacucci, Μπάρι 1982.
- Marre Sébastien, «Le dimotologion: une source originale en Grèce», *Histoire & mesure* [En ligne], XIX-1.2.2004, mis en ligne le 15 juin 2007, consulté le 01 février 2016. URL: <http://histoiremesure.revues.org/814> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- McGovern Mark E., «Progress and the lack of progress in addressing infant health and infant health inequalities in Ireland during the 20th Century», forthcoming in the *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, May 2016. Handle: [RePEc:qub:wpaper:1605](https://doi.org/10.2307/1532152) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- Pinol Jean-Luc (επιμ.), *Atlas historique des villes de France*, Hachette, Παρίσι 1996.
- Pinol Jean-Luc & Garden Maurice, *Atlas des Parisiens. De la Révolution à nos jours*, Parigramme, Παρίσι 2009.
- Rodrigues Veiga Teresa & Guardado Moreira Mario João, «Lisbon in the last two centuries: an example of the difficult relations between urban growth, migration and death», στο Laurinda Abreu (επιμ.) *European health and social welfare policies*, Compostela Group of Universities and the PhoenixTN, European Thematic Network on Health and Social Welfare Policies, Μπλάνσκο 2004, σελ. 169-182.
- Serelea Gariphalié-Litsa, «Régards sur la nuptialité et la fécondité en Grèce pendant la seconde moitié du XIX siècle», *The Greek Review of Social Research*, τόμ. 32 (1978), σελ. 42-50.
- Seronde-Babonaux Anne-Marie, *Rome, croissance d'une capitale*, éditions Édisud / «Mondes méditerranéens», Αιξ 1980.
- Todd Emmanuel, *Après la Démocratie*, Gallimard, Παρίσι 2008.

Valaoras Vasilios G., «A Recontraction of the demographic history of modern Greece», *The Milbank Memorial Fund Quaterly*, τόμ. XXXVIII, αρ. 2 (1960), σελ. 114-139.

Wrigley Edward Anthony, *Société et population*, Hachette, Παρίσι 1969.

